

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

На правах рукопису

МЕДЯНИК ВАДИМ ЮРІЙОВИЧ

УДК 94(477) “1865/1919”(092)

**ПІДПРИЄМНИЦЬКА, НАУКОВА ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА
ДІЯЛЬНІСТЬ М. Ф. ФОН ДІТМАРА
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор

Іваненко Валентин Васильович

Дніпро – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I	
ІСТОРІОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	10
1. 1. Стан наукової розробки проблеми.....	10
1. 2. Джерельна база дослідження.....	29
1. 3. Понятійний апарат та методологічна основа.....	39
РОЗДІЛ II	
СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	
М. Ф. ФОН ДІТМАРА	48
2. 1. Формування світогляду підприємця Миколи фон Дітмара.....	48
2. 2. Етапи одноосібного приватного бізнесу М. Ф. фон Дітмара.....	63
2. 3. Акціонерні товариства як форма колективного підприємництва Миколи фон Дітмара.....	83
РОЗДІЛ III	
НАУКОВИЙ СВІТ М. Ф. ФОН ДІТМАРА	98
3. 1. Геологічні дослідження у науковій спадщині М. Ф. фон Дітмара	98
3. 2. Внесок Миколи фон Дітмара в розвиток рахівництва й комерційної освіти.....	116
РОЗДІЛ IV	
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. Ф. ФОН ДІТМАРА	131
4. 1. Входження М. Ф. фон Дітмара до галузевої спілки південних підприємців.....	131
4. 2. Микола фон Дітмар на чолі Ради з'їздів південних гірничопромисловців ..	152
4. 3. М. Ф. фон Дітмар – виразник інтересів промисловців у Державній раді.....	173
ВИСНОВКИ.....	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	195
ДОДАТКИ.....	235

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

З'ЇЗДИ ГПР	– З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії
З'ЇЗДИ ППТ	– З'їзди представників промисловості й торгівлі
ХВІРТТ	– Харківське відділення Імператорського Російського технічного товариства
ВПК	– Військово-промисловий комітет
КМА	– Курська магнітна аномалія
ХКВЗТБ	– Харківська кам'яновугільна й залізо-торгова біржа
«ГЗЛ»	– «Горно-заводский листок
«ГЗД»	– «Горно-заводское дело»
КВГУ	– Катеринославське вище гірниче училище

ВСТУП

Актуальність теми. Останнім часом у царині наукових досліджень усе більшої популярності набуває вивчення історії підприємництва України XIX – початку XX ст. Неабиякий інтерес у цьому руслі викликає Донецько-Придніпровський регіон, де в період інтенсивного індустріального буму склалися сприятливі умови для появи нової генерації бізнес-еліти, що формувалася за рахунок залучення до підприємницької справи технічних кадрів. Активно займаючись бізнесом, інженери не залишались осторонь актуальних проблем тогочасної дійсності й тому досить швидко вливалися до імперського ділового світу. В наш час вивчення конкретно персоналістичного виміру дореволюційного підприємництва України є не лише важливою науковою проблемою, але й є прикладом для сучасного бізнесу. До того ж, з огляду на процеси декомунізації українського суспільства, перейменування вулиць, сіл та міст в умовах сьогодення актуальним є повернення на історичну арену призабутих постатей.

Серед широкого загалу представників ділового світу кінця XIX – початку XX ст. особливу увагу привертає постать Миколи Федоровича фон Дітмара, якого по праву можна назвати одним із найбільш колоритних серед торговельно-промислової еліти імперії. Він пройшов непростий шлях від випускника Санкт-Петербурзького гірничого інституту до успішного підприємця, авторитетного науковця, видатного громадсько-політичного діяча, діяльність якого не обмежувалась Донецько-Придніпровським регіоном і сягала загальноімперського рівня. Своєрідним підтвердженням вагомої ролі фон Дітмара стало започаткування у 2015 р. Міжнародної наукової конференції «Перші Дітмарівські читання» (м. Харків).

Життєвий шлях та різнобічна діяльність Миколи Федоровича ще не отримали належного відображення в історичній літературі, за винятком незначної кількості наукових досліджень, де окремі факти його біографії розглядаються досить стисло й фрагментарно, без належного аналізу, висновків та узагальнень. Відсутність спеціальної наукової праці, у якій би всебічно висвітлювалась роль підприємця в

українській історії, підштовхнула автора до заповнення цієї лакуни в даному дисертаційному дослідженні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах науково-дослідної роботи кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара на тему «Актуальні проблеми східноєвропейської історії та культури XX – початку XXI ст.» (№ держ. реєстрації 0116U002220).

Об'єктом дослідження є постать підприємця, науковця й громадсько-політичного діяча Миколи Федоровича фон Дітмара.

Предмет дослідження – формування світогляду й становлення М. Ф. фон Дітмара як підприємця, спектр його наукових інтересів, особливості громадсько-політичної діяльності в представницьких підприємницьких організаціях та в Державній раді Російської імперії.

Хронологічні рамки роботи визначаються активною фазою життєдіяльності М. Ф. фон Дітмара протягом 1890–1919 рр. Нижня межа (1890 р.) пояснюється початком службової кар'єри Миколи Федоровича у зв'язку з його зарахуванням до Головного гірничого управління Гірничого департаменту, а верхня межа (1919 р.) є роком його смерті. Проте для розуміння формування світогляду підприємця нижня межа зміщена до більш раннього періоду, а саме 1865 р., коли народився Микола Федорович фон Дітмар.

Територіальні межі дослідження охоплюють регіон діяльності М. Ф. фон Дітмара: Катеринославську, Харківську, Херсонську, Таврійську губернії, а також Таганрозький округ Області Війська Донського. Окреслені межі відповідно до специфіки економічного районування дореволюційного часу охоплювали окремий регіон під назвою «Південний економічний район» або «гірничозаводський Південь». Цей термін використовується в дослідженнях П. І. Фоміна, В. В. Крутікова, А. Г. Перетокіна, Ю. М. Чекушиної. У сучасній історіографії для позначення Катеринославської, Херсонської й Таврійської українських губерній детально обґрунтованим у працях істориків Ф. Г. і Г. Ф. Турченко є термін «Південь України». Зважаючи на те, що Харківська губернія як регіон активної діяльності

М. Ф. фон Дітмара не належить до географічних меж Півдня України, на нашу думку, доцільним є використання поняття «гірничозаводський Південь», хоча різнобічна діяльність Миколи Федоровича не обмежувалась названим регіоном, охоплюючи частину міст як Російської імперії, так і європейських країн.

Мета дослідження – на основі виявленого комплексу джерел та досягнень історіографії охарактеризувати постать гірничого інженера М. Ф. фон Дітмара, розкрити його діяльність у сфері підприємництва, науки та громадсько-політичного життя, показати місце у регіональних і загальноімперських економічних та політичних процесах кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Для досягнення поставленої мети автор прагнув вирішити **наступні завдання**:

- проаналізувати стан історіографічної розробки проблеми, джерельну базу та теоретико-методологічні аспекти дослідження;
- простежити формування світогляду й виокремити фактори становлення М. Ф. фон Дітмара як особистості;
- на прикладі Миколи фон Дітмара дослідити процес залучення конкретного представника інженерно-технічного корпусу до торговельно-промислової діяльності, виокремити організаційні форми підприємництва М. Ф. фон Дітмара, встановивши основні досягнення та здобутки гірничого інженера в цій сфері діяльності;
- розглянути наукову спадщину М. Ф. фон Дітмара, визначити особисті здобутки гірничого інженера у галузі геології, внесок у розвиток рахівництва як науки та у становлення комерційної освіти Харківської губернії;
- розкрити громадську діяльність М. Ф. фон Дітмара в з'їздах південних гірничопромисловців;
- охарактеризувати позицію М. Ф. фон Дітмара як представника торговельно-промислового світу гірничозаводського Півдня в Державній раді Російської імперії.

Методологічною основою дисертації є сукупність принципів історизму, науковості та об'єктивності, а також загальнонаукових (аналіз та синтез), конкретно-історичних (біографічний, історико-генетичний, історико-типологічний,

історико-системний, порівняльно-історичний), спеціально-історичних (проблемно-хронологічний, періодизації) методів дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в українській історіографії спеціальним дослідженням, присвяченим комплексному аналізу багатовекторної діяльності підприємця, науковця і громадсько-політичного діяча Миколи Федоровича фон Дітмара. У роботі вперше:

- детально розглянуто історіографію проблеми, що дозволило виявити малодосліджені аспекти життєвого шляху та кар'єри М. Ф. фон Дітмара. Завдяки введенню до наукового обігу маловідомим архівним джерелам узагальнено й суттєво доповнено біографічні відомості Миколи Федоровича;

- реконструйовано чинники формування світогляду Миколи фон Дітмара, зокрема вплив родинного середовища й період навчання в Москві та Санкт-Петербурзі;

- виокремлено одноосібну та колективну форми підприємницької діяльності Миколи фон Дітмара; вивчено досвід гірничого інженера в управлінні приватним бізнесом крізь призму поступової трансформації його власного промислового виробництва;

- з'ясовано напрями наукової діяльності М. Ф. фон Дітмара та проаналізовано його наукову спадщину в галузі геології (вивчення Курської магнітної аномалії, дослідження корисних копалин гірничозаводського Півдня, зокрема Харківської губернії) та бухгалтерської науки (внесок у розвиток рахівництва і розповсюдження комерційних знань, участь у створенні Харківського комерційного інституту);

- розкрито участь Миколи фон Дітмара на різних посадах у спілці південних підприємців, особливий акцент зроблено на його досягненнях під час роботи в Статистичному бюро та в період головування в Раді з'їздів південних гірничопромисловців (1906–1918 рр.);

- охарактеризовано політичну діяльність Миколи фон Дітмара у верхній палаті парламенту Російської імперії;

- систематизовано творчу спадщину М. Ф. фон Дітмара.

Особистий внесок автора полягає в самостійній постановці й вирішенні актуальної наукової проблеми, побудові структурних частин дисертації, визначенні

способів реалізації поставлених завдань, обґрунтуванні та узагальненні результатів дослідження.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання теоретичних положень, висновків та узагальнень при підготовці наукових праць і навчальних посібників, у викладацькій та красознавчій роботі, а також розробці навчальних курсів з історії України XIX – початку XX ст., соціально-економічної історії України й історії підприємництва дореволюційної доби, а також історичної персоналістики.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи обговорювались на засіданнях кафедри східноєвропейської історії та науковому міжкафедральному семінарі історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, а також репрезентовані в доповідях та повідомленнях на 10 наукових заходах різного рівня: I Всеукраїнська наукова конференція студентів і молодих учених «Історія світової цивілізації від давнини до сучасності» (Дніпропетровськ, 2010 р.); 64 Міжнародна наукова конференція молодих учених «Каразінські читання» (історичні науки) (Харків, 2011 р.); IV Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету-2011» (Київ, 2011 р.); Науковий семінар, присвячений пам'яті професора В. В. Крутікова (Дніпропетровськ, 2011 р.); 65 Міжнародна наукова конференція молодих учених «Каразінські читання» (історичні науки) (Харків, 2012 р.); Всеукраїнська конференція молодих істориків «VII Богданівські читання», присвячена 417-й річниці від дня народження Б. Хмельницького (Черкаси, 2012 р.); 66 Міжнародна наукова конференція молодих учених «Каразінські читання» (історичні науки) (Харків, 2013 р.); Третя Всеукраїнська наукова конференція «Досягнення соціально-гуманітарних наук у сучасній Україні» (Сімферополь, 2013 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід» (Кам'янець-Подільський, 2013 р.); Міжнародна наукова конференція «Перші Дітмарівські читання» (Харків, 2015 р.).

Публікації. Результати дисертації отримали відображення в 5 одноосібних публікаціях у фахових виданнях України з історичних наук, 1 статті в зарубіжному спеціалізованому періодичному збірнику, а також 4 наукових статтях, які додатково розкривають результати дослідження.

Структура складається з вступу, чотирьох розділів (одинадцяти підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (39 с., 445 бібліографічних позицій) та 18 ілюстрованих додатків. Дисертацією є рукопис загальним обсягом 254 сторінки, з яких 194 – основного тексту.

РОЗДІЛ I

ІСТОРІОГРАФІЧНІ, ДжЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Стан наукової розробки проблеми

Останнім часом в історичній науці спостерігається помітне розширення проблемно-тематичного діапазону, внаслідок якого на історичній арені з'являються призабуті історичні постаті. Новітня історіографія поповнюється цілою низкою цікавих, малодосліджених сюжетів, які багато в чому перекликаються з нагальними проблемами сучасності. У контексті вивчення історії підприємництва України XIX – початку XX ст. на сторінках наукових праць все частіше опиняються окремі його репрезентанти. З огляду на це переважна більшість дослідників фокусує свою увагу на вивченні ролі окремої особи у сфері бізнесу крізь призму біографій відомих купецьких династій та дворянських родин. У той же час недостатньо розробленим у науковому сенсі аспектом є феномен інженерного підприємництва та конкретних персоналій цієї сфери, що залишили після себе помітний слід у соціально-економічному та суспільно-політичному житті не лише України, а й всієї Російської імперії. Ця проблема, без сумніву, являє собою неабиякий науковий інтерес та потребує ґрунтовного дослідницького пошуку.

В епіцентрі нашого дослідження опинився один з представників інженерного підприємництва й ділового світу України дореволюційної доби, знаний у тогочасному суспільстві підприємець і громадський діяч Микола Федорович фон Дітмар. Тривалий час ця непересічна особистість залишалася поза увагою науковців, не отримавши достатнього висвітлення в історіографії. Про це свідчать побіжні й фрагментарні згадки у монографіях, невеликі за обсягом відомості у наукових розвідках та студіях з історії промислового розвитку, підприємництва, соціально-економічного та суспільно-політичного життя як українських земель, так і загальноімперського простору в цілому.

Відсутність спеціальної узагальнювальної праці, присвяченої вивченню життя та різнобічної діяльності гірничого інженера Миколи фон Дітмара, стала своєрідним поштовхом для заповнення цієї лакуни на рівні дисертаційного дослідження. Зважаючи на широкий масив як загальних, так і спеціальних робіт, автор обмежив історіографічний аналіз оглядом лише тих наукових праць, що мають безпосереднє відношення до постаті М. фон Дітмара. Усі інші дослідження розглядаються нами у якості фонові історіографії (тобто праць, у яких ім'я Миколи Федоровича не згадується, однак вони є важливими при виборі теоретико-методологічного інструментарію, для вивчення історії підприємництва, органів державної влади і місцевого самоврядування, бухгалтерської справи, геології та статистики).

Схематично у науковій розробці досліджуваної проблематики можна виділити кілька напрямів: 1) праці дореволюційної доби (кінець XIX – 1917 рр.); 2) радянська історіографія (1917 – 1991 рр.); 3) наукові дослідження новітнього періоду (1991 – до нашого часу); 4) розвідки зарубіжних вчених. Кожен з цих напрямів має свої характерні риси та особливості залежно від історичних умов.

Праці дореволюційної доби представлені незначною кількістю розвідок та студій, де постать М. Ф. фон Дітмара фіксується його сучасниками в контексті вивчення історії гірничозаводської промисловості та суспільно-політичних процесів як локального, так і загальноімперського рівня. Ці праці базувалися на вузькій джерельній базі і мали переважно довідково-описовий характер, проте їх цінність полягала у відсутності часової дистанції із зображуваними подіями. У 1899 р. вийшов друком статистичний нарис окружного фабричного інспектора Харківської губернії О. Г. Гнедича, у якому зустрічається ім'я Миколи фон Дітмара і містяться короткі відомості про його механічну майстерню, а також спеціалізацію та кількісний склад робітників цього підприємства [288].

У 1908 р. побачив світ узагальнюючий нарис з історії з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії (1874–1906 рр.), який вийшов з-під пера секретаря Ради з'їздів ГПР, економіста Петра Івановича Фоміна. Дослідження цікаве тим, що автор побіжно згадує Миколу фон Дітмара під час розгляду робітничого питання, а також його участь у обговоренні гірничотехнічної освіти – викладання у

Лисичанській штейгерській школі та статуту Луганської торгової школи. Крім того, неабиякою цінністю вирізняється складена П. І. Фоміним таблиця, у якій історія з'їздів гірничопромисловців подається в хронологічній послідовності з зазначенням займаних М. Ф. фон Дітмаром упродовж 1898–1906 рр. посад [409].

У 1912 р. з'явилася книга довідково-статистичного характеру, автором якої був старший фабричний інспектор Харківської губернії О. Н. Опацький. У порівнянні з дослідженням О. Г. Гнедича книга вирізнялася появою нової інформації щодо існування у М. Ф. фон Дітмара вже не одного, а двох харківських промислових підприємств – металічного та механічного заводів, які відрізнялися за своєю спеціалізацією [365].

У 1910-х рр. ім'я Миколи Федоровича з'являється у працях харківських місцевих істориків, зокрема в книгах з історії міста Харкова. У 1912 р. був опублікований другий том монографії Д. І. Багалія та Д. П. Міллера «История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905 гг.)», де в одному з розділів у контексті вивчення харківського міського самоврядування ХІХ – початку ХХ ст. згадується й Микола фон Дітмар у складі обраних на період 1902–1905 рр. гласних Харківської міської думи, а також говориться про його участь у складі думських комісій з облаштування у Харкові міської каналізації та електричного освітлення [264].

Про постать Миколи фон Дітмара йдеться й у змістовній розвідці О. Єрманського з історії великої буржуазії у 1905–1907 рр., виданій у 1910 р. Аналізуючи законопроект міністра фінансів Російської імперії В. М. Коковцова щодо введення на промислових підприємствах 10-годинного робочого дня, автор акцентує увагу на участі голови Ради з'їздів південних гірничопромисловців М. Ф. фон Дітмара в обговоренні цього проекту й зупиняється на особистій позиції Миколи Федоровича щодо недоцільності практичного застосування для всіх категорій робітників [306].

Окремі фрагменти досліджуваної теми містяться в ювілейному виданні, присвяченому 25-річчю Харківської громадської бібліотеки. У книзі є згадка про громадського діяча Миколу фон Дітмара, який у 1911 р. виступав з вітальною

промовою на святкових урочистостях від імені Ради з'їздів ГПР і Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства [295].

У 1915 р. дослідник М. Л. Левенсон підготував досить цікаве енциклопедичне видання, що складалося з біографій як призначених, так і обраних протягом 1906–1915 рр. членів Державної ради. Важливість цієї книги полягає в тому, що на її сторінках був уміщений невеликий нарис з відомостями про життя та діяльність члена Державної ради Миколи фон Дітмара, обраного у 1912 р. від промисловості. Вона вирізняється певним узагальненням інформації про основні віхи життя Миколи Федоровича і розширенням відомостей про його науково-практичну та громадсько-політичну діяльність [340].

Отже, перший історіографічний етап у розробці досліджуваної теми характеризується появою незначної кількості праць, в основному, довідкового і енциклопедичного характеру, авторами яких були сучасники М. Ф. фон Дітмара, переважно непрофесійні історики. Винятком серед цих розвідок можна вважати фундаментальне дослідження харківських дореволюційних історіографів – Д. І. Багалія та Д. П. Міллера, які в контексті вивчення харківської місцевої історії з професійної точки зору приділили певну увагу постаті М. Ф. фон Дітмара, згадавши його громадську діяльність у Харківській міській думі.

Другим історіографічним етапом у науковій розробці досліджуваної проблематики є **радянська історіографія**, яка охоплює найбільший за хронологією період 1917–1991 рр. Загальною рисою праць упродовж зазначеного часового відрізка було критичне ставлення правлячого режиму до буржуазії – «основного ворога і експлуататора робітничого класу», що й стало результатом недостатньої уваги до постаті М. Ф. фон Дітмара, усвідомленого ігнорування та небажання досліджувати життєдіяльність цієї непересічної особистості як окрему наукову проблему.

Період 1920-х рр. у радянській історіографії характеризувався поступовим відходом від дореволюційної традиції історіописання, догматизацією комуністичної ідеології, сакралізацією постаті В. І. Леніна й утвердженням ленінських ідей, оцінок, інтерпретацій як невід'ємної складової історіографічного процесу. У середині

1920-х рр. значного поширення набуває проблематика, пов'язана з робітничим рухом, з'являються дослідження з висвітленням різноманітних його проявів – умов життя й праці робітничого класу, професійних спілок та союзів, де методологічними орієнтирами вже виступали ленінські постулати та ідеї.

Внесок М. Ф. фон Дітмара у розвиток соціального страхування робітників гірничозаводського Півдня знайшов певне відображення у другому томі фундаментальної монографії П. І. Фоміна «Горная и горнозаводская промышленность юга России», що хронологічно охоплює період від 80-х рр. XIX ст. до 1914 р. Дослідник згадує Миколу Федоровича як доповідача з питань страхування на з'їздах ГПР, а також акцентує увагу на його авторських роботах з цієї проблематики. Працю М. Ф. фон Дітмара щодо нещасних випадків у південній гірничозаводській промисловості» П. І. Фомін назвав «невеликою, але багатою цифрами брошурою» [408].

Період 1930-х – початку 1950-х рр. ознаменувався встановленням тотального контролю вищого партійного апарату з безпосередньою участю Й. В. Сталіна в усіх сферах життя, включаючи історичну науку. У цей час справжнім взірцем для висвітлення історичних подій стає сталінський «Короткий курс історії ВКП(б)», повсюди запанувала ідеологічна та політична заангажованість, обов'язковими стали посилення на праці «вождя народів» та інших теоретиків марксизму, спостерігалась повна відсутність принципу об'єктивності у відображенні історичних процесів та явищ. Утім навіть у таких суворих умовах тоталітарної доби постать Миколи фон Дітмара не зникає з наукових праць марксистських істориків, які сміливо продовжували побіжно згадувати про нього в контексті вивчення ролі буржуазії в революційних подіях.

У 1930 р. в друкованому органі Ленінградського обласного істпарту «Красная летопись» вийшла друком стаття В. В. Рейхардта, у якій автор торкнувся участі Миколи фон Дітмара на чолі промисловців у петроградській нараді з організації комітетів постачання кам'яного вугілля [382]. У праці ще одного дослідника, Є. Д. Черменського, чітко простежується вплив марксистсько-ленінської теорії на висвітлення участі буржуазії у революційних подіях 1905–1907 рр. Автор зосередив

увагу на участі Миколи Федоровича як голови Ради з'їздів південних гірничопромисловців у обговоренні аграрного законопроекту кадетської партії [413].

Починаючи з кінця 1930-х й до другої половини 1950-х рр. проблема історії буржуазії поступово втрачала актуальність і відходила на другий план, а згадки про Миколу Федоровича фон Дітмара ставали великою рідкістю, зникаючи зі сторінок наукових видань. Своєрідним винятком можна назвати книгу історика Д. І. Шполянського, яка вийшла у 1953 р. і була присвячена аналізу монополій вугільно-металургійної промисловості гірничозаводського Півдня на початку XX ст. Автор звернув увагу на промову М. Ф. фон Дітмара на XXXVIII з'їзді ГПР 1913 р. щодо ролі Міністерства шляхів сполучення Російської імперії як «важливого синдикату споживачів у порівнянні з усіма іншими синдикатами виробників» [439].

Розвінчання культу особи Сталіна на XX з'їзді КПРС у 1956 р. стало знаковою подією для подальшого розвитку радянської історичної науки, після якої відкрилися нові можливості для появи нових наукових напрямів, пріоритетних дослідницьких тем та сюжетів, у тому числі у вивченні історії промислової буржуазії та інших представників капіталу. У 1957 р. з нагоди відзначення 40-річчя Жовтневої революції з'явилась змістовна стаття ленінградських дослідників Р. Ш. Ганеліна та Л. Є. Шепельова. Вивчаючи значення підприємницьких організацій у жовтневих подіях 1917 р., автори згадали про участь Миколи фон Дітмара у буржуазній контрреволюції, підкресливши його критичне ставлення до міністра торгівлі та промисловості Тимчасового уряду О. І. Коновалова [286].

У 1958 р. побачила світ праця відомого радянського дослідника соціально-економічної історії пореформеної доби К. М. Тарновського щодо розвитку монополістичного капіталізму у роки Першої світової війни. Для нашого дослідження праця цікава тим, що М. Ф. фон Дітмар фрагментарно розглядається як член Центрального військово-промислового комітету, що був створений представниками капіталу для всебічної підтримки армії в нелегких умовах військового часу [396].

Наприкінці 1950-х років увагу істориків привернули сюжети, пов'язані з участю буржуазії в різних організаційних формах представництва інтересів великого капіталу. Серед перших радянських істориків, хто всебічно проаналізував розгалужену систему представництва промислової буржуазії кінця XIX – початку XX ст. був Я. І. Лівшин. Виокремлюючи основні представницькі організації буржуазії, дослідник не оминув увагою ім'я Миколи Федоровича фон Дітмара як члена комітету Харківської кам'яновугільної і залізо-торгової біржі й назвав його одним із впливових членів Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі. Залишаючись вірним традиціям радянської історіографії щодо негативної оцінки ролі буржуазії, автор називав М. Ф. фон Дітмара «одним з «тузів-мільйонерів, воротил великої промисловості» [343; 344].

У цей же період ще одна дослідниця, О. Л. Бондаренко, опублікувала дві ґрунтовні наукові розвідки, що стосувались представницьких організацій капіталістів як «провідних об'єднань монополістичного капіталізму в Російській імперії». Привертають увагу її цікаві судження й оцінки щодо представників промислової буржуазії, про яких вона, як і її попередники, відгукується не досить схвально. Згадуючи, зокрема, Миколу фон Дітмара у складі Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі, авторка кваліфікує цей орган як «генеральний штаб усіх російських монополій і банків». Про Миколу Федоровича йде мова і під час вивчення інституту почесних членів Ради з'їздів ГПР, який трактується у якості «неписаного комітету». На своєрідний прояв буржуазної контрреволюції дослідниця натякає, характеризуючи програму боротьби з робітничим класом, виголошеної М. Ф. фон Дітмаром на третій конференції промисловців Півдня у вересні 1917 р. [272; 273].

Упродовж 1960-х – 1980-х рр. спостерігається певний сплеск творчої активності науковців, у ході якого одна за одною з'являються праці, присвячені вивченню історії російської буржуазії у руслі соціально-економічної історії та суспільно-політичних процесів. Однак з огляду на ідеологічні перепони постать Миколи фон Дітмара так і не потрапила в епіцентр дослідницьких інтересів науковців, знаходячи відображення на сторінках наукових праць лише у вигляді

фрагментарних кількарядкових згадок. Після розвідки М. Л. Левенсона так і не з'явився новий біографічний нарис про життя та діяльність М. Ф. фон Дітмара.

На початку 1960-х рр. значної актуальності набуло питання участі буржуазії у суспільно-політичних процесах. Зокрема, Історик П. В. Волобуєв одну зі своїх статей присвятив вивченню взаємозв'язків Тимчасового уряду та представників капіталу у лютому–жовтні 1917 р. Говорячи про новопризначених міністрів-промисловців, автор згадав Миколу фон Дітмара як «одного з керівників банківсько-промислової сфери, хто від імені торгово-промислового класу висловив урядовцям свою підтримку». Позиція Миколи Федоровича щодо робітничої політики міністра торгівлі і промисловості О. І. Коновалова стала для автора яскравим прикладом намагань монополістичної буржуазії встановити свій контроль за діяльністю коаліційного уряду [281].

У 1963 р. з-під пера І. Ф. Гіндіна з'явилося перше спеціальне дослідження з історії російської буржуазії як нового класу Росії доби капіталізму. Праця була опублікована двома частинами на сторінках журналу «Історія СРСР». Аналізуючи монополістичну буржуазію імперії пореформеної доби, автор звернув увагу на М. Ф. фон Дітмара. Можна цілком погодитись з думкою І. Ф. Гіндіна, що Микола Федорович належав до тієї когорти лідерів синдікованих підприємств, які в процесі монополізації важкої промисловості все ще «володіли відносно скромними капіталами». Увага автора зупинилася й на такому важливому сюжеті, як участь М. Ф. фон Дітмара в якості виборного члена в Державній раді. Однак ця побіжна згадка і відсутність належного аналізу позбавляє авторську оповідь достатньої повноти у висвітленні цього аспекту проблеми [287].

Наукова розвідка В. М. Рубіна, що вийшла друком у 1966 р., вирізнялася принциповою новизною з огляду на те, що авторська увага зосередилась на висвітленні регіонального аспекту представницьких організацій монополістичного капіталу крізь призму з'їздів ГПР. Розглядаючи особливості формування південної гірничопромислової буржуазії, автор зауважив, що її левову частку складали інженерно-технічні кадри дворянського походження, до яких належав і М. Ф. фон Дітмар. Певним недоліком статті можна назвати те, що з-поміж відомих

промисловців автор розглянув коротку біографію лише М. С. Авдакова, зазначивши, що його шлях як процвітаючого капіталіста був типовим і для таких промисловців як М. Ф. фон Дітмар, Г. Г. Ясюкович та ін. Відсутність довідки про Миколу Федоровича свідчила про те, що на той час його біографічні дані ще не були повністю узагальнені в окремий цілісний нарис [387].

Серед праць названого періоду особливий дослідницький інтерес викликає робота В. С. Дякіна з історії взаємовідносин буржуазії і царизму в роки Першої світової війни. Чималу цінність являє помічена ним деталь щодо обговорення кандидатури М. Ф. фон Дітмара як «одного з найвизначніших представників фінансової олігархії» на посаду голови Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі замість померлого у 1915 р. М. С. Авдакова. Справжньою новацією стала інформація В. С. Дякіна щодо державної діяльності М. Ф. фон Дітмара. Зокрема підкреслюється, що саме за ініціативи Миколи Федоровича у березні 1916 р. утворилася у Державній раді особлива група представників торгівлі та промисловості [304]. Монографія А. Я Авреха, що вийшла у 1968 р., може бути корисною для вивчення участі М. Ф. фон Дітмара в обговоренні питання соціального страхування робітників [260].

Одним з перших радянських дослідників, хто звернув увагу на роль М. Ф. фон Дітмара у розвитку статистичної справи дореволюційної Росії, став ленінградський історик Л. Є. Шепельов. Під час розгляду скликаної наприкінці 1909 р. приватної наради при «Вестнике финансов, промышленности и торговли» з питань акціонерної статистики Л. Є. Шепельов назвав М. Ф. фон Дітмара «провідним статистиком» [428].

Саме в 1960-і рр. з'являються й перші фрагментарні згадки про науково-практичну діяльність М. Ф. фон Дітмара в галузі геології. Свідченням цього є розвідки з історії вивчення Курської магнітної аномалії та її наукових розробок. У цих роботах містяться важливі відомості щодо внеску М. Ф. фон Дітмара в дослідження покладів залізної руди в межах Курської губернії, відображено участь у Першому Всеросійському з'їзді з практичної геології і розвідувальної справи в

1903 р. в Петербурзі [374]. Утім дослідник І. О. Бусигін згадав технічну контору М. Ф. фон Дітмара, надавши їй вигадану назву «Дитмар и К^о» [276].

Свій внесок у розробку досліджуваної проблематики у 1960-х рр. зробили й українські вчені. Зокрема в 1967 р. на хвилі відзначення 50-річної річниці Жовтневої революції з-під пера науковців Інституту історії АН УРСР вийшла ціла низка праць, у яких аналізувався український вимір революційних подій 1917 р. та громадянської війни. Цінність цих досліджень, як і всіх радянських у цілому, полягала в наявності багатого фактичного матеріалу, що не втратив свого значення й до сьогодні. Постать М. Ф. фон Дітмара привернула увагу й авторського колективу фундаментальної тритомної праці «Українська РСР в період громадянської війни 1918–1920 рр.». Однак певним перебільшенням стала теза про те, що завод фон Дітмара схвально вітав прихід першого радянського уряду, вимагав якомога скорішого встановлення влади Рад на місцях [406].

У 1970-х рр. інтерес істориків викликала проблема участі буржуазії в Першій світовій війні. У монографії А. Л. Сидорова, присвяченій економічному становищу імперії у роки війни, автор приділив певну увагу М. Ф. фон Дітмару. У розділі про створення Особливих нарад у серпні 1915 р. Микола Федорович фігурує як «вождь гірничопромисловців Півдня», підкреслюється його позиція щодо розширення представництва буржуазії в Особливих нарадах з питань продовольства і перевезень. Говорячи про політичні погляди М. Ф. фон Дітмара, автор назвав його поміркованим лібералом та відзначив певну опозиційність до політики уряду. Цікавою є і згадка про участь М. Ф. фон Дітмара у складі Центрального військово-промислового комітету [393].

На початку 70-х рр. ХХ ст. побачила світ праця В. Я. Лаверичева, яка по праву вважається першим монографічним дослідженням з історії великої промислової буржуазії Російської імперії пореформеної доби. В одному з розділів автор зосередився на питанні формування великої буржуазії в новому Південному гірничопромисловому районі. В. Я. Лаверичев зазначав, що гірничий інженер М. Ф. фон Дітмар належав до тих представників цієї буржуазії, які розпочинали

свою діяльність у якості робітників на підприємствах, а до початку XX ст. перетворювались на великих капіталістів [337].

Предметом монографії Г. А. Арутюнова стало вивчення робітничого руху в імперії в період нової революційної хвилі (1910–1914 рр.). Праця вирізнялася тим, що в ній чи не вперше за багато років на прикладі М. Ф. фон Дітмара спостерігається значний крок уперед у бік позитивної оцінки ролі буржуазії Півдня в робітничому русі. Зокрема, підкреслювалося, що Микола Федорович, як голова гірничозаводчиків Півдня, слідом за Петербурзьким товариством заводчиків і фабрикантів висловлювався у 1906 р. за свободу робітничих організацій [261].

Не оминули увагою ім'я Миколи Федоровича й українські історики під час підготовки фундаментального багатотомного видання «История городов и сел Украинской ССР». Так, у томі про Харківську область, що з'явився у 1976 р., промислове підприємство М. Ф. фон Дітмара фігурує як один з перших націоналізованих у Харкові заводів. На жаль, з огляду на ідеологічні «кліше» ця праця позбавлена інформації про активну протидію Миколи Федоровича націоналізації великих харківських промислових підприємств [318].

У 1979 р. авторським колективом під керівництвом Г. М. Складнєва та В. М. Бузницької був підготовлений перший і на сьогоднішній день єдиний нарис з історії Харківського машинобудівного заводу М. Ф. фон Дітмара (у радянський час мав назву – Харківський машинобудівний завод «Світло шахтаря»). Основна частина книги присвячена подіям радянської доби, тим часом як дореволюційний період становить лише один невеликий розділ обсягом у кілька сторінок. Посилаючись лише на довідкові видання, автори вказали, що майстерня М. Ф. фон Дітмара бере свої витоки з 1891 р. Однак знайдені нами архівні документи дозволяють спростувати цю тезу і стверджувати, що датою її заснування є 1893 р. Особливо впадає в око те, що на фоні всебічного аналізу умов праці робітників та їхньої участі в трьох російських революціях згадки про М. Ф. фон Дітмара обмежуються кількома рядками, а його роль у створенні й розбудові заводу не висвітлюється взагалі [407].

У 1980-ті рр. відбуваються серйозні зрушення у вивченні промислової буржуазії, яка починає розглядатись науковцями в більш широкому проблемно-тематичному діапазоні. Якісно новий рівень розробки в дослідженні великої промислової буржуазії в той час продемонстрував дніпропетровський історик В. В. Крутіков, який одним із перших у своїх наукових працях проаналізував регіональну специфіку російської буржуазії на прикладі Донецько-Придніпровського регіону. Аналізуючи у своїй розвідці роль великої буржуазії в з'їздах південних гірничопромисловців, історик не оминув увагою і М. Ф. фон Дітмара «як одного з найвідоміших представників великого капіталу», що входив до інституту почесних членів Ради з'їздів і мав особливі заслуги перед шахтовласниками гірничозаводського Півдня [331; 332].

Проявом зростаючого дослідницького інтересу до історії буржуазії в Російській імперії у 1980-х рр. стало започаткування різного роду наукових заходів та поява спеціальних наукових збірників з цієї проблематики. Показовим у цьому плані є проведення першої наукової конференції з історії російської буржуазії, яка була організована в 1982 р. в Томському державному університеті за участю провідних радянських фахівців та виданий за її результатами збірник матеріалів конференції «Из истории буржуазии в России». Про М. Ф. фон Дітмара як «ідеолога південних гірничопромисловців» йшлося в доповіді В. П. Корзун. Вона згадала розглянула участь Миколи Федоровича в обговоренні урядових законопроектів з робітничого питання впродовж 1905–1907 рр., зокрема згадала про його позицію з питань соціального страхування, свободи страйків і союзів та ін. [327].

Вагомим здобутком українських радянських істориків у 1980-х рр. стала підготовка ґрунтового десяти томного видання «История Украинской ССР». У шостому томі, що вийшов з друку у 1984 р., розповідається про участь М. Ф. фон Дітмара у Яській нараді представників контрреволюційних буржуазно-поміщицьких сил у листопаді 1918 р. [321]. З нагоди 70-річчя Жовтневого перевороту у 1987 р. був виданий енциклопедичний довідник «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні». Цікавою є згадка авторів про М. Ф. фон Дітмара як представника «найреакційнішої буржуазії», що очолював Раду з'їздів ГПР [379].

Помітний слід у розробці досліджуваної проблематики в цей період залишив Л. Є. Шепельов. З-під його пера у 80-х рр. ХХ ст. вийшли дві солідні монографії, присвячені торгово-промисловій політиці царського уряду і буржуазії у різних хронологічних відрізках. Перша праця охоплювала період 1856–1904 рр., а друга – 1904–1914 рр., будучи її своєрідним продовженням. Однак лише в останній Л. Є. Шепельов звернув увагу на нові ракурси в дослідженні діяльності М. Ф. фон Дітмара, а саме зупинився на його участі в керівному складі Ради представників промисловості й торгівлі, а також розглянув його погляди щодо участі торговельно-промислового класу в земських установах [431; 432]. Новаторським підходом та концептуальною свіжістю в той час вирізнялася монографія В. С. Дякіна, присвячена дослідженню кризи верхів в імперії упродовж 1911–1914 рр. в умовах нового революційного підйому. На сторінках праці знайшлося місце і для М. Ф. фон Дітмара, де він розглядається як один із новообраних у жовтні 1912 р. членів Державної ради, що належав до «позапартійних прогресистів» [303].

Однією з останніх праць радянської історіографії досліджуваної теми стала стаття українського науковця Ю. В. Афоніна, опублікована у 1990 р. в «Українському історичному журналі». Автор визначив національність М. Ф. фон Дітмара, підкреслив його участь у керівництві синдикатом «Продвугілля», частково розглянув бачення Миколою Федоровичем політичної активності торговельно-промислового класу у 1917 р. [262].

Таким чином, радянські історики з огляду на ідеологічні перепони практично не займалися вивченням персоналістики представників великого капіталу. Для прикладу постать М. Ф. фон Дітмара протягом 1917 – 1991 рр. так і не опинилася в центрі їх дослідницької уваги. Утім, радянський етап історіографічної розробки характеризується й певними позитивними зрушеннями в опрацюванні проблеми. Із введенням до наукового обігу нових джерел в умовах тоталітарного політичного режиму все ж викристалізувалися нові сюжетні лінії, пов'язані з громадською діяльністю Миколи фон Дітмара в складі представницьких організацій великого капіталу в роки революційних подій 1905 – 1907 та 1917 рр. та деякі фрагменти його наукової діяльності в галузі геології.

Третій історіографічний напрям (1991 р. – до сучасності) починається після проголошення незалежності України, коли з'явилися нові інформаційні можливості в розгляді досліджуваної проблематики, неупереджених, об'єктивних оцінок, висновків і узагальнень, значно розширилася джерельна база за рахунок відкриття цілої низки архівних фондів, що дозволило вивести розробку теми на якісно новий рівень. У 1990-х рр. постать М. Ф. фон Дітмара повертається із забуття, стає предметом обговорення в науковому середовищі, у висвітленні життя та різнобічної діяльності цієї особистості викристалізуються нові сюжетні лінії.

Справжнім «бумом» у дослідженні промислової буржуазії стали 1990-і р. Одна за одною вийшли друком дві монографії О. М. Боханова, що стосувалися вивчення великої буржуазії починаючи з кінця ХІХ ст. до 1914 р. Прикметно те, що автор навів невеликі за обсягом біографічні відомості про М. Ф. фон Дітмара, назвавши його «одним з лідерів ділового світу імперії». Дослідник наголошував на необхідності вивчення біографій представників великого капіталу, водночас вказавши на певні труднощі під час здійснення такого роду досліджень [274; 275].

У цей період піонером у дослідженні гірничопромислової буржуазії України по праву можна назвати В. В. Крутікова. У своїй монографії, наукових розвідках та студіях він не лише дослідив особливості формування промислової буржуазії та її вплив на економічну політику царизму пореформеної доби, але й звернув особливу увагу на процес активного залучення до підприємницької діяльності інженерно-технічної інтелігенції, до якої, за його словами, належав і М. Ф. фон Дітмар. Цілком справедливо історик називав Миколу Федоровича «одним з ідеологів південних гірничопромисловців» [329; 333]. Перу В. В. Крутікова належить і біографічна стаття про М. Ф. фон Дітмара, яка з'явилася у 1999 р. на сторінках енциклопедичного видання «Немцы России». Розвідка цікава певним узагальненням інформації про підприємницьку діяльність фон Дітмара, однак помилково вказується Санкт-Петербург як місце народження Миколи Федоровича [330].

Середина 1990-х рр. ознаменувалася появою перших праць, присвячених конкретному персоналістичному дослідженню постаті М. Ф. фон Дітмара. Інтерес до біографії Миколи Федоровича в той час виник серед харківських науковців. У

1995 р. історик Д. М. Чорний у книзі про життя та діяльність відомих суспільно-політичних діячів міста Харкова початку XX ст. підготував невеликий біографічний нарис про М. Ф. фон Дітмара, у якому звернув увагу на «харківський» період життя Миколи Федоровича, деякі аспекти його підприємницької діяльності та участь у Державній раді. Безперечно, поява цього життєпису свідчила про те, що постать М. Ф. фон Дітмара повернулась на історичну арену після тривалого періоду забуття [415].

Зважаючи на те, що з середини 1990-х рр. постать М. Ф. фон Дітмара починає значно частіше згадуватись у дослідницьких працях, подальший огляд стану наукової розробки доцільно було б розглянути в залежності від конкретного напрямку діяльності Миколи Федоровича. І хоч типовим для праць останнього десятиліття XX – початку XXI ст. залишався їх побіжний і фрагментарний характер, проте кожна з них має для нашого дослідження важливе значення.

Генеалогія роду фон Дітмарів опинилася в центрі уваги Є. Заблоцького саме в 90-х рр. XX ст. Праці цього дослідника цінні тим, що в них можна знайти інформацію про поколінний розпис М. Ф. фон Дітмара, установити його родинні зв'язки, простежити генеалогію роду фон Дітмарів та еволюцію спадкового дворянства [310; 311]. Підприємницька діяльність М. Ф. фон Дітмара отримала певне відображення в колективній монографії донецьких дослідників Г. С. Бігун, В. Г. Ляшенко та Д. П. Шапран, де йдеться про його механічний завод у Харкові та Нестерівський рудник у Бахмутському повіті Катеринославської губернії [271]. Сучасна дослідниця Т. С. Водотика справедливо називає Миколу Федоровича «підприємцем нової генерації часів індустріальної модернізації», фігура якого концентрувала в собі багато суперечностей імперського суспільства [279; 280].

Окремо слід зупинитись на науковому доробку істориків, де аналізується участь М. Ф. фон Дітмара у представницьких організаціях великого капіталу. Дослідник В. А. Манжосов, зокрема, розглянув діяльність фон Дітмара на чолі Ради з'їздів ГПР під час буремних подій 1917–1919 рр., виокремлюючи погляди підприємця на Лютневу революцію [349]. Аналізуючи підприємницькі об'єднання в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., історик О. М. Донік справедливо

називає фон Дітмара менеджером-промисловцем, який сформувався в центрах важкої промисловості Півдня і здійснював комунікацію між підприємницькими верствами й офіційними державними органами [299].

Монографія І. О. Шандри стала першою в українській історіографії ґрунтовною працею, де буржуазія розглядається в контексті діяльності з'їздів південних гірничопромисловців – першої представницької організації ділових кіл. Книга цікава тим, що в ній є згадки про перебування Миколи фон Дітмара на посаді голови Статистичного бюро Ради з'їздів ГПР, йдеться про редагування «Горно-заводского листка» і участь у Донецькому комітеті сприяння збройним силам Півдня Росії [422]. Інформацію про участь підприємця у Харківському біржовому комітеті і Харківській кам'яновугільній і залізо-торговій біржі можна почерпнути з розвідок Ю. О. Белікова та І. О. Шандри [268; 423]. Діяльність Миколи фон Дітмара у складі військово-промислових комітетів побіжно згадується в працях О. В. Зінченко, Т. В. Коваль, С. Л. Леонової, Т. В. Тканко [315; 324; 342; 397].

Розробкою проблематики інженерного підприємництва займалися дніпропетровські дослідники – А. Г. Перетокін та Ю. М. Чекушина, де ними на матеріалах гірничозаводської періодики досліджувалися постаті відомих гірничих інженерів М. С. Авдакова, А. Ф. Мевіуса, О. А. Ауербаха. В одній з наукових статей авторами була зроблена спроба персонографії гірничого інженера М. Ф. фон Дітмара, де було проаналізовано лише один із напрямів його діяльності – на посаді редактора галузевого органу Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії – «Горнозаводского листка» [369–372; 411]. Певна інформація про редакторсько-публіцистичну діяльність Миколи фон Дітмара міститься в монографічному дослідженні І. Л. Михайлина, присвяченому історії харківської журналістики ХІХ – початку ХХ ст. [362].

Наукова діяльність М. Ф. фон Дітмара побіжно розглядається у публікаціях як українських, так і російських вчених. Про геологічні пошуки М. Ф. фон Дітмара в Курській губернії частково розповідається в розвідці О. В. Пешехонової, яка виокремлює Кочетівку й Непхаєв як місця розвідок фон Дітмара [373]. Дослідниця Н. М. Кушлакова торкнулась проблеми редагування Миколою

Федоровичем галузевого бухгалтерського журналу «Счетоводство и хозяйство» під час його перебування на посаді голови відділу рахівництва Харківського відділення ІРТТ [336]. Місце М. Ф. фон Дітмара у інженерно-технічних товариствах та його внесок у розвиток рахівництва пунктирно згадується в працях С. Ф. Легенчука, О. А. Мошковської, Т. О. Паська, В. Я. Соколова, К. Ю. Циганкова, [341; 363; 367; 394; 410]. Про роль підприємця Миколи фон Дітмара в організації комерційної освіти можна дізнатися з розвідок Е. Л. Лортікяна та Т. М. Ніколаєвої [345; 364].

Про громадсько-політичну діяльність М. Ф. фон Дітмара як представника промисловців йде мова в працях О. Б. Шляхова, М. О. Гринчак. Про конкуренцію між А. К. Тімотом та М. Ф. Дітмаром в Державній раді й місце останнього в суспільно-політичних процесах початку ХХ ст. йдеться у монографіях та змістовних публікаціях відомого історика О. Б. Шляхова [433–438]. У свою чергу дослідниця М. О. Гринчак, аналізуючи еволюцію соціально-економічних вимог промислової буржуазії, підкреслила дворянське походження М. Ф. фон Дітмара й назвала його одним з визначних діячів південної промисловості й високоосвічених підприємців Південного регіону [291; 292].

Діяльність Миколи фон Дітмара в Державній раді простежують у своїх розвідках О. Зінченко, О. П. Реєнт, І. К. Кір'янов, О. О. Постернак. Зокрема, історик І. Кір'янов у монографії охарактеризував члена Державної ради М. Ф. фон Дітмара як «промисловця, що володіє даром слова і вмінням тримати себе на трибуні» [323]. У працях відомого історика О. П. Реєнта Микола фон Дітмар розглядається як «лідер гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я», який відстоював необхідність підняття продуктивності паливної та металургійної промисловості регіону [380; 381]. Український дослідник О. Постернак побіжно згадував пропозицію М. Ф. фон Дітмара щодо розширення представництва промисловців у земствах і міських думах [377].

Про участь М. Ф. фон Дітмара в українських національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. розповідається в дослідженнях Г. Ф. і Ф. Г. Турченко, М. Ф. Дмитрієнка, П. П. Гай-Нижника, В. Ф. Верстюка, Р. Я. Пирога. Відомі українські історики Г. Ф. і Ф. Г. Турченко в своїй монографії називають Миколу

фон Дітмара «одним з найвпливовіших олігархів Донбасу», звертаючи увагу на його позицію стосовно заперечення включення Катеринославської, Херсонської, Таврійської і Харківської губерній до автономної України [401]. У свою чергу історик В. Ф. Верстюк у рамках дослідження українського визвольного руху 1917 р. використовував щодо М. Ф. фон Дітмара термін «противник входження Донецького вугільного та Криворізького залізорудного басейнів до української автономії» [277].

У той же час історики П. П. Гай-Нижник та М. Ф. Дмитрієнко приділили увагу М. Ф. фон Дітмару як учаснику фінансової комісії при уряді Скоропадського задля стабілізації української валюти [284; 285]. Дослідник М. К. Шацillo згадує про діяльність фон Дітмара у роки Громадянської війни, звертаючи увагу на вручення записки В. Голубовичу від імені підприємців у квітні 1918 р. [426–427]. Лише на початку ХХІ ст. постать М. Ф. фон Дітмара почала досліджуватись як окрема наукова проблема у спеціальних наукових статтях, розвідках та студіях, поступово стали викристалізовуватися нові сюжетні лінії у вивченні життя та діяльності підприємця [352; 366].

Важливою історіографічною подією у контексті дисертаційної проблематики стало проведення у вересні 2015 р. Міжнародної наукової конференції «Перші Дітмарівські читання» у місті Харкові, де крізь призму постаті Миколи фон Дітмара обговорювався досвід створення та ефективного керівництва комплексним розвитком гірничозаводського Півдня. Науковий захід став підтвердженням чималої уваги й зацікавленості до постаті М. Ф. фон Дітмара, засвідчив свою беззаперечну актуальність на сучасному етапі, став проявом інтересу не лише з боку нащадків Миколи Федоровича та естонської діаспори, але й наукової спільноти та громадськості міста Харкова.

Чільне місце у розробці досліджуваної проблеми посідають праці зарубіжних учених. Так, у фундаментальній монографії американського історика Сьюзен Мак Кафрі на основі широкого масиву архівних матеріалів та періодики досліджується історія з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, велика увага приділяється ролі і внеску окремих представників торговельно-промислового світу Півдня. Що стосується Миколи фон Дітмара, авторка зробила акцент на його участі в

обговоренні робітничого законодавства й земського питання в Державній раді, відзначаючи красномовство Миколи Федоровича як представника регіональної свідомості гірничозаводського Півдня [445].

У книзі дослідника Т. Фрідгута відзначається, що підприємець був зразковим лідером, який усіляко прагнув привести з'їзди гірничопромисловців до інституціоналізації нової політики й шляхом консенсусу довести урядовцям власну позицію [444]. Американський історик японського походження Куромія Гіроакі називає Миколу фон Дітмара «президентом Спілки південних виробників вугілля та сталі» й розглядає його бачення на повалення монархії в Російській імперії та ставлення до режиму гетьмана П. Скоропадського [335].

Невеликі за обсягом біографічні відомості про М. Ф. фон Дітмара вміщено у сучасній літературі довідкового та енциклопедичного характеру. У довідкових виданнях історика М. М. Баришнікова аналізується участь Миколи Федоровича у фінансово-банківській сфері, а саме на чолі правління Санкт-Петербурзького торгового банку та в складі керівництва Центрального військово-промислового комітету [265; 266]. Кадетський біографічний довідник С. К. Даркова дозволяє скласти уявлення про роки навчання Миколи фон Дітмара в першій Московській військовій гімназії [294]. У біобібліографічному словнику О. О. Земцова містяться невеликі за обсягом відомості щодо діяльності Миколи Федоровича у сфері рахівництва, однак певним упущенням автора є відсутність хронологічних меж життя та діяльності підприємця [314].

Отже, історіографічний аналіз усіх наявних наукових праць та краєзнавчої літератури дає підстави стверджувати, що на сьогоднішній день ще не створено окремої наукової праці, присвяченої життю та різнобічній діяльності М. Ф. фон Дітмара. Біографічні дані цієї непересічної особистості вимагають уточнень. Поза увагою дослідників залишилися такі сюжети, як формування світогляду, роки навчання, службова кар'єра та науково-практична діяльність Миколи фон Дітмара у сфері геології, частково рахівництва як науки, аналіз особистих наукових праць Миколи фон Дітмара, еволюція організаційних форм його підприємницької діяльності. Не отримала достатнього відображення й громадсько-політична

діяльність Миколи фон Дітмара у з'їздах південних гірничопромисловців, не зверталася належна увага на «харківський» та «петроградський» періоди життя фон Дітмара та його родини. Загалом наявна історіографічна спадщина про віхи життєвого шляху М. Ф. фон Дітмара дотепер майже не аналізувалась, а тому і його біографія не складає цілісної узагальнюючої картини.

1. 2. Джерельна база дослідження

У процесі підготовки дисертаційної роботи було залучено широке коло неопублікованих та опублікованих джерел, що відрізняються за походженням, змістовим наповненням, характером і функціональним призначенням. У зв'язку з відсутністю особистого архівного фонду М. Ф. фон Дітмара у центрі дослідницької уваги опинились відповідні масиви неопублікованих документальних матеріалів російського та українського архівних фондів, в яких певним чином відобразились основні сфери його кар'єрної діяльності.

У Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург) було опрацьовано матеріали наступних фондів: ф. 23 (Міністерство торгівлі й промисловості), ф. 32 (Рада з'їздів представників промисловості й торгівлі), ф. 37 (Гірничий департамент), ф. 150 (Петербурзьке товариство заводчиків і фабрикантів), ф. 560 (Канцелярія міністра фінансів), ф. 1162 (Державна канцелярія Державної ради), ф. 1494 (Олексіївське гірничопромислове акціонерне товариство), ф. 1499 (Новосильцевське кам'яновугільне акціонерне товариство).

Матеріали фондів 23, 150, 560 складаються з доповідних записок і журналів, що містять інформацію про участь М. Ф. фон Дітмара в Особливих нарадах з питань палива у роки Першої світової війни, торкаються його діяльності у складі комісії з обговорення законопроектів із соціального страхування робітників при Міністерстві торгівлі та промисловості [1–5; 15; 16]. У фонді 32 зберігаються протоколи, журнали, стенографічні звіти, ділове листування, що стосуються діяльності М. Ф. фон Дітмара у Раді з'їздів представників промисловості й торгівлі [6–12]. Важливу інформацію про державну діяльність М. Ф. фон Дітмара містить фонд

1162, до якого входить особиста справа Миколи Федоровича як члена Державної ради, обраного від промисловості у жовтні 1912 р. Вона дозволяє скласти уяву про його участь у комісіях і нарадах Державної ради упродовж 1912–1915 рр. [17; 18].

У фонді Гірничого департаменту (ф. 37) автором була знайдена особова справа М. Ф. фон Дітмара, яка хронологічно охоплює період з 1890 р. (рік зарахування на службу по Головному Гірничому Управлінню) по 1917 р. До матеріалів справи відносяться метричні свідоцтва – про народження і хрещення М. Ф. фон Дітмара (1865 р.), його шлюб з Іраїдою Івановою (1900 р.), народження і хрещення трьох дітей Миколи Федоровича, атестат про військову службу батька, свідоцтво про відбуття рекрутської повинності, диплом про закінчення Петербурзького гірничого інституту, формулярний і послужний списки, види на проживання, накази про направлення на технічні роботи, накази про отримання державних звань, дозволи на виїзд за кордон, заяви, паспортна книжка, документи особистого походження. Усі ці документи надходили до Гірничого департаменту, формуючи особову справу Миколи Федоровича фон Дітмара [13].

Участь М. Ф. фон Дітмара у колективній формі підприємницької діяльності найбільш повно зафіксована у фондах 1494 і 1499, де містяться протоколи, журнали засідань чергових і екстрених зборів акціонерів, різноманітні клопотання, статuti Олексіївського гірничопромислового та Новосильцевського кам'яновугільного акціонерних товариств. За документами можна прослідкувати думки, пропозиції та ініціативи Миколи Федоровича щодо видобутку мінерального палива на копальнях, котрі перебували в підпорядкуванні акціонерних товариств [19–22].

Важливе місце серед російських архівосховищ у дослідженні проблеми посідає Центральний державний історичний архів м. Санкт-Петербурга (далі – ЦДІА СПб). Зокрема, у матеріалах фонду Гірничого інституту імператриці Катерини II (1773–1918) (ф. 963) було знайдено і опрацьовано студентську особову справу М. Ф. фон Дітмара, яка дозволяє реконструювати період навчання М. Ф. фон Дітмара у стінах Санкт-Петербурзького гірничого інституту у 1885–1889 рр. У справі зберігаються вступні документи М. Ф. фон Дітмара, квитки і дозволи на його відрядження на час зимових та літніх канікул, види на проживання у Петербурзі. У цьому фонді

зберігаються й інші документи – екзаменаційні відомості, розклади занять, списки студентів та викладачів, які проливають світло на успішність М. Ф. фон Дітмара, особливості навчального процесу, персональний склад наставників, контингент студентів, їх статево-віковий, релігійний і соціальний стан [23–29].

З-поміж українських архівосховищ для дослідження підприємницької та наукової діяльності М. Ф. фон Дітмара було залучено матеріали, які зберігаються у фондах Державного архіву Харківської області. Матеріали фонду Харківської міської управи (ф. 45) включають дозволи на будівництво М. Ф. фон Дітмаром власного промислового підприємства на вулиці Газовій [31–33]. Варто звернути увагу і на фонд старшого фабричного інспектора Харківської губернії (ф. 922), у документах якого можна знайти дані про діяльність заводів М. Ф. фон Дітмара, їх спеціалізацію, асортимент продукції та кількість робітників. На жаль, інформація, яка подається у формі стислої характеристики, є дуже короткою і не досить вичерпною [34–38].

Особливу значущість для вивчення підприємницької діяльності М. Ф. фон Дітмара мав би спеціальний фонд «Машинобудівні заводи М. Ф. фон Дітмара» (ф. 236), який, на жаль, був знищений у ході бомбардування Харкова німецькими літаками. У ньому нараховувалося 11 справ, зокрема касові журнали, книги обліку матеріалів та інша документація, яку вів особисто М. Ф. фон Дітмар протягом 1904–1919 рр. Саме тому відсутність цього фонду є серйозною втратою як для архівної установи, так і для науковців.

Цінна інформація про діяльність М. Ф. фон Дітмара на чолі відділу рахівництва Харківського відділення ІРТТ знаходиться у матеріалах фонду цієї установи (ф. 977). Фонд складається лише з однієї справи, у якій зібрані досить важливі за своїм характером оригінали та коректура статей з журналу «Счетоводство и хозяйство», що редагувалися особисто М. Ф. фон Дітмаром як керівником вказаного структурного підрозділу ХВІРТТ [39].

Серед опублікованих джерел за видовим принципом можна виділити такі основні різновиди:

І. Офіційно-діловодна документація з теми представлена стенографічними звітами Державної ради, протоколами засідань і матеріалами з'їздів південних гірничопромисловців, особистими доповідями та публіцистичними записками М. Ф. фон Дітмара. *Стенографічні звіти Державної ради* проливають світло на діяльність Миколи фон Дітмара у стінах верхньої палати парламенту, відображаючи участь в обговоренні питань прогресивного промислового податку, волосного земства, залізничних питань й розвитку комерційної освіти [82–86].

Протоколи засідань, доповіді комісії з'їздів південних гірничопромисловців публікувалися на сторінках «Трудов съездов горнопромышленников юга России», де містяться відомості про участь М. Ф. фон Дітмара у обговоренні різних питань, у дискусіях, промовах і пропозиціях, дають уявлення про його повноваження, обов'язки і доручення, уможливають встановлення розміру заробітної плати на різних посадах [216–227].

Окремо слід відзначити офіційну ділову документацію М. Ф. Дітмара, яку він вів особисто як голова Ради з'їздів гірничопромисловців (особисті доповіді та публіцистичні записки). *Особисті доповіді М. Ф. фон Дітмара* публікувалися окремими збірками і оголошувалися ним на засіданнях з'їздів південних гірничопромисловців, Харківського відділення Імператорського Російського Технічного товариства. Кожній з них були притаманні ознаки самостійного наукового дослідження з використанням історичного екскурсу, різноманітних дослідницьких принципів і методів, наявністю ґрунтовних висновків та узагальнень. Доповіді М. Ф. фон Дітмара охоплюють широке коло правових, соціально-економічних та суспільно-політичних питань [89–91; 95; 106; 109].

Публіцистичні записки М. Ф. фон Дітмара складають окрему підгрупу офіційно-діловодної документації, які направлялися урядовцям, зокрема міністрам торгівлі й промисловості, фінансів, шляхів сполучення, у зв'язку з обговоренням робітничого законодавства, необхідністю його модернізації та заходами щодо запобігання виникненню нещасних випадків на виробництві. Ці джерела дозволяють простежити пропозиції М. Ф. фон Дітмара стосовно тривалості й розподілу робочого дня, покращення харчування робітників, прав на профспілки та страйки, а

також щодо запобігання нещасних випадків на підприємствах гірничодобувної галузі Південного економічного району [92].

II. Періодична преса представлена двома основними різновидами: галузевою та загальною. До галузевої періодики належать насамперед видання Ради з'їздів гірничопромисловців («Горно-заводский листок») та Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі («Промышленность и торговля»), відділу рахівництва Харківського відділення ІРТГ («Счетоводство и хозяйство»).

«Горно-заводский листок» (з 1910 р. – «Горно-заводское дело») був регіонально-галузевим періодичним виданням гірничозаводського Півдня, редакційну колегію якого впродовж 1903–1917 рр. очолював М. Ф. фон Дітмар. У рубриках журналу «Хроника Совета съезда» висвітлюється тривалий етап плідної діяльності Миколи Федоровича з моменту його залучення до представницької організації південних гірничопромисловців, прослідковується багатогранна діяльність у з'їзді на різних посадах – від завідувача статистичного бюро до голови Ради з'їздів гірничопромисловців, відображається його участь у чергових і екстрених з'їздах гірничопромисловців, різних нарадах і конференціях з питань розвитку гірничозаводської промисловості, закордонних поїздках, зустрічах і нарадах на вищому державному рівні [40; 41; 71; 96; 143–163; 169; 171; 193].

На сторінках «ГЗЛ» постійно друкувалася реклама підприємств М. Ф. фон Дітмара, яка дозволяє скласти уявлення про асортимент продукції на підприємствах Миколи Федоровича. Завдяки матеріалам «ГЗЛ» можна почерпнути інформацію про найближче оточення М. Ф. фон Дітмара – представників інженерно-технічної інтелігенції, власників копалень, шахт і заводів, які брали участь у з'їздах. Також «ГЗЛ» без перебільшення є цінним та багато в чому унікальним джерелом для дослідження повсякденного життя гірничопромисловців – свят, традицій, різного роду заходів. «Промышленность и торговля», ще один галузевий журнал, віддзеркалює участь М. Ф. фон Дітмара у складі загальноімперської Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі, розкриває його позицію з таких питань, як прибутковий податок, участь промисловців у земських установах та ін. [197].

Друкований орган Харківського відділення ІРТТ «Счетоводство и хозяйство», що видавався у 1912–1914 рр., містить інформацію про редакторсько-публіцистичну діяльність Миколи фон Дітмара в названому товаристві, його участь у поширенні й популяризації рахівництва й бухгалтерських знань серед населення [99; 166; 242].

Під час евристичного наукового пошуку у Харківській науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка нами було знайдено кілька номерів галузевих спеціалізованих періодичних видань, таких як «Горный журнал» та «Известия Общества горных инженеров», подарованих М. Ф. фон Дітмаром Харківській громадській бібліотеці. Про те, що книги належать саме М. Ф. фон Дітмару, свідчить його особиста печатка на перших сторінках кожного подарованого тому. Цікаво те, що колекція усіх цих випусків була зібрана М. Ф. фон Дітмаром протягом 80-90-х рр. ХІХ ст. Це дає підстави говорити, що формування його особистої бібліотеки відбувалося під час навчання у Петербурзькому гірничому інституті та на початковому етапі його науково-практичної діяльності. На сторінках «Горного журналу» можна побачити особисті помітки, записи, підкреслення, нотатки, формули і арифметичні підрахунки М. Ф. фон Дітмара, які свідчать про його постійні творчі пошуки, різні способи виконання конкретних завдань щодо промислового розвитку Донецько-Придніпровського регіону [186; 212].

Другим різновидом періодики є загальна періодична преса, що представлена насамперед газетами «Южный край» та «Харьковские губернские ведомости». Газета «Южный край» виходила у Харкові російською мовою з грудня 1880 р. по 1918 р. і була одним з найбільш популярних провінційних суспільно-політичних видань, а сьогодні є унікальним інформаційно насиченим джерелом для вивчення соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку гірничозаводського Півдня.

На сторінках «Южного края» висвітлювалися найважливіші події з історії міста, на світлинах відображались знакові постаті, публікувались офіційні телеграми з Петербурга, об'яви і рекламні оголошення харків'ян. «Южный край» є важливим джерелом для вивчення життєдіяльності М. Ф. фон Дітмара: його ім'я нерідко трапляється в рубриках «Местная хроника», «Заседания Харьковской думы»,

«Ведомости по горному делу», «Горно-заводские известия», «Наш край и другие районы в горнопромышленном отношении», «Торгово-промышленные известия», «В техническом обществе», «Из хроники Совета съездов» [43; 55–55; 75; 125; 133].

В газеті вміщувалися численні інтерв'ю з М. Ф. фон Дітмаром, його листи в редакцію, статті, коментарі, полеміка з громадськими діячами міста Харкова, реклама продукції, яка вироблялася на його заводах. У 1912 р. на сторінках газети «Южный край» з'явився й біографічний нарис невідомого автора про життя та діяльність Миколи Федоровича у зв'язку з його обранням у члени Державної ради від промисловців. Незважаючи на короткий і систематизований характер, цей життєпис є інформативно-насиченим, він проливає світло на цікаві й маловідомі факти з життя та діяльності М. Ф. фон Дітмара [121].

Матеріали про громадсько-політичну діяльність М. Ф. фон Дітмара друкувалися також в газетах «Биржевые ведомости», «Коммерсант», «Речь» [56; 124; 167]. Значно менше інформації про М. Ф. фон Дітмара спостерігається в офіційному щотижневику «Харьковские губернские ведомости», який видавався протягом 1838–1915 рр. У матеріалах цього часопису вміщено лише кілька статей про діяльність М. Ф. фон Дітмара в Раді з'їздів південних гірничопромисловців, розглянуто його участь у вшануванні ювілейних і пам'ятних дат цієї організації [255].

III. Наукові праці М. Ф. фон Дітмара є важливими джерелами для дослідження його наукової діяльності. Це передусім його авторський підручник з рахівництва «Основы счетоводства (по новой форме)», який з'явився у 1907 р. і був присвячений науковому наставнику М. Ф. фон Дітмара – Д. І. Менделєєву [108]. У праці знайшли відображення погляди автора стосовно теорії та практики рахівництва, які з використанням формул та прикладів написані доступною для читача мовою. Підручник став важливим джерелом дореволюційної бухгалтерської науки, залишаючись зразком наукового ставлення до дослідницької проблеми. Важливу роль відіграють наукові праці М. Ф. фон Дітмара у галузі геології, які були опубліковані як на сторінках періодичної преси, так і окремими виданнями [93; 94; 107]. Статистичні праці М. Ф. фон Дітмара дозволяють простежити внесок Миколи

Федоровича в організацію й становлення Статистичного бюро, появу за його активної участі гірничозаводської статистики, початок видання статистичних матеріалів як у галузевих періодичних виданнях, так і окремими збірками [106; 110; 111; 130; 192; 202; 203–205; 213; 214].

IV. Мемуаристика. Значні можливості для вивчення історії життя та діяльності М. Ф. фон Дітмара відкривають такі матеріали особистого походження, як спогади. На жаль, М. Ф. фон Дітмар не залишив власних спогадів, однак велику цінність для нашого дослідження мають мемуари доньки М. Ф. фон Дітмара – Ольги Миколаївни Лук'янової, що були написані у жовтні 1968 р. У них містяться цікаві відомості про останні роки життя М. Ф. фон Дітмара в умовах революції 1917 р. та Громадянської війни, розповідається про долю родини після його смерті під час вступу до Харкова Добровольчої та Червоної армій. Ці матеріали разом з унікальними родинними світлинами були нам люб'язно надані онукою О. М. Лук'янової – Наталією Романівною Папковою, яка зараз мешкає в місті Дес-Плейнс (передмістя Чикаго, США) [138].

Маловідомим, проте цінним й інформативно насиченим джерелом з історії життя та діяльності М. Ф. фон Дітмара є спогади його близького друга, а пізніше колеги по Раді з'їздів південних гірничопромисловців, гірничого інженера О. І. Феніна, який писав їх уже в еміграції в 1938 р.. Спогади проливають світло на широкий проблемно-тематичний діапазон: роки навчання М. Ф. фон Дітмара у Санкт-Петербурзькому гірничому інституті, його родинне коло та особливості перебування на посаді голови Ради з'їздів ГПР. У них дається особистісна і професійна характеристика Миколи Федоровича [230].

Неабиякий дослідницький інтерес являють собою спогади гірничих інженерів М. О. Павлова та О. М. Терпигорева, випускників Санкт-Петербурзького гірничого інституту, бо роки їх перебування у стінах цього закладу майже збігаються з періодом студентства М. Ф. фон Дітмара, а тому дозволяють відтворити деякі особливості повсякденного життя, захоплення та інтереси тогочасної молоді [173; 211]. Спогади учасників українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. В. К. Винниченка та П. О. Христюка допомагають реконструювати участь М. Ф. фон

Дітмара в з'їзді представників промисловості, торгівлі і фінансів, який відбувся в травні 1918 р. у Києві. За словами сучасників, Микола Федорович був активним борцем із соціалістичними поглядами своїх опонентів, що стояли під прапорами Карла Маркса [67; 238].

Членство М. Ф. фон Дітмара в Державній раді відображене в мемуарах лідера партії демократичних реформ, доктора права Максима Максимовича Ковалевського, який разом із Миколою Федоровичем працював у стінах верхньої палати імперського парламенту протягом 1912–1916 рр. Згадуючи ті роки, науковець відзначав належність Миколи Федоровича до торговельно-промислової групи, котра відстоювала інтереси підприємницького прошарку й загалом індустрії в стінах Державної ради [131]. Про участь фон Дітмара в роботі фінансово-економічної комісії Державної ради говориться в мемуарах міністра закордонних справ Російської імперії Миколи Миколайовича Покровського, у яких йде мова про погляди підприємця на взаємовідносини з Німеччиною в умовах Першої світової війни [178].

Участь М. Ф. фон Дітмара у роботі Яської наради у листопаді 1918 р. відображена в мемуарах членів Центрального військово-промислового комітету Мануїла Сергійовича Маргулієса та Никанора Васильовича Савича. Зокрема в спогадах йдеться про погляди М. Ф. фон Дітмара під час обговорення питань, пов'язаних з інтервенцією військ Антанти для боротьби з більшовиками [139; 191].

Для нашого дослідження важливими є спогади харківського повітового предводителя дворянства, члена Державної ради князя Олександра Дмитровича Голіцина, які дозволяють віднайти відомості про діяльність Миколи фон Дітмара на чолі Ради з'їздів ГПР в роки протистояння армій В. О. Антонова Овсієнка і отамана Донського козацтва О. М. Каледіна [78].

Зі спогадів члена Центрального військово-промислового комітету, відомого науковця в галузі хімії, доктора хімічних наук, професора В. М. Іпатьєва можна почерпнути інформацію про діяльність Миколи фон Дітмара у складі ЦВПК і Харківського відділення ВПК. Автор надав певну інформацію про участь підприємця в мобілізації промисловості, а саме створенні в Донецькому басейні

заводів з виробництва бензолу й коксових печей [120]. Згадка про участь Миколи фон Дітмара у створенні лазаретів Ради з'їздів ГПР у роки Першої світової війни міститься в мемуарах начальника імператорської палацової охорони Олександра Івановича Спиридовича, який супроводжував імператора під час поїздки до Харкова у листопаді 1914 р. [198].

Чільне місце в структурі джерельної бази посідають фотодокументи, які дозволяють наочно відтворити зовнішню характеристику М. Ф. фон Дітмара. Переважно це світлини самого Миколи Федоровича, його дітей – Іраїди, Ольги та Миколи, якими люб'язно поділилася з особистого архіву Н. Р. Папкова. Цінними є портрети Миколи фон Дітмара на сторінках газети «Южный край», котрі дозволяють поглянути не лише на його зовнішність, але скласти уявлення про стиль одягу і аксесуари, зокрема пенсне на обличчі Миколи Федоровича.

Цікавою є колективна світлина, знайдена нами у фондах Центрального державного архіву кіно-фото-фонодокументів Санкт-Петербурга (ЦДАКФФ СПб). На ній зображено урочисте святкування 40-річного ювілею діяльності М. С. Авдакова у галузі гірничозаводської промисловості в жовтні 1913 р. в Петербурзі, де серед відомих представників промисловості та торгівлі імперії був присутній і Микола Федорович фон Дітмар [30]. У колекції Наталії Романівни Папкової зберігаються ескізні малюнки особистого будинку фон Дітмарів на вулиці Губернаторській, 7, у якому родина мешкала впродовж семи років (1907 – 1913 рр.), та портретний малюнок із зображенням М. Ф. фон Дітмара. Авторство цих полотен належить доньці Миколи Федоровича – Ользі Миколаївні, що мала неабиякі здібності до малювання і якій на момент переїзду з родинного харківського маєтку виповнилося 11 років.

Не можна обійти увагою при аналізі джерельної бази й археографічні збірники, видані співробітниками Харківського обласного архіву (нині – Державний архів Харківської області) у 70–80-х рр. XX ст., де було опубліковано документи про діяльність Харківського машинобудівного заводу М. Ф. фон Дітмара під час Лютневої та Жовтневої революцій, а також у період Громадянської війни, коли саме він і був націоналізований [184].

Вичерпністю, стислою лаконічністю й водночас інформативністю вирізняються праці довідкового характеру, серед яких слід виокремити адрес-календарі «Адрес Харькова», «Весь Харьков» та «Весь Петроград». Вони є важливими джерелами про «харківський» період життя та діяльності М. Ф. фон Дітмара [44; 62; 63–66]. Цінними є також адресно-довідкові видання з історії гірничозаводської промисловості Півдня, які містять відомості про промислові та акціонерні підприємства регіону, серед власників яких був і М. Ф. фон Дітмар [46–48].

На наш погляд, комплекс використаних джерел є автентичним, достовірним і репрезентативним, таким, що дозволяє досягти поставленої мети й реалізувати завдання дисертаційного дослідження. Незважаючи на відсутність особистого фонду М. Ф. фон Дітмара, завдяки архівним матеріалам України і Росії, офіційним документам, періодиці, статистичним матеріалам, адресно-довідковим виданням, особистим працям Миколи Федоровича і спогадам сучасників нам вдалося здійснити наукову реконструкцію життя та діяльності М. Ф. фон Дітмара з належною глибиною й повнотою.

1.3. Понятійний апарат та методологічна основа

Перш ніж розглянути основні принципи і методи, задіяні у процесі дослідження, слід здійснити певний аналіз термінів та понять, які потребують додаткового тлумачення й обґрунтування.

Термін «інженерно-технічна інтелігенція» використовується нами для позначення авторитетної і впливової професійної групи, до якої належали гірничі інженери, інженери-металурги, інженери шляхів сполучення, інженери-технологи та ін. Нас цікавлять насамперед гірничі інженери, що здобували вищу освіту в Санкт-Петербурзькому гірничому інституті, а згодом розпочинали свою практичну діяльність на промислових підприємствах і залізницях. З піднесенням промисловості, розвитком науки та техніки зросла роль інженерних кадрів. У суспільній свідомості 80-х–90-х рр. XIX ст. інженери почали розглядатися як висококваліфіковані фахівці, носії передових технологій з прагненням до постійного

самовдосконалення і впровадження науково-технічних досягнень у промислове виробництво.

Соціальна мобільність технічної інтелігенції сприяла їх залученню до сфери бізнесу й формуванню нового типу ділової людини – інженера-підприємця, який швидко інтегрується в середовище ділового світу. Цілком справедливим у цьому випадку є запропонований дослідниками І. В. Берсенєвою, А. Г. Перетокіним, Ю. М. Чекушиною термін «інженерне підприємство» для позначення торговельно-промислової діяльності представників нової генерації ділових людей, що з'явилися на теренах Південного промислового району в останній чверті XIX – на початку XX ст. [269; 411]. Автор використовує у дисертації поняття «інженерне підприємство» під час аналізу одноосібного та колективного бізнесу Миколи фон Дітмара.

Окремо слід зупинитись на тлумаченні й співвідношенні понять «буржуазія» і «підприємець». У радянській історіографії широко розповсюдженим був саме термін «буржуазія». В рамках марксистської методології це поняття використовувалось для розуміння основного експлуататорського класу, власника засобів виробництва, що протистоїть робітникам, збагачуючись за їх рахунок. У сучасній історіографії термін «буржуазія» використовується значно рідше, натомість унаслідок зміни історичної парадигми й у результаті поступового відходу від радянської методології дослідження значно частіше вживається поняття «підприємець», яке вже має дещо інше етимологічне й теоретико-методологічне наповнення.

На сучасному етапі терміни «підприємець» і «підприємництво» сприймаються у позитивному сенсі й ототожнюються не лише з бізнесом, але й з громадською діяльністю, благодійністю й меценатством. Терміни «буржуа» і «підприємець» не є синонімами, зважаючи на те, що не кожен капіталіст може бути підприємцем. Поняття «підприємець» може бути і ширшим, і вужчим, може розповсюджуватись і на осіб, які управляють не своїми підприємствами, а перебувають на приватній, навіть державній службі.

Останнім часом у дослідженнях А. С. Качаляна, В. В. Крутікова, А. В. Лубського, О. О. Постернака досить широко використовується поняття «гірничопромислова буржуазія» як особлива професійна група, що складається з власників великих промислових підприємств, шахт, копалень, формує ядро власної представницької організації і через неї виражає свої корпоративні інтереси перед органами влади [322; 331; 347; 377]. Зокрема, гірничопромислова буржуазія Південного економічного району була досить впливовою групою у діловому світі, вирізнялася регіональною економічною свідомістю, мала важелі впливу на загальноімперський центр за допомогою власної представницької організації – з'їздів південних гірничопромисловців.

Важливе значення для дисертації має методологія біографічного дослідження. Автором опрацьовано і взято на «озброєння» спеціальні праці, у яких висвітлюються різні підходи до створення біографій. Вагомими в даному контексті є, зокрема, роботи Ю. В. Дунаєвої, Л. П. Рєпіної, В. С. Чишка, де акцентується увага на теоретико-методологічних аспектах біографічного пізнання [317; 383; 414]. Цінною для нашого дослідження є праця В. Чишка, який детально розглянув основні етапи створення біографії як різновиду історичного пізнання [414].

Важливе місце посідає публікація Л. П. Рєпіної, котра звернула увагу на персоналізацію предметного поля біографії. Дослідниця виокремила «персональну історію» як новий перспективний напрямок у біографістиці для вивчення життя однієї окремої особи в усій її унікальності й повноті. Відмінністю «персональної історії» від біографії авторка назвала «внутрішній світ, світогляд, кар'єру, коло захоплень на тлі культурно-історичного контексту та соціуму певної епохи» [384]. Науковими орієнтирами при виборі теоретико-методологічного інструментарію стали праці й з методології історії В. К. Якуніна, А. Г. Болебруха, І. Д. Ковальченка, Л. О. Зашкільняка, Н. М. Яковенко [442; 325; 313; 414].

Методологічною основою дисертаційної роботи є принципи історизму, об'єктивності та науковості. Принцип історизму передбачає цілісне і всебічне дослідження історичних джерел, оцінку історичних та історіографічних фактів у діалектичному розвитку, з урахуванням історичної обстановки, історичного досвіду,

уроки історії і у взаємозв'язку одне з одним. Принцип історизму вимагає вивчення життя та діяльності М. Ф. фон Дітмара у сукупності та зв'язку з іншими явищами і подіями у суспільстві, з урахуванням конкретно-історичних обставин та епохи. Історизм дозволяє розглянути життя й різнобічну діяльність М. Ф. фон Дітмара в динаміці, розвитку, змінах в особистому житті та різнобічній діяльності.

Принцип об'єктивності полягає у використанні всієї повноти історичних джерел, у розкритті взаємозв'язку всіх історичних фактів, урахуванні досягнень суміжних наук, творчому підході до історичного досвіду. Принцип об'єктивності потребує залучення усієї повноти джерельних комплексів, виключення особистих симпатій у процесі висвітлення життя та діяльності М. Ф. фон Дітмара, об'єктивного і неупередженого підходу при вивченні його ролі та місця в історії.

Принцип науковості передбачає правдиву інтерпретацію історичних явищ, знайомство з різними поглядами вчених та сучасними науковими розробками. Цей принцип потребує однакового використання здобутків, концепцій, ідей, напрацювань дореволюційної, радянської та сучасної історіографії при вивченні підприємницької, наукової та громадсько-політичної діяльності Миколи фон Дітмара.

У дисертації використано такі методи: загальнонаукові (аналіз та синтез, індукція та дедукція), конкретно-історичні (історико-біографічний, історико-генетичний, порівняльно-історичний, історико-типологічний), спеціально-історичні (проблемно-хронологічний, метод періодизації).

Аналіз – це своєрідне розчленування цілісного предмета на окремі складові частини з метою їх всебічного дослідження. Цей метод найчастіше використовується під час роботи з джерелами. Так, наукові праці і публіцистичні записки дозволяють простежити наукову діяльність, а офіційне діловодство і періодика – підприємницьку і громадську діяльність М. Ф. фон Дітмара.

Синтез – поєднання раніше виділених частин предмета у єдине ціле, формування цілісного знання з поставлених проблем. Діяльність Миколи фон Дітмара у регіональних і загальноімперських організаціях підприємців загалом дозволяє скласти уявлення про громадську діяльність М. Ф. фон Дітмара.

Історико-біографічний метод використовується для відтворення портрета та життєвого шляху конкретної особистості, внеску у розвиток суспільства. Цей метод уможливив здійснити реконструкцію історичного портрета й життєвого шляху М. Ф. фон Дітмара, повернувши його на історичну арену після тривалого періоду забуття.

Історико-генетичний метод являє собою послідовне розкриття властивостей, причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей досліджуваної реальності у процесі її історичного розвитку. Цей метод допоміг простежити генеалогію роду фон Дітмарів і місце у ній Миколи Федоровича, процес залучення інженерно-технічної інтелігенції до підприємницької діяльності наприкінці XIX – на початку XX ст. крізь призму діяльності М. Ф. фон Дітмара. Зазначений метод допоміг дослідити генезис одноосібної та колективної форм бізнесу Миколи фон Дітмара.

Порівняльно-історичний метод відкриває простір для порівняння історичних явищ, подій, фактів, вирізняючи їх як за подібністю, так і відмінністю. Цей метод дав змогу здійснити порівняльний аналіз успішності М. Ф. фон Дітмара під час його студентства, провести паралелі між машинобудівним заводом М. Ф. фон Дітмара та іншими промисловими підприємствами Харківської губернії, дозволив з'ясувати масштаби, значення і роль М. Ф. фон Дітмара у соціально-економічному та суспільно-політичному житті як регіонального, так і загальноімперського масштабу.

Історико-типологічний метод передбачає упорядкування сукупності об'єктів і явищ на якісно однорідні типи на основі властивих їм загальних істотних ознак, дозволяє розкривати не просто перебіг подій, а зміну одних якісних станів іншими. М. Ф. фон Дітмар розглядається як окремий репрезентант інженерно-технічної інтелігенції і водночас виразник інтересів гірничопромислової буржуазії Південного промислового району у представницьких організаціях підприємців і вищих державних установах Російської імперії.

Проблемно-хронологічний метод сфокусований на поділ обширної дослідницької теми на кілька вузьких проблем, які розглядаються в часовій послідовності, динамічному русі та історичних змінах. Перебіг подій життя

М. Ф. фон Дітмара, становлення його особистості, еволюція його підприємницької діяльності розглядалися у певній часовій послідовності.

Метод періодизації передбачає виділення окремих етапів розвитку певного явища на основі аналізу їх сутнісних характеристик. Цей метод дає можливість виокремити періодизацію історіографічної розробки проблеми й визначити етапи одноосібного підприємництва М. Ф. фон Дітмара.

Загалом аналіз та обґрунтування понятійного апарату, вибір теоретико-методологічного інструментарію, сукупність наявних принципів і методів дають можливість провести історичне дослідження і виконати поставлені завдання.

* * *

Отже, аналіз стану наукової розробки досліджуваної проблематики свідчить про те, що на сьогоднішній день серед широкого масиву опублікованих праць з історії промислової буржуазії й підприємництва відсутня окрема праця, присвячена постаті Миколи фон Дітмара. Розробка життя та діяльності цієї непересічної особистості упродовж тривалого часу зводилась до фрагментарних згадок.

Навіть така ситуація все ж таки дозволила нам виокремити чотири напрями наукової розробки проблеми: 1) праці дореволюційної доби (кінець XIX – 1917 рр.); 2) радянська історіографія (1917 – 1991 рр.); 3) наукові дослідження новітнього періоду (1991 – до нашого часу); 4) розвідки зарубіжних учених. Кожен з цих напрямів має свої характерні риси та особливості залежно від історичних умов. У дореволюційній історіографії постать фон Дітмара знайшла відображення на сторінках незначної кількості праць довідково-статистичного та енциклопедичного характеру, у ювілейних виданнях та дослідженнях, що стосувалися історії гірничозаводської промисловості, громадського та суспільно-політичного життя Харківської губернії.

Справжнім кроком уперед стало створення сучасниками Миколи Федоровича хоч і фрагментарного, невеликого за обсягом, з певними недоліками, але досить цікавого й змістовного за інформаційною наповнюваністю прижиттєвого нариса, що дає змогу скласти уявлення про характерний для свого часу портрет і образ М. Ф. фон Дітмара. Історіографічна цінність праць першого етапу полягає в часовій

близькості до описуваних подій, що, безперечно, викликає інтерес серед дослідників. Саме у дорадянський час було зроблено першу спробу пунктирно окреслити віхи життєвого шляху Миколи фон Дітмара. Безумовно, за рівнем своєї інформативності історичні праці зазначеного періоду являють собою особливу дослідницьку цінність з огляду на відсутність часової віддаленості між автором і предметом дослідження.

Радянська історіографія є найбільшим за хронологією напрямом, охоплюючи у своєму часовому відрізку 1917–1991 рр. Загальною рисою праць цього періоду було критичне ставлення правлячого режиму до буржуазії, що й стало результатом недостатньої уваги до постаті М. Ф. фон Дітмара. Розробка досліджуваної проблематики у радянську добу формально зводилась до фрагментарних, побіжних згадок про М. Ф. фон Дітмара у контексті вивчення соціально-економічної та суспільно-політичної історії. У цей період так і не з'явилося спеціальних праць про М. Ф. фон Дітмара. В той же час вималювались нові сюжетні лінії. У поодиноких працях 1920-х рр. на прикладі М. Ф. фон Дітмара спостерігається вияв негативного ставлення до класу буржуазії крізь призму марксистсько-ленінської концепції висвітлення історії робітничого руху. У розпал тоталітарної доби в 1930-х рр., коли в історичній науці було встановлено всебічний контроль партійного апарату, постать М. Ф. фон Дітмара не зникла зі сторінок наукових праць марксистських істориків і розглядалась в контексті революційних подій 1905–1907 рр. Починаючи з кінця 1930-х до другої половини 1950-х рр. проблема історії буржуазії поступово втратила свою актуальність і відійшла на другий план, а ім'я М. Ф. фон Дітмара стало призабутим, на тривалий час зникло з наукових розвідок та студій.

У другій половині 1950-х рр. М. Ф. фон Дітмар починає фрагментарно згадуватись у працях з історії Жовтневої революції, розвитку монополістичного капіталізму періоду Першої світової війни, участі промислової буржуазії у представницьких організаціях капіталу. Упродовж 1960-х – 1980-х рр. спостерігається неабиякий сплеск творчої активності науковців, у ході якого одна за одною публікуються праці радянських дослідників, присвячені всебічному висвітленню історії промислової буржуазії. З'являються невеликі за обсягом

відомості про участь М. Ф. фон Дітмара у політичних процесах міжреволюційної доби 1917 р., регіонально-галузевих і загальноімперських представницьких організаціях великого капіталу. Його ім'я розглядається й у контексті розвитку статистичної справи, виходять друком дослідження з першими фрагментарними відомостями про наукову діяльність М. Ф. фон Дітмара в галузі геології.

1970-і рр. ознаменувалися появою перших монографічних досліджень з історії промислової буржуазії і цілої низки наукових праць, де ключовими сюжетами стали участь буржуазії у Першій світовій війні, робітничому русі періоду першої революційної хвилі (1910–1914 рр.), історико-краєзнавча проблематика. У цьому контексті отримала певне відображення суспільно-політична діяльність М. Ф. фон Дітмара. У цей період з'являється перший і єдиний до сьогодні нарис з історії Харківського машинобудівного заводу М. Ф. фон Дітмара. У 1980-х рр. відбуваються серйозні зрушення у дослідженні великої промислової буржуазії, започатковуються різного роду наукові заходи та з'являються спеціальні наукові збірники з цієї проблематики. У працях 80-х рр. трапляються невеликі згадки про участь М. Ф. фон Дітмара в обговоренні робітничого законодавства початку ХХ ст., побіжно розглядається його діяльність у складі представницьких організацій буржуазії та суспільно-політичних процесах після Жовтневої революції 1917 р. Загалом у радянський період спостерігається відсутність спеціальних евристичних пошуків, всіляких спроб узагальнення і систематизації інформації про М. Ф. фон Дітмара, через що так і не з'явилося окремої наукової праці, присвяченої життю та різнобічній діяльності підприємця.

Третій історіографічний напрям (1991 – до сучасності) став найбільш знаковим у науковій розробці досліджуваної проблематики. З появою нових інформаційних та ідеологічних можливостей постать М. Ф. фон Дітмара повертається на історичну арену з забуття й опиняється в центрі дослідницької уваги. У середині 1990-х рр. з'явився перший за багато років присвячений окремо М. Ф. фон Дітмару біографічний нарис. Однак після його появи науковці так і не продовжили розробку цієї проблематики, фрагментарно торкаючись окремих аспектів діяльності М. Ф. фон Дітмара у контексті вивчення інших тем. Лише на початку ХХІ ст.

постать Миколи Федоровича почала досліджуватись як окрема наукова проблема в спеціальних наукових статтях, розвідках та студіях, поступово почали викристалізовуватись нові сюжетні лінії у вивченні його життя та діяльності.

Недостатнє вивчення проблеми потребувало залучення широкого кола опублікованих та архівних джерел з архівосховищ України та Російської Федерації, що відрізняються за походженням, змістовним наповненням, характером і функціональним призначенням. Зокрема, у дослідженні використовується офіційно-діловодна документація, загальна й галузева періодична преса, статистичні матеріали, наративні джерела (особисті доповіді, публіцистичні записки, наукові праці М. Ф. фон Дітмара, спогади сучасників Миколи Федоровича, фотодокументи, довідкові видання й археографічні збірники). Усі вони дозволили реконструювати життя та різнобічну діяльність М. Ф. фон Дітмара, компенсуючи відсутність його особистого архівного фонду. У цілому комплекс використаних джерел є автентичним, достовірним і репрезентативним, дозволяє досягти поставленої мети і реалізувати завдання дисертаційного дослідження.

Своєрідність досліджуваної теми визначила вибір теоретико-методологічного інструментарію, принципів, методів і підходів, використання яких дозволило відтворити підприємницьку, наукову та громадсько-політичну діяльність М. Ф. фон Дітмара.

РОЗДІЛ II

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

М. Ф. ФОН ДІТМАРА

2. 1. Формування світогляду підприємця Миколи фон Дітмара

Генеалогія дворянського роду фон Дітмарів бере свої витoki ще з XVII ст. і пов'язана з іменем Мейнерта Дітмара, який володів маєтками у Прибалтиці. Прізвище «Дітмар» має німецьке походження і в дослівному перекладі означає «відома людина». У XVIII ст. рід Дітмарів розгалужується на дві гілки: естляндську та езельську. Родоначальником езельської гілки (до якої належав Микола Федорович) був Іоганн Людвіг фон Дітмар (1713–1763 рр.). Після входження прибалтійських земель до складу Російської імперії була створена Ліфляндська губернія, а його нащадки розселились по всій території обширної, багатонаціональної країни і стали відомими військовими, науковцями і підприємцями. Дворянський рід фон Дітмарів у межах Російської імперії було занесено до родовідних книг Бессарабської, Вітебської, Московської, Новгородської, Псковської та Смоленської губерній [310, с. 719].

Одним із синів Іоганна Людвіга фон Дітмара був Каспар Людвіг фон Дітмар (1742–1793 рр.). У шлюбі з Елізабет Шарлоттою Буксгевден (1747–1826 рр.) у них народилося восьмеро дітей: п'ятеро синів і три доньки. Старшим сином був Рейнгольд Фрідріх (1777–1854 рр.), який пов'язав своє життя з військовою справою, служив капітаном Кексгольмського піхотного полку. Після прийняття у 1845 р. російського підданства та православної віри він отримав ім'я Фрідріха Леонтійовича і став основоположником московського дворянського роду фон Дітмарів. Дружиною Фрідріха Леонтійовича стала Христина Доротея Марта Блак (1790–1881 рр.), яка подарувала йому шістнадцятеро дітей: десять доньок і шестеро синів [386, с. 486].

Молодшим сином Фрідріха Леонтійовича та Христини Доротеї Марти був Леопольд Фрідріх фон Дітмар (1835–1870 рр.). Отримавши домашнє виховання, за

родинною традицією, він продовжив справу свого батька і став військовим, служив унтер-офіцером Московського піхотного полку [13, арк. 120]. У 1852 р. був охрещений за православним обрядом і отримав ім'я Федора Федоровича. За героїчну участь у бойових діях на фронтах Кримської війни 1853–1856 рр. був відзначений цілою низкою нагород: орденом Святої Анни IV ступеня з надписом «За хоробрість», хрестом за участь в боях на Кавказі, срібною медаллю на Георгіївській стрічці «За захист Севастополя» і бронзовою медаллю на Андріївській стрічці «За війну 1853–1856 гг.». За станом здоров'я у 1868 р. Федір Федорович був відправлений у відставку з подальшою виплатою грошової допомоги [13, арк. 122].

З атестату про військову службу Федора Федоровича фон Дітмара нам стало відомо, що він був одружений двічі. Перший шлюб був нетривалим, і відомості щодо дружини Федора Федоровича не збереглися. Удруге він поєднав своє життя з донькою капітана І. Соколова – Ольгою, що була представницею одного з дворянських родів північних губерній Російської імперії. Від шлюбу з Ольгою Соколовою у подружжя фон Дітмарів народилося троє синів: Микола, Олексій та Сергій [13, арк. 122 зв.].

10 травня 1865 р. у Москві в родині Федора Федоровича і Ольги Іванівни з'явився первісток, якого назвали Миколою. У виписці з метричної книги Московської Іоанно-Предтеченської церкви зазначається, що хлопчика похрестили через місяць після народження – 10 червня 1865 р. Його хрещеними батьками стали штаб-ротмістр Московського губернського приказу Володимир Федорович фон Дітмар, який доводився рідним братом Федора Федоровича, та княгиня Наталія Дмитрівна Шаховська [13, арк. 188].

Микола, як старший син у родині Федора Федоровича фон Дітмара, жив і виховувався разом з двома молодшими братами – Олексієм (1866–1908) та Сергієм (1868–1915) [311]. Виховання Миколи було типовим для дворянських родин того часу. Спочатку він отримав домашню освіту, якою займалась мати – Ольга Іванівна. Батько ж Миколи – Федір Федорович як учасник Кримської війни 1853–1856 рр., з самого дитинства націлював сина на військову кар'єру, мріяв про продовження багаторічної родинної офіцерської традиції, тим паче, що військова служба була

справою, гідною справжнього дворянина. Його захоптив розповіді про севастопольські бої сприяли патріотичному вихованню хлопчика, породжували почуття гордості і поваги до свого героїчного народу. Специфіка дворянського виховання була пов'язана з дотриманням ідеалів честі та порядності, які мали стати орієнтирами, свого роду альфою і омегою в подальшому житті Миколи.

У 1870 р. в 35-річному віці від контузії помирає глава родини – Федір Федорович, що стало непоправною втратою для всієї родини і глибоко закарбувалось у дитячому серці Миколи [77, с. 3]. У 1876 р., коли йому виповнилося 11 років, настав час для реалізації заповітної мрії батька. Витримавши іспити до Першої Московської військової гімназії, Микола став її вихованцем. У той час одним з визначальних факторів здобуття освіти був соціальний статус і матеріальний «ценз». Добра фізична форма та належна навчальна підготовка суттєво допомогли Миколі, а спадкове дворянство, скоріше за все, стало «каталізатором» у процесі вступу. Строк навчання у закладі складав сім років, тому попереду в Миколи був ще довгий і досить непростий шлях опанування військової професії [294, с. 532]. Закритий характер гімназії означав для нього початок нового, самостійного життя. На момент вступу Миколи до воєнної гімназії заклад очолював генерал-майор М. Я. Попелло-Давидов, який перебував на цій посаді з 1872 р. [319, с. 137].

Протягом семирічного курсу навчання у гімназії Микола відповідно до навчального плану опановував цілу низку навчальних дисциплін. Серед них – Закон Божий, російську та церковнослов'янську, французьку і німецьку мови, словесність, математику, геометричне креслення, історію, географію, природничу історію, основи воєнної історії, тактику та артилерію, фізику, космографію, чистописання та малювання. Тривалість навчального року складала 10 місяців – з 16 серпня до 5 червня [319, с. 123]. Річні іспити проводилися лише в старших класах, тоді як у решти кадетів замість екзаменів існували так звані «періодичні репетиції». Рівень навчальних досягнень вихованців оцінювався за 12-бальною системою. Ґрунтовну підготовку кадетів до занять забезпечувала бібліотека, яка надавала можливість у

будь-який час скористатися необхідною для навчального процесу книгою [319, с. 131].

Розпорядок дня Миколи фон Дітмара та інших вихованців першої Московської воєнної гімназії був добре продуманий. Заняття розпочиналися щоденно о 9 годині ранку і закінчувалися о 15 годині. З метою раціонального розподілу кадетського навантаження навчальний процес поєднувався з відпочинком, під час якого вихованці займалися гімнастикою, танцями, музикою і співами. Паралельно з фізичними тренуваннями гартувалися і вольові якості кадетів, чимала роль приділялася їх моральному вихованню і формуванню естетичних смаків. Саме там були закладені підвалини майбутнього світогляду, моральних цінностей, поглядів і переконань М. Ф. фон Дітмара, що полягали в дотриманні трьох основних для майбутнього військового постулатів – служіння царю, Російській імперії та православній вірі [294, с. 532].

Навчаючись на другому курсі, Микола фон Дітмар став свідком і безпосереднім учасником святкування 100-річного ювілею рідного закладу. У листопаді 1878 р. на урочистий захід прибуло близько 250 гостей, переважну більшість яких складали колишні вихованці різних років. Протягом дводенного святкування представники старшого покоління кадетів мали можливість поспілкуватися з молоддю, згадати роки навчання в гімназії, своїх наставників, а також віддати шану побратимам, які загинули в різних боях за віру, царя і вітчизну. Кульмінацією заходу став святковий бал для викладачів, колишніх випускників та запрошених гостей, серед яких були й батьки вихованців гімназії. З нагоди 100-річного ювілею закладу було видано «Исторический очерк образования и развития первого Московского кадетского корпуса», який дозволяє скласти уявлення про кількість вихованців і викладацький склад гімназії. Станом на 1878 р. у ній навчалось 348 вихованців, з якими працювали 16 вихователів і 24 викладачі [319, с. 133, 139].

Після успішного закінчення воєнної гімназії у 1883 р. перед Миколою фон Дітмаром, як і перед іншими випускниками закладу, відкривалися двері багатьох престижних військових училищ імперії [29, арк. 16]. Однак, отримавши атестат зрілості, юнак вирішив не продовжувати військову кар'єру і вирушив до столиці

Російської імперії – Санкт-Петербурга у пошуках місця подальшого навчання. Незважаючи на рішення Миколи, все ж таки мрії батька Федора Федоровича судилося збутись: військову династію продовжив його син Сергій, молодший брат Миколи. Сергій Федорович фон Дітмар став ротним командиром офіцерської стрілецької школи в Оранієнбаумі, брав участь у героїчній обороні Порт-Артура під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. [311, с.12].

Приїхавши до Санкт-Петербурга, Микола фон Дітмар був вражений незрозумілою і дивною атмосферою столиці. У суспільній свідомості жителів міста все ще відчувалася певна напруга після подій дворічної давнини, коли Петербург перетворився на «епіцентр» революційних настроїв та ідей. Усе ще давався взнаки «вибух» народного невдоволення – терористичний акт народовольців 1881 р., у результаті якого трагічно загинув імператор Олександр II.

Саме в такій атмосфері проходила «вступна кампанія» 1883 року. На кожному кроці спостерігалися ознаки недовіри, побоювань, підозри, всебічного контролю з боку жандармерії та каральних органів, у яких нелегко було опинитися сімнадцятирічним юнакам, які щойно закінчили середні навчальні заклади й приїхали до столиці з різних куточків імперії. Нелегко було і Миколі фон Дітмару, випускнику воєнної гімназії, пересічному хлопцю з Москви, після суворой дисципліни і жорстких порядків закритого навчального закладу потрапити у вир бурхливого столичного життя.

Непростим був шлях і інших абітурієнтів, випускників комерційних та реальних училищ, класичних та воєнних гімназій, що приїхали до маловідомого Петербурга для вибору майбутньої спеціальності та місця подальшого навчання. Спокійний настрій абітурієнтів свідчив про певну провінційність і недостатню політичну обізнаність молодих людей. Вони були стурбовані лише великими чергами та конкурсом, адже вирішувалася їх майбутня доля. Попереду в юнаків було ще більш непросте завдання – успішне складання вступних іспитів і обрання правильного вектора майбутнього життєвого шляху [230, с. 15].

В атмосфері науково-технічного буму другої половини XIX ст., коли в Російській імперії стрімкими темпами розвивалася промисловість, будувалися нові

заводи й прокладалися залізничні шляхи, країні не вистачало кваліфікованих інженерно-технічних кадрів, здатних до технічної модернізації та професійного вдосконалення економіки. На початку 80-х рр. XIX ст. чи не єдиним у імперії вишом і справжньою «кузнею» інженерно-технічних фахівців був Санкт-Петербурзький гірничий інститут, який славився високим рівнем професіоналізму професорсько-викладацького складу. Цей заклад відкривав перед випускниками широкі можливості перспективного майбутнього, а тому й користувався значною популярністю серед молоді в здобутті вищої освіти.

Випускники гірничого інституту високо цінувалися й користувалися великим попитом на ринку праці, були бажаними співробітниками в будь-якій сфері, передусім у промисловості. У період стрімкого індустріального піднесення останньої чверті XIX ст. вони мали стати носіями науково-технічного прогресу на новозбудованих промислових підприємствах.

Не дивно, що в червні 1883 р. в якості майбутньої Альма-матер вибір Миколи фон Дітмара зупинився саме на Санкт-Петербурзькому гірничому інституті. Про це свідчить «Список желающих поступить в Горный институт» у 1883–1884 навчальному році [23, арк. 85]. Для складання вступних іспитів Микола подав до приймальної комісії цілий пакет необхідних документів: метричне свідоцтво, атестат про закінчення курсу в Першій Московській військовій гімназії, атестат про військову службу батька, свідоцтво про щеплення від віспи, свідоцтво про приписку до призовної дільниці, вид на проживання у Санкт-Петербурзі, свідоцтво від поліції про поведінку й особисту фотокартку [29, арк. 1].

Конкурсний відбір студентів у Петербурзькому гірничому інституті був досить ретельним, адже абітурієнтів у той час було значно більше, ніж вакантних місць. Тому й викладачі, приймаючи вступні іспити з математики (І. А. Тіме), фізики (К. Д. Краєвич) та французької мови (Є. П. Філіон), були досить вимогливими, намагалися відібрати якомога більше здібних абітурієнтів [137, с. 6]. У таких умовах витримати конкурсні випробування абітурієнтам було непросто. Збереглись спогади одного з тогочасних вступників щодо конкурсного відбору, який зазначає: «Дізнавшись про жорсткий конкурс до гірничого інституту ми дещо зажурились.

Можливо буде більше шансів вступити до будь-якого іншого вишу, крім гірничого» [173, с. 64].

Микола фон Дітмар з огляду на великий конкурс у гірничому інституті не зміг вступити на перший курс у 1883 р. з першої спроби. Він отримав 11, 5 балів, тимчасом як один з його друзів, О. Фенін, набрав 12, 5 балів. Різниця в один бал у загальному рейтингу стала фатальною і не дала можливості М. фон Дітмару пройти конкурсний відбір. Через це, Микола фон Дітмар був змушений шукати альтернативні варіанти для навчання, аби не втрачати даремно час. У тому ж 1883 р. він вступив до Санкт-Петербурзького університету, де став вільним слухачем фізико-математичного та юридичного відділень. У стінах університету Микола познайомився з професором хімії Дмитром Івановичем Менделєєвим, який тоді працював професором кафедри неорганічної хімії [23, арк. 246 зв.].

Дмитро Іванович став для Миколи не лише улюбленим викладачем, котрий помітив його здібності до наукової діяльності, але й справжнім наставником і другом. Відомий вчений зосередив увагу юнака на ґрунтовному дослідженні багатих мінеральних запасів Донецького басейну, пророкуючи небачені перспективи розвитку цього важливого регіону імперії. Дмитро Іванович неодноразово відвідував копальні та рудники Донецько-Криворізького басейну, і його поради спонукали Миколу серйозно замислитися над сферою майбутніх фахових інтересів. Він розпочав посилену підготовку до вступних іспитів до Петербурзького гірничого інституту задля того, щоб досягти поставленої мети й реалізувати побажання свого наставника [143, с. 109].

Озброївшись знаннями на достатньо високому рівні, влітку 1885 р. Микола фон Дітмар вирішив подати документи до двох столичних інститутів – Гірничого й Технологічного, не втрачаючи надію вступити до омріяного вишу [13, арк. 188 зв.]. Якраз тоді Гірничий інститут згідно з розпорядженням Міністра землеробства і державних маєтностей М. М. Островського здійснював набір студентів, які мали розпочати навчання з другого курсу. Користуючись такою можливістю, у липні 1885 р. Микола фон Дітмар вдало витримав вступні випробування і в результаті був зарахований саме на другий курс [29, арк. 4]. У той час загальна кількість студентів

гірничого інституту складала 280 осіб, із яких на другому курсі навчалося 63 особи [172, с. 1]. Микола швидко «влився» в студентський колектив. Серед його близьких друзів можна назвати Леоніда Лутугіна, Олександра Феніна, Якова Хованського, які навчалися досить успішно й з перших днів всіляко допомагали порадами своєму новому товаришу [200, с. 750].

Про політичну атмосферу в стінах Петербурзького гірничого інституту у 80-х рр. XIX ст. можна скласти уяву із спогадів однокурсника М. фон Дітмара – О. І. Феніна. Олександр Іванович зазначає, що «студентські роки 1883–1889 рр. пройшли в сенсі політичних настроїв на рідкість тьмяно: в Гірничому інституті не було жодної сходки й майже не було політичних гуртків...політика була для нас непотрібною й нецікавою, революція у всіх сенсах перестала цікавити». Це пов'язувалось не стільки з політикою «реакції» Олександра III, скільки з певною відсутністю у молоді політичного інтересу [230, с. 16, 20].

Ставши студентом другого курсу Петербурзького гірничого інституту, Микола фон Дітмар з самого початку вивчав дисципліни переважно загальноосвітнього характеру, зокрема богослів'я (свщ. П. О. Кирилов), аналітичну геометрію (Г. А. Тіме), фізику (К. Д. Краєвич), вищу математику (Г. А. Тіме), накреслювальну геометрію (Г. А. Тіме), неорганічну хімію (К. Д. Сушин), креслення (М. Ф. Мітте), мінералогію (Г. Г. Лебедев), французьку мову (Є. П. Філлійон) [24, арк. 170].

Натомість програма старших курсів передбачала певний розподіл студентів за спеціалізацією на «гірників» та «металургів», де опановувалась ціла низка профільних дисциплін, таких як: геологія (І. В. Мушкетов), палеонтологія (Й. І. Лагузен), загальне законодавство (А. Х. Гольмстен), гірниче законодавство (О. О. Штоф), гірниче мистецтво (Г. Д. Романовський), геогнозія (О. П. Карпінський), металургія (М. О. Іосса), випробування мінералів перед паяльною трубкою (Г. Г. Лебедев), пробірне мистецтво (М. С. Курнаков), маркшейдерське мистецтво (М. Д. Коцовський), аналітична механіка (Г. А. Тіме), будівельне мистецтво (С. Г. Войслав), прикладна механіка (І. А. Тіме), органічна хімія (В. Ф. Алексєєв), аналітична хімія (К. І. Лисенко), гірнича статистика (А. І. Лоранський) [172, с.12–15].

Екзаменаційні відомості за 1885–1889 рр. проливають світло на успішність М. Ф. фон Дітмара в інституті. Під час літньої екзаменаційної сесії по завершенні другого курсу він став одним з небагатьох, хто склав на «відмінно» іспит з вищої математики [25, арк. 106]. Нелегким випробуванням для студентів був іспит з фізики у К. Д. Краєвича. За спогадами О. Феніна цей викладач був дуже прискіпливим і студенти настільки боялись його іспиту, що, «навіть витягнувши білет, вивчений на зубок, від страху нерідко отримували двійки» [230, с. 29]. Незважаючи на це, Микола фон Дітмар був одним з тих, кому на другому та третьому курсах вдавалося отримувати у К. Д. Краєвича оцінку «добре», що було великою рідкістю для студентства [26, арк. 96].

З появою на старших курсах спеціалізації «по гірничому розряду» Микола фон Дітмар почав приділяти значно більше уваги поглибленому вивченню профільних дисциплін. Про це свідчать «п'ятірки» і «четвірки», отримані ним з таких дисциплін, як будівельна механіка, гірнича статистика, геологія, палеонтологія, гірниче мистецтво, аналітична хімія та гірниче законодавство [27, арк. 58, 62]. У травні 1888 р. М. Ф. фон Дітмар захворів і через це не зміг скласти іспити з прикладної механіки, гідравліки та металургії. З медичного висновку лікаря інституту Я. Х. Шлотгауера стає зрозуміло, що у зв'язку з головними болями внаслідок перевтоми і неможливістю «цілеспрямовано віддаватися посиленням заняттям» Миколі фон Дітмару рекомендувалося відтермінувати літню сесію до осені 1888 р. [29, арк. 45–47].

Специфіка підготовки майбутніх гірничих інженерів передбачала щорічне проходження практики після складання літньої екзаменаційної сесії. Вона була своєрідним загартовуванням перед вступом на шлях практичної діяльності. Так, під час виробничої практики на другому курсі М. фон Дітмар упродовж п'яти тижнів перебував поблизу станції Сіверської на Варшавській залізниці, де вчився робити геодезичні зйомки під керівництвом топографів – колезького радника Кондратьєва і штабс-капітана Шварца. Практичні роботи полягали в тому, що спочатку студенти знайомилися з досліджуваним об'єктом, далі вимірювали кути і відстані, а потім позначали їх на картах певної місцевості [172, с.14].

На четвертому курсі практика студента Миколи фон Дітмара складалася з двох етапів. Перший етап передбачав восьмиденне відрядження до ріки Волхов поблизу Петербурга, де під керівництвом ад'юнкт-професора І. В. Мушкетова студенти «із захопленням спостерігали за красою північної природи й покладами геологічних порід з натури» [230, с. 31]. Ще одним обов'язковим елементом першого етапу практики було ознайомлення з Путилівськими «плитними ломками» на зворотному шляху від р. Волхов до Санкт-Петербурга через Ладогу [172, с.15].

Другий етап практики студентів четвертого курсу був пов'язаний з їх тритижневим перебуванням на великих промислових підприємствах Петербурга – Путилівському, Колпінському, Обухівському та Олександрівському заводах під керівництвом ад'юнкт-професора М. С. Курнакова і гірничого інженера М. П. Мельникова. Знаходячись у великих цехах і майстернях, студенти мали можливість зануритися в атмосферу великої індустрії, стати безпосередніми учасниками процесу виробництва заліза та сталі, виготовлення рейок і вагонів для залізниць [27, арк. 151].

У травні 1888 р. Миколі фон Дітмару та його однокурсникам випала нагода відвідати промислові підприємства гірничозаводського Півдня у рамках так званої «курсової практики», ознайомитися з шахтами і металургійним виробництвом Донбасу. Незабутнє враження у студентів залишив металургійний завод англійця Джона Юза, на той час єдиний в Донецькому басейні. У спогадах студентів зазначалося, що «на цьому заводі можна було побачити будь-які металургійні процеси, що були потрібні нам для навчання». На основі власних спостережень студенти робили відповідні записи у спеціальних журналах, а потім віддавали на перевірку своїм наставникам [28, арк. 64].

У стінах Санкт-Петербурзького гірничого інституту можливостей для самореалізації студентів було достатньо. У їх розпорядженні була велика бібліотека з фондами в 72179 томів, фізичний, геодезичний, маркшейдерський і механічний кабінети, хімічна аудиторія, пробірна та аналітична лабораторії для проведення практичних дослідів з хімії. Музей гірничого інституту з багатою колекцією російських та іноземних мінералів і гірничих порід (понад 134 тис. експонатів) був

одним із найкращих технічних музеїв світу того часу [172, с. 15–17]. Існувала й так звана неофіційна «студентська» бібліотека, що комплектувалася за рахунок дарованих і безкоштовно надісланих студентам газет і «товстих» журналів [173, с. 72; 211, с. 33].

Певною винагородою за успішне навчання студентів було стипендіальне заохочення. У Петербурзькому гірничому інституті у 80-х рр. XIX ст. існувало два типи стипендій – державні та приватні. У роки навчання Миколи фон Дітмара розмір стипендіального заохочення складав 25 руб. на місяць, і «на ці гроші у той час можна було прожити у Петербурзі» [173, с. 64]. Для отримання стипендії вимагалось «успішно переходити з курсу на курс і складати репетиції лише з деяких предметів» [173, с. 85]. Невід’ємним компонентом навчального процесу в гірничому інституті була студентська форма, щоденне використання якої було обов’язковою вимогою керівництва закладу і тому суворо контролювалося інспектором класів [211, с.30].

Двічі на рік у студентів гірничого інституту були канікули. Узимку вони збігалися з різдвяними святами, а влітку після успішного проходження навчальної практики ставали логічним завершенням навчального року. Щоразу, від’їжджаючи на канікули, які офіційно називалися «відпусткою», Микола фон Дітмар, як і інші студенти, обов’язково мав подати «прохання на відпустку для побачення з рідними». Після їх розгляду директор гірничого інституту видавав спеціальний квиток, що був своєрідною перепусткою для від’їзду. У ньому вказувалися дати від’їзду і повернення. Несвоєчасна явка на заняття без поважної причини суворо каралися з боку керівництва закладу шляхом відрахування студента [29, арк. 13].

Аналіз «прохань» і квитків Миколи дозволяє стверджувати, що зимові канікули впродовж 1886–1888 рр. він проводив у родинному колі. Скоріше за все, це було пов’язано з сімейною традицією відзначення новорічних і різдвяних свят. У 1887 р. адреса проживання родини фон Дітмарів у Москві змінилась. Якщо протягом 1883–1887 рр. вони мешкали у будівлі Бучумова на Великій Дмитрівці, то у 1887 р. родина переїхала до юудинку княгині Черкаської (на розі Полашівського й Трипрудного провулку поблизу Страсного монастиря). Як нам здається, однією з

причин зміни місця проживання були матеріальні труднощі, які переживала родина фон Дітмарів після смерті батька Федора Федоровича [29, арк. 1, 31].

З перших років студентства улюбленим місцем проведення літнього відпочинку Миколи була Москва, яка асоціювалася для нього, насамперед, з теплом домашнього вогнища та найріднішими людьми (матір'ю Ольгою Іванівною та двома молодшими братами – Олексієм і Сергієм). Щорічні поїздки Миколи до родини під час літніх канікул 1886 та 1887 рр. свідчать про особливе місце матері й братів у його житті [29, арк. 17, 19, 32]. Із червня 1887 р. розширюється «географія» літнього перебування Миколи. Підтвердженням цьому є квиток для «побачення з родичами в місті Казань», де він перебував більше ніж місяць (з 24 червня по 1 серпня 1887 р.) [29, арк. 30].

Із травня 1888 р. в особисту практику М. фон Дітмара входять літні поїздки до Севастополя. Два роки поспіль вони були традиційними. У 1888 р. він перебував там близько трьох місяців разом з друзями, одним з яких був О. Фенін. У червні 1889 р. перебування Миколи у Севастополі було короткочасним і тривало лише чотири дні [29, арк. 62].

Можна припустити, що севастопольський вибір Миколи Федоровича пояснювався тим, що, крім привабливих курортних природно-кліматичних умов, свіжого повітря і морської води, з цим містом пов'язувались дитячі спогади про батька та його героїчне минуле. Вірогідно, незабутні розповіді Федора Федоровича про участь в обороні Севастополя в роки Кримської війни 1853–1856 рр. все ще продовжували жити в пам'яті Миколи, а місця бойової слави батька все більше притягували його. Він хотів наживо побачити ту місцевість, відчути і зрозуміти атмосферу тієї епохи, подумки перенестись у буремні часи, коли на тих землях гриміли гармати й пахло порохом.

У середині 80-х рр. XIX ст. в студентському середовищі Санкт-Петербурга, зокрема серед студентства гірничого інституту, зароджується певна літературна «мода», з'являються «свої» актуальні письменники, які користувалися чималою популярністю, ставали своєрідними кумирами молоді. Під час навчання Миколи фон Дітмара на молодших курсах в середині 80-х рр. XIX ст. улюбленим

письменником студентства був Федір Михайлович Достоевський. Його твори «Злочин і покарання» та «Підліток» швидко опинилися в центрі уваги молоді, довго залишалися предметом її зацікавлень і уподобань. Студентів приваблювала справжність і реалістичність опису подій, просторово-часова близькість із сучасною їм добою [230, с. 16]. Не менш популярним серед студентства був молодий талановитий письменник Всеволод Михайлович Гаршин (1855–1888 рр.), виходець з Бахмутського повіту Катеринославської губернії, який у свій час також навчався у Санкт-Петербурзькому гірничому інституті [230, с. 16].

Із часом студентські літературні «смаки» дещо змінилися. Справжнім «кумиром» М. фон Дітмара та його однолітків у роки навчання на старших курсах, у перехідний період від юності до змужніння, був Антон Павлович Чехов. Його ідеї вирізнялися з-поміж інших справжньою концептуальною свіжістю. Специфічною рисою літературного стилю А. П. Чехова, яка зближувала його з читацькою аудиторією, був «точний, фотографічний реалізм, що дихав своєю новою, нікому не нав'язаною справжньою правдою» [230, с. 19].

На відміну від друзів, які проводили свій вільний час по суботах і неділях у літературно-музичних вечорах дворянських родин, прогулянках по Петербургу чи театральних виставах Микола фон Дітмар приділяв велику увагу вивченню технічних наук, розв'язуванню задач, читанню і опрацюванню інженерно-технічної галузевої періодики. Найбільше Миколу цікавили праці з геології і гірничої справи, поступове збирання яких з часом сформувало його особисту бібліотеку. Її зібрання повністю відповідало його професійним інтересам, особистим смакам, всебічно відображаючи палітру фахових зацікавлень.

Одним з найулюбленіших періодичних технічних видань М. фон Дітмара ще з студентської лави став «Горный журнал», багатотомна колекція якого складала переважну частину його книжкової полиці. Журнал видавався на базі Санкт-Петербурзького гірничого інституту і саме звідти Микола фон Дітмар нерідко черпав необхідні знання, використовував у якості авторитетного додаткового джерела при підготовці до занять, опрацьовував статті своїх наставників – професорів, дізнавався про новини гірничого відомства про останні відкриття в

галузі геології й гірничозаводської справи. Частину своєї багатотомної колекції «Горного журналу» М. фон Дітмар згодом подарував Харківській громадській бібліотеці (нині – Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка), у фондах якої вони частково збереглися до нашого часу [186; 212].

У одному з дітмарівських томів «Горного журналу» нами було знайдено змістовну статтю наставника Миколи Федоровича, професора гірничого інституту Івана Августовича Тіме під назвою «Очерк современного состояния горно-заводского дела в Донецком бассейне». Про особливе значення розвідки й справжню зацікавленість Миколи проблемами промислового розвитку свідчать його численні помітки, підкреслення й арифметичні підрахунки на сторінках публікації. Саме завдяки нарису І. А. Тіме Микола в студентські роки вперше почерпнув цінну інформацію про бурхливий розвиток Донецького басейну й колосальні поклади кам'яного вугілля та інших корисних копалин в регіоні [212, с. 3].

Реконструкцію психологічного портрета Миколи фон Дітмара в студентські роки – особливостей внутрішнього світу та рис характеру, здібностей та інтелектуального рівня дозволяють здійснити спогади його близького товариша О. І. Феніна. Серед індивідуальних якостей М. Ф. фон Дітмара він виокремлював ораторський талант, відкритість до людей, здатність швидко знаходити спільну мову з оточуючими, оптимізм і почуття гумору. Олександр Іванович зазначав, що «із студентських років йому яскраво вимальовується винятковість образу Миколи Федоровича. Він разом із величною старанністю і чималою працездатністю поєднував гарний настрій та оптимізм» [230, с. 141].

По характеру Микола фон Дітмар вирізнявся з-поміж інших своїх однолітків зразковою поведінкою, ерудицією та високим інтелектуальним рівнем, неабиякою працездатністю і старанністю, скрупульозністю і цілеспрямованістю, наполегливістю і сумлінністю, добросовісністю і винахідливістю, ретельною підготовкою до занять, повагою до думок своїх колег, постійною, непохитною і нічим не затьмареною ясністю мислення. Ще з років навчання у Московській воєнній гімназії у ньому сформувалися сила волі і духу, прагнення до здорового способу життя, зневага до шкідливих звичок.

У червні 1889 р. після успішного складання випускних іспитів і захисту дипломних проектів Микола фон Дітмар завершив навчання у Санкт-Петербурзькому гірничому інституті. Загальна кількість випускників складала 72 особи, проте дипломи зі званням гірничого інженера отримали лише 62 колишні студенти [28, арк. 9–10]. Десять осіб через перескладання іспитів були залишені на повторний курс. Дипломи випускників відрізнялися й за розрядністю, яка передбачала присвоєння відповідного службового чину і мала важливе значення для державної служби. Так, кваліфікація гірничого інженера по першому розряду з чином колезького секретаря була присвоєна сорока шести випускникам, натомість другий розряд з чином губерньського секретаря отримали шістнадцять осіб. Однак для осіб, що планували пов'язати своє життя з промисловістю, зазначені чини не відігравали важливої ролі [200, с. 756].

Серед випускників, які отримали дипломи гірничого інженера по першому розряду і звання колезького секретаря був Микола фон Дітмар та його друзі: Леонід Сем'яников, Олександр Фенін, Яків Хованський, Леонід Лутугін [200, с. 756]. Кращим випускником курсу за рейтингом успішності було визнано Леоніда Сем'яникова, у дипломі якого було лише дві «четвірки». Своєрідною відзнакою високих досягнень цього випускника стало викарбування золотими літерами його імені на почесній мармуровій дошці інституту. З часом Л. Сем'яников став відомим гірничим інженером, який тривалий час очолював Південно-Східне гірниче управління [28, арк. 2; 207, с. 6000].

Загалом можна зробити висновок, що Микола фон Дітмар належав до відомого дворянського роду фон Дітмарів з прибалтійськими коренями. Із самого дитинства батьки прищеплювали хлопцеві найкращі риси справжнього дворянина, ідеали честі, гідності й порядності. Під час навчання у Московській воєнній гімназії Микола отримав добру фізичну форму, загартувались його вольові якості та естетичні смаки. Авторитетні вчені вищих навчальних закладів Санкт-Петербурга відіграли визначальну роль у виборі магістрального вектора фахових інтересів М. Ф. фон Дітмара. Отримання диплома гірничого інженера відкрило перед Миколою

Федоровичем широкі можливості для подальшої творчої самореалізації в Південному економічному районі імперії.

2. 2. Етапи одноосібного приватного бізнесу М. Ф. фон Дітмара

Перед випускниками Санкт-Петербурзького гірничого інституту кінця 80-х – 90-х рр. XIX ст. відкривалися нові можливості та райдужні перспективи майбутнього. Специфіка нового покоління діячів гірничої галузі, так званих «вісімдесятників», полягала в тому, що в порівнянні зі своїми попередниками їхня службова кар'єра розпочиналась в якісно інших, більш сприятливих умовах, збігшись у часі з періодом не баченого раніше індустріального піднесення та інтенсивного розвитку шляхів сполучення, особливо залізничного транспорту. На очах покоління Миколи Федоровича та його однолітків зростав і міцнішав Донецький басейн, забудовуючись новими заводами і поступово набуваючи обрисів вугільно-металургійного центру імперії.

Науково-технічний прогрес кінця 80-х – 90-х рр. XIX ст. висунув перед інженерно-технічною інтелігенцією нові вимоги, що були направлені насамперед на подолання техніко-економічної відсталості імперії шляхом всеохоплюючої модернізації економічної сфери. У зв'язку з неабиякою затребуваністю інженерних кадрів для індустрії значно зросла їх роль у суспільстві, відбулися зміни й у громадській самосвідомості щодо ставлення до гірничих інженерів [337, с.68]. Власники промислових підприємств в зазначений період при виборі кадрів почали віддавати перевагу саме випускникам Санкт-Петербурзького гірничого інституту, які в порівнянні з іноземними інженерами значно краще розумілися у регіональній індустріальній специфіці [305, с.71].

Службова кар'єра Миколи фон Дітмара розпочалася на початку 90-х рр. XIX ст. Після закінчення гірничого інституту юнак, як і його товариші-однокурсники, відповідно до норм того часу надіслав до Головного гірничого управління клопотання щодо свого зарахування на державну службу з чином колезького секретаря. Після розгляду заяви з'явилося розпорядження Міністра землеробства і державних маєтностей від 24 квітня 1890 р., згідно з яким Микола Федорович був

зарахований на службу і залишений для проведення практичних робіт у геологічному кабінеті Петербурзького гірничого інституту, де працював протягом шести місяців (з квітня по жовтень 1890 р.) [13, арк. 2 зв.].

У той час як більшість однокурсників Миколи Федоровича після закінчення Гірничого інституту з самого початку ступила на широкий шлях практичної діяльності на рудниках, шахтах і копальнях, Микола Федорович перебував в академічній атмосфері своєї альма-матер. Проте через деякий час він прийшов до думки, що лише безпосереднє занурення в атмосферу великої індустрії зможе сформувати з нього справжнього гірничого інженера й викристалізувати майстерність і професіоналізм. Самоусвідомлення свого справжнього призначення змусило Миколу Федоровича розпочати практичну діяльність на Рельсовому і механічному заводі Товариства Путилівських заводів у Санкт-Петербурзі, куди він був направлений наказом гірничого відомства в жовтні 1890 р. [13, арк. 4].

На початку 90-х рр. XIX ст. Путилівський завод був одним із найпотужніших промислових підприємств імперії з виробництва паровозів та вагонів для приватних залізниць, де нараховувалося 12 цехів і працювало близько 3 тис. робітників [Барышников, деловой мир России, Путиловских заводов общество]. У зв'язку з постійною завантаженістю, викликаною великою кількістю замовлень, робітники Путилівського заводу мали чи не найдовший робочий рік серед промислових підприємств Петербурга: його тривалість складала 340–350 днів без відпочинку і перерви. Матеріальною винагородою для путилівців була заробітна платня, середній розмір якої у 1891 р. складав 30 руб. на місяць [13, арк. 4].

Протягом п'яти місяців М. Ф. фон Дітмар плідно працював у цехах і майстернях Путилівського заводу, зарекомендувавши себе здібним і компетентним фахівцем. Під час перебування на промисловому виробництві Микола Федорович мав можливість спостерігати не лише за процесом будівництва паровозів, але й за непростими умовами життя та праці пересічних робітників. Ділова співпраця і товариське спілкування споріднювало М. Ф. фон Дітмара – представника технічної інтелігенції з робітничим середовищем.

У березні 1891 р., коли наближався до завершення строк його перебування на Путилівському заводі, перед адміністрацією підприємства постало питання щодо подальшого продовження Миколою Федоровичем технічних робіт. З цього приводу Товариство Путилівських заводів підготувало відповідний запит до відповідних органів, який знайшов необхідну підтримку. Зокрема, Гірничий департамент надав Миколі фон Дітмару можливість продовжувати технічні роботи на підприємстві ще протягом трьох місяців – до червня 1891 р., дозволивши їй надалі вдосконалювати й відшліфовувати свою професійну майстерність в цехах і майстернях великого промислового виробництва [13, арк. 8].

Інженери, що були переважно дворянами, не мали за плечима необхідного практичного досвіду ведення бізнесу й тому, з огляду на певні консервативні уявлення, тривалий час трималися подалі від цієї справи. Однак науково-технічний прогрес, стимулювання й заохочення до бізнесу технічних кадрів з боку уряду С. Ю. Вітте змусили представників інженерного корпусу дещо переглянути застарілі принципи й стереотипи і як результат змінити своє ставлення до підприємництва. Інженери з новим баченням шляхів економічного розвитку країни й методів удосконалення виробничого процесу в цей період почали створювати одноосібні приватні фірми й обіймати керівні посади в управлінні промисловим виробництвом [275, с. 68].

В останньому десятилітті XIX ст. центром виробничого машинобудування та справжньою діловою «столицею» гірничозаводського Півдня був Харків, де склалися сприятливі умови для підприємницької діяльності інженерно-технічної інтелігенції [333, с. 19]. Саме туди на початку 90-х рр. XIX ст. приїздить і Микола Федорович фон Дітмар. Інформація про його появу в цьому місті датується липнем 1893 р., коли Микола Федорович надіслав на ім'я директора Гірничого департаменту лист щодо отримання дозволу на проживання за адресою «м. Харків, вулиця Кінна, будинок Білецького» [13, арк. 34].

З огляду на розповсюдження у останній чверті XIX – на початку XX ст. різних форм підприємницької діяльності, першим досвідом Миколи фон Дітмара на цьому поприщі став одноосібний приватний бізнес. Накопичивши за роки служби на

залізницях певні кошти, у липні 1893 р. Микола Федорович вирішив створити у Харкові технічну контору та слюсарно-механічну майстерню, направленість яких була тісно пов'язана з його науково-практичною діяльністю у галузі геології, зокрема технічна контора займалася розвідками, проектуванням і облаштуванням водопостачання міст, залізничних станцій, фабрик і заводів, а слюсарно-механічна майстерня доповнювала спеціалізацію контори, виготовляючи необхідний інструментарій для проведення зазначених робіт [256, с. 12028].

Технічна контора і майстерня М. Ф. фон Дітмара знаходились у промисловій частині Харкова в одноповерховій будівлі по вулиці Петинській, недалеко від Харківського паровозобудівного заводу. На першому поверсі була розміщена технічна контора, а в підвальному приміщенні – слюсарно-механічна майстерня. У 1893 р. загальна кількість робітників обох структурних частин складала 15 осіб. Характерною особливістю виробничого процесу був керосиновий двигун потужністю у дві кінські сили [407, с. 5]. За спогадами товариша Миколи Федоровича, гірничого інженера О. І. Феніна, «на Петинській, 15 розташовувалась й особиста квартира Миколи фон Дітмара», де нерідко влаштовувалися товариські зустрічі, обговорювалися техніко-економічні питання, відбувався обмін думками щодо стану та перспектив розвитку південної гірничозаводської промисловості» [230, с. 140].

В останньому десятилітті XIX ст. відбувся справжній розквіт важкої індустрії України, який, за словами В. В. Крутікова, «не мав аналогів в історії народного господарства не тільки дореволюційної Росії, але й буржуазних країн Заходу» [333, с. 16]. З утворенням у 1899 р. в Харкові фабричного округу побачила світ праця окружного фабричного інспектора О. Г. Гнедича, де містилися перші відомості про виробничу потужність механічної майстерні М. Ф. фон Дітмара [288, с. 30].

У другій половині 90-х рр. XIX ст. Микола Федорович провів на своєму підприємстві певні зміни. Перш за все, у зв'язку з промисловим переворотом там відбувся перехід від ручної до машинної праці шляхом впровадження механічного обладнання. Для належного функціонування механічних верстатів у майстерні Миколи Федоровича було встановлено новий двигун потужністю в чотири кінські

сили, поява якого вдвічі прискорила виробничий процес. Поруч з майстернею було збудовано й кузню з двома горнами, яка дозволила розпочати кування виробів молотами вручну [407, с. 5].

По-друге, в цей період у механічній майстерні М. Ф. фон Дітмара помітно зріс кількісний склад робітників. Їх вже нараховувалось не 15, а 25, що було на той час другим показником серед механічних майстерень подібної спеціалізації в Харківській губернії. Робітники майстерні М. Ф. фон Дітмара працювали досить наполегливо, без вихідних, за винятком неділі й святкових днів, а тривалість їх робочого дня складала 11 годин [288, с. 31]. Про темпи виробництва дітмарівського підприємства свідчить його річна продуктивність, яка в 1899 р. досягла прибутків обсягом 15 тис. руб. [288, с. 174]. Висока якість продукції слюсарно-механічної майстерні М. Ф. фон Дітмара у 1901 р. вперше була відзначена високою нагородою – золотою медаллю на виставці у Слов'янську [44, с. 30].

У другій половині 90-х рр. XIX ст. на шпальтах харківських періодичних видань почали з'являтися рекламні оголошення з відомостями про підприємницьку справу М. Ф. фон Дітмара. Уперше реклама технічної контори й механічної майстерні Миколи Федоровича була опублікована в 1896 р. на сторінках журналу «Горно-заводский листок» двома мовами – російською та французькою. Як видно з рекламного оголошення, у той час дітмарівська технічна контора спеціалізувалась на бурінні артезіанських свердловин, проектуванні та облаштуванні водопостачання [170, с. 2540].

Що стосується механічної майстерні, там виготовлялися три види криниць (артезіанські, бруклінські й абиссіанські) для забезпечення артезіанського водопостачання, було започатковано виробництво ковальських і слюсарних виробів, парових котлів і машин, керосинових двигунів, чавунних і залізних труб, технічних складових частин [170, с. 2540]. З 1896 р. у відповідності до укладеної угоди підприємство М. Ф. фон Дітмара представляло інтереси заводу Є. О. Яковлева, займаючись реалізацією керосинових, бензинових і газових двигунів, перевагою яких були доступна ціна й економічність [171, с. 2552].

У 1899 р. М. Ф. фон Дітмар почав публікувати рекламу свого підприємства на шпальтах авторитетного громадсько-політичного й соціально-економічного часопису Півдня – «Южный край». Розміщення оголошень у цьому виданні в порівнянні з «Горно-заводским листком» відкрило перед Миколою Федоровичем нові можливості й дозволило йому рекламувати послуги власної фірми не лише в середовищі гірничопромисловців як фахової читацької аудиторії, а й серед значно ширшого кола споживачів, інформуючи їх про спеціалізацію та асортимент продукції [50, с. 1].

У цей час відбуваються приємні події в особистому житті Миколи фон Дітмара. Наприкінці 90-х рр. XIX ст. він зустрів у Харкові своє кохання – харківську міщанку Іраїду Іванівну Іванову, «дуже красиву, добру і спокійну жінку» [230, с. 142]. На жаль, відомості щодо її походження не збереглися. Однак відомо, що вона народилася у 1875 р., тобто була на 10 років молодшою від М. Ф. фон Дітмара [138, с. 18]. Після кількох місяців зустрічей Микола та Іраїда повінчалися. Ця знакова у їх житті подія відбулась 12 липня 1900 р. в православній Воскресенській церкві Харкова, яка, за спогадами Д. І. Багалія, була «однією з найбагатших у місті» [264, с. 864–865].

З боку нареченого свідками на вінчанні були полтавський міщанин Лук'ян Дмитрович Шраменко і почесний громадянин Харкова Олексій Петрович Якименко, а з боку нареченої – прапорщик запасу пішої артилерії Григорій Миколайович Дракін і охтирський міщанин Василь Васильович Шваєв [13, арк. 70]. Одразу після одруження молоде подружжя впродовж 1900–1906 рр. проживало по вулиці Чернишевській, 23, а згодом, у 1907 р., придбало маєток по вулиці Губернаторській, 7, де родина мешкала протягом 1907–1914 рр. аж до переїзду в Петроград. За чотири роки (1901–1904 рр.) у Миколи Федоровича та Іраїди Іванівни фон Дітмарів один за одним народилося троє дітей: дві доньки – Іраїда (1901 р.) та Ольга (1902 р.) й син Микола (1904 р.) [13, арк. 1].

На початку XX ст. на підприємствах важкої промисловості різко зросла кількість нещасних випадків, внаслідок чого збільшилась кількість травмованих робітників. Промислова криза 1901–1903 рр., соціальні виступи трудящих мас підштовхували

уряд і підприємців до необхідності введення соціального страхування промислових робітників. З огляду на це, 2 червня 1903 р. було прийнято страховий закон, відповідно до якого вперше запроваджувалась індивідуальна відповідальність підприємців за нещасні випадки з робітниками на виробництві, до того ж обов'язкового характеру набула виплата допомоги постраждалим робітникам у разі втрати працездатності.

Практичне застосування закону 1903 р. поширювалось на всі підприємства фабричної, гірничої і гірничозаводської промисловості з загальною кількістю працюючих понад 20 осіб. У тому ж 1903 р. страховий закон від 2 червня 1903 р. знайшов практичне застосування й на механічному та металічному заводах фон Дітмара. Внаслідок цього працівникам підприємств Миколи Федоровича у разі нещасних випадків на виробництві надавалися відповідні соціальні гарантії, зокрема в разі втрати працездатності виплачувалася певна матеріальна компенсація [365, с. 111].

Процес переходу від мануфактурного виробництва до великої машинної індустрії, який наприкінці XIX – на початку XX ст. охопив підросійську Україну, не оминув і промислового підприємства М. Ф. фон Дітмара. У січні 1903 р. там відбулося чергове технічне переоснащення і заміна техніко-виробничої бази. З появою цих новацій з'явилися якісно інші можливості для спеціалізації й асортименту продукції [350, с. 87]. У свою чергу це стало передумовою для організаційної трансформації механічної майстерні та її перетворення на механічний завод. Крім нього, продовжувала функціонувати й технічна контора, яка в поєднанні з заводом утворювала єдину фірму Миколи Федоровича фон Дітмара [52, с. 2].

Спеціалізація підприємства М. Ф. фон Дітмара впродовж до 1904 р. залишалася незмінною [52, с. 2]. Однак економічна криза 1901–1903 рр. значною мірою відбилася на механічному заводі Миколи Федоровича, вдаривши по кількості робітників. Їх чисельність на кінець 1904 р. скоротилась на 20% і вже становила не 25, а 20 осіб [407, с. 6].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. технічна модернізація охопила й аграрний сектор економіки гірничозаводського Півдня. Промисловий переворот у сільському

господарстві, як і в галузі машинобудування, був пов'язаний з переходом від ручної до машинної праці, впровадженням механізації у землеробстві та появою нових різновидів техніки: сіялок, жаток-лобогрійок, молотарок, плугів. Завдяки потужній металургійній базі Донецького басейну, розвитку залізниць, наявності широкого місцевого ринку, Наддніпрянщина поступово перетворювалась на один із центрів сільськогосподарського машинобудування [298, с. 280]. Така ситуація підштовхнула українських підприємців до випуску сільгосптехніки, яка за якістю не поступалася імпортованій з-за кордону і вирізнялася відносною дешевизною. Серед харківських підприємств одним з найвідоміших виробників сільськогосподарської техніки був завод землеробських машин і знарядь Товариства Гельферіх-Саде, що випускав плуги, борони, соломорізки, сінокосилки, молотарки, жатки і віялки [438, с. 48].

Реагував на виклики часу й Микола фон Дітмар, який у 1904 р. долучився до виробництва сільськогосподарської техніки і Микола фон Дітмар. Зокрема, підприємець вирішив започаткувати на своєму заводі виробництво снопов'язальних машин системи М. П. Джунковського, яка в порівнянні з жатками-лобогрійками вирізнялася більш удосконаленою технологією й дозволила здійснити поступове впровадження машинного способу збирання зернових культур. Варто зазначити, що перший досвід виробництва сільськогосподарської техніки був успішним для М. Ф. фон Дітмара, проте виробничі умови механічного заводу по вул. Петинській не дали можливості Миколі Федоровичу у достатній мірі розвинути цю справу і стали приводом для розширення підприємства [105, с. 1–3].

У 1904 р. розпочався новий етап у підприємницькій діяльності М. Ф. фон Дітмара. Капіталістична індустріалізація країни вимагала від нього подальшого технічного вдосконалення та впровадження у виробництві передових технічних новацій. Необхідність модернізації обладнання й прагнення до урізноманітнення продукції підштовхнули Миколу Федоровича до оновлення промислових потужностей. З цією метою він у 1904 р. придбав у Харкові по вулиці Тюремній, 10 механічний і чавуноплавильний завод Блуменфельда і Ейнгорна. Після перенесення технічної контори і механічної майстерні з вулиці Петинської на Тюремну фон Дітмар розпочав створення потужного промислового виробництва, з організаційним

становленням і подальшим існуванням якого пов'язана його підприємницька діяльність у 1904–1914 рр. [105, с. 4].

У перші місяці існування реорганізоване підприємство М. Ф. фон Дітмара, незважаючи на організаційну трансформацію, усе ще продовжувало зберігати свою попередню назву – «Механічний завод М. Ф. фон Дітмара». Про це свідчать рекламні оголошення в харківських періодичних виданнях 1904 р. [53, с. 1]. Лише з жовтня 1905 р. на сторінках часопису «Южный край» з'явилась оновлена назва «Харківський металічний завод М. Ф. фон Дітмара», яка свідчила про остаточне організаційне оформлення нового підприємства Миколи Федоровича [54, с. 1]. З того часу ця назва вже постійно використовувалась у діловій документації і рекламних оголошеннях впродовж до 1913 р. [64, с. 39].

Пріоритетним напрямом спеціалізації нового заводу М. Ф. фон Дітмара залишалось виробництво сільськогосподарської техніки, що диктувалось з одного боку вимогами часу, а з іншого – специфікою технічної модернізації аграрного сектора економіки Наддніпрянської України. У нових виробничих умовах значно удосконалюється випуск жниварських снопов'язальних машин системи М. П. Джунковського. Беручи до уваги, з одного боку, зростання цін на ручний спосіб збирання зерна від 3 до 15 руб. (у порівнянні з машинним – 2 руб. 46 коп.), а з іншого – регіональну специфіку вирощування ярової пшениці і ячменю, можемо стверджувати, що снопов'язальні машини системи М. П. Джунковського стали досить поширеними і затребуваними серед власників сільськогосподарських підприємств українських губерній південного регіону [105, с. 3].

Ця справа була вигідною і прибутковою, забезпечуючи непогані перспективи подальшого розвитку. Висока якість снопов'язалок системи М. П. Джунковського, випущених на заводі М. Ф. фон Дітмара сприяла поступовому витісненню з українського ринку імпортованої іноземної техніки. Крім того, снопов'язальні машини системи М. П. Джунковського, на відміну від американських, були значно доступнішими по ціні й коштували майже втричі дешевше. Їх ціна становила 120 руб. замість суми 325–350 руб., по якій продавалась іноземна сільськогосподарська техніка [105, с. 5]. Отримання М. Ф. фон Дітмаром патенту на виробництво

снопов'язалок системи М. П. Джунковського дозволило йому розповсюдити свою продукцію за кордон, а саме на ринки Пруссії, Австрії та Балканських держав [105, с. 3].

У 1907 р. на підприємстві М. Ф. фон Дітмара було запроваджено випуск ще одного різновиду сільгосптехніки – сталених плугів «Півник», які завдяки своїй ефективній технології, разом зі снопов'язалками системи М. П. Джунковського швидко здобули популярність серед власників аграрних господарств не лише Харківської губернії, а й гірничозаводського Півдня [164, с. 9]. Незабутньою подією для Миколи Федоровича став приїзд до його металічного заводу в серпні 1909 р. поважного гостя – директора Гірничого департаменту Миколи Миколайовича Курнакова, який під час візиту ознайомився з досвідом підприємця щодо технології виробництва славнозвісних снопов'язальних машин системи М. П. Джунковського [183, с.3].

Одночасно з випуском сільськогосподарської техніки приватна фірма М. Ф. фон Дітмара продовжувала виробляти технічне обладнання й здійснювати бурові роботи з облаштування свердловин. У червні 1905 р. послугами технічної контори М. Ф. фон Дітмара зацікавилась Харківська міська дума, яка разом із правлінням харківського водопроводу в той час здійснювала облаштування нових бурових свердловин у нагірній частині Харкова. Для реалізації цих цілей з міського бюджету було виділено 50 тис. руб. [127, с. 4].

З приводу залучення технічної контори М. Ф. фон Дітмара до бурових робіт у Харківській думі спочатку відбулася певна полеміка. На думку деяких громадських діячів, використання послуг підприємства Миколи Федоровича, а не фірм подібної спеціалізації було б не зовсім об'єктивним з огляду на те, що він був гласним і водночас членом водопровідної комісії. Проте після детального обговорення всіх пропозицій щодо умов і собівартості облаштування свердловин водопровідна комісія дійшла висновку, що з-поміж дев'яти фірм тільки дві можуть на належному рівні здійснити означений комплекс робіт [127, с. 4]. Розглянувши всі «за» та «проти» й враховуючи позицію водопровідної комісії щодо доступної вартості виконання робіт, гласні вирішили віддати перевагу саме технічній конторі Миколи

фон Дітмара, яка вже мала чималий досвід швидкого та якісного здійснення зазначених робіт [114, с. 4].

Під час революційних подій 1905–1907 рр. на підприємстві Миколи фон Дітмара у поведінці працівників спостерігався відносний спокій, що було свідченням злагоджених стосунків між підприємцем і робітниками [407, с. 9]. Як влучно зазначає дослідниця Т. С. Водотика «Микола фон Дітмар робив багато добрих справ для своїх робітників, всіляко заважав активному втручання держави у трудові відносини, стверджуючи, що «тривалість робочого дня – приватна справа підприємця і робітника» [280, с. 22].

Серед небагатьох виступів робітників металічного заводу М. Ф. фон Дітмара можна назвати першотравневу демонстрацію 1900 р. у Харкові. Вдруге металісти заводу М. Ф. фон Дітмара взяли участь у липневому міському страйку 1905 р. на знак підтримки незадоволених економічним станом працівників заводу Товариства Гельферіх-Саде, а в жовтні того ж року вони долучилися до Всеросійського політичного страйку [407, с. 9]. Загалом упродовж 1905–1917 рр. робітники заводу фон Дітмара брали участь в одинадцяти виступах, серед яких десять загальноміських, традиційних, першотравневих і один економічний у травні 1913 р. [415, с. 33].

Починаючи з 1906 р., Микола Федорович фон Дітмар, як власник технічної контори і механічного заводу, брав участь у нарадах власників харківських промислових підприємств, поступово вливаючись у діловий світ гірничозаводського Півдня. Так, у червні 1906 р. він став учасником з'їзду заводчиків і фабрикантів Харківської губернії. На з'їзді було прийнято рішення щодо створення у Харкові спеціального бюро, метою якою було збирання відомостей по фабрично-заводській промисловості Харківської губернії. Прикметно, що серед розробників статуту організації був і сам Микола Федорович [239, с. 8423].

До складу новоствореного бюро увійшло 12 харківських фабрик і заводів (у тому числі Харківський металічний завод М. Ф. фон Дітмара, Товариство М. Гельферіх-Саде, мідно-котельний завод П. В. Юдіна, чавуно-ливарний завод К. Г. Шиманського, шоколадна фабрика Ж. Бормана та ін.), робітники яких

сплачували щорічні внески у розмірі 10–20 коп. на його утримання [239, с. 8423–8424]. У жовтні 1909 р. М. Ф. фон Дітмар брав участь у Третньому черговому з'їзді фабрикантів землеробських машин та знарядь, що проходив у Харкові в приміщенні з'їздів ГПР. Одним з порушених питань було встановлення митного тарифу на локомотиви та сільгоспмашини. Стягненню в розмірі 1 руб. 50 коп. крім сіялок і молотарок підлягали й вироблені на дітмарівському заводі жнивварські снопов'язалки системи М. П. Джунковського [129, с. 12062].

Продукція металічного заводу М. Ф. фон Дітмара нерідко здобувала нагороди на різноманітних виставках, отримувала схвальні відгуки експертів і компетентних фахівців. Зокрема в 1907 р. за виробництво високоякісної аграрної техніки завод отримав золоту медаль Харківського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості [44, с. 30]. У 1908 р. землеробські машини заводів М. Ф. фон Дітмара, Е. І. Мельгозе, товариства М. і Х. Гельферіх-Саде були відзначені подяками на Харківській виставці сільськогосподарських і кустарних промислів [113, с. 3]. Знаковою віхою у підприємницькій діяльності М. Ф. фон Дітмара стала участь його заводу у Міжнародній виставці новітніх винаходів, що проходила в 1909 р в тогочасній столиці імперії – Санкт-Петербурзі [44, с. 30].

Свідченням авторитетності підприємницької справи Миколи фон Дітмара можна назвати й появу відомостей про його металічний завод у розділі «Обработка металлов» на сторінках авторитетного загальноімперського довідника «Фабрично-заводские предприятия Российской империи», що був виданий у 1909 р. Радою з'їздів представників промисловості й торгівлі. За інформацією цього видання, у 1909 р. на заводі Миколи Федоровича працював 21 робітник, виготовлялися бурові інструменти й слюсарно-механічні вироби, а річне виробництво продукції в грошовому еквіваленті складало 11800 руб. [229, с.1298].

Апогей одноосібної підприємницької діяльності М. Ф. фон Дітмара припав на 1912–1916 рр. Ім'я Миколи Федоровича на той час вже було добре відоме серед підприємницьких кіл завдяки геолого-технічним розвідкам та буровим роботам, облаштуванню артезіанського водопостачання, випуску слюсарно-механічних виробів і сільськогосподарському машинобудуванню. Попередній бізнес-досвід і

сприятливі умови розвитку важкої промисловості Донецького басейну підштовхнули Миколу фон Дітмара до створення значно потужнішого за своїми виробничими можливостями підприємства під назвою «Харківський машинобудівний завод М. Ф. фон Дітмара», з появою і функціонуванням якого пов'язаний наступний етап його одноосібного підприємництва.

Передусім зазначимо, що на початок 1912 р. Микола Федорович фон Дітмар уже був достатньо заможною, забезпеченою в матеріальному плані людиною. Вкладаючи гроші у нерухомість, він володів чотирма земельними ділянками в Харкові (по вулицях Газовій, Губернаторській, Петинській і Тюремній), мав садибу у містечку Люботині Харківської губернії, придбав будинок у Петербурзі по вулиці Фурштадській, 17 [138, с. 1]. Місцем літнього відпочинку родини фон Дітмарів слугували два маєтки на узбережжі Чорного моря в курортному містечку Кікенеїз поблизу Симеїза Херсонської губернії. Про популярність цього курорту серед південних гірничопромисловців свідчить те, що неподалік будинку Миколи Федоровича розташовувався маєток відомого промисловця і громадського діяча Олексія Кириловича Алчевського [13, арк. 130].

У 1912 р. на шпальтах харківської газети «Южный край» уперше з'явилась інформація про існування двох заводів М. Ф. фон Дітмара, які дещо відрізнялись один від одного за своєю спеціалізацією. Зокрема по вулиці Тюремній, 10 знаходився механічний завод з виробництва бурових інструментів і сільськогосподарської техніки разом з кузнею для ручного кування виробів. Тим часом по вулиці Газовій, 4 діяв металічний завод, що займався чавунним та мідним литтям, випуском візків, вагонеток та інших підйомних механізмів [140, с. 8].

Інформацію про чисельність робітників обох підприємств можна почерпнути зі статистичного нарису старшого фабричного інспектора Харківської губернії О. Н. Опацького «Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих». Вказувалося, що в 1912 р на металічному заводі по вулиці Газовій кількість працюючих складала 140 чоловік, натомість чисельність на підприємстві по вулиці Петинській була в рази меншою – 47 осіб [365, с. 111].

Якщо ще на початку 1912 р. ці заводи діяли як два окремі підрозділи, то вже згодом були об'єднані в єдине ціле – велику промислову фірму «Харківський машинобудівний завод М. Ф. фон Дітмара» [365, с. 111]. Знаковою подією для металічного заводу Миколи Федоровича в плані розвитку політичної активності працівників стала їх участь у виборах уповноважених від робітничої курії міста Харкова до IV Державної думи Російської імперії. Із 182 робітників заводу до участі у виборах було допущено 52 особи, які обрали одного уповноваженого – слюсаря Х. Т. Харченка [407, с. 10].

Непересічною подією в плані розробки робітничого питання стало прийняття третьою Державною думою у червні 1912 р. страхового закону, згідно з яким вводилося державне соціальне страхування промислових робітників, помітно розширювався перелік випадків утрати працездатності. Відтоді матеріальна допомога почала надаватись не тільки у зв'язку з виробничими травмами, але і в разі хвороби, вагітності або смерті. Безперечно, червневий закон 1912 р. став для підприємців значно вигіднішим у порівнянні зі страховим законом 1903 р. з огляду на те, що на зміну індивідуальній прийшла колективна відповідальність за участю держави. Соціальне страхування запроваджувалося на фабриках і заводах у формі страхових товариств (з метою надання допомоги робітникам внаслідок нещасних випадків) і лікарняних кас – у разі хвороб [263].

Підготовка до введення в дію нового страхового закону 1912 р. на підприємствах М. Ф. фон Дітмара проходила досить інтенсивно. З метою залучення механічного та металічного заводів до Харківського страхового товариства як форми державного соціального страхування, управляючий заводами М. Ф. фон Дітмара Сергій Андрійович Іванов звітував перед дільничними фабричними інспекторами інформацією щодо кількісного складу робітників, розміру їх заробітної плати і умов праці за 1912 р. Перший звіт був надісланий фабричному інспектору четвертої дільниці Харківської губернії А. М. Нікуліну в лютому 1913 р. і стосувався металічного заводу М. Ф. фон Дітмара по вулиці Газовій. У документі зазначалося, що станом на 1912 р. на заводі працювало 175 працівників. Розмір виплаченої суми

на утримання машиністів становив 1570 руб., а робітників – 45241 руб. 93 коп. [34, арк. 194].

У березні 1913 р. Сергій Андрійович відправив фабричному інспектору п'ятої дільниці В. Л. Балашову ще один звіт з відомостями про стан механічного заводу М. Ф. фон Дітмара по вул. Тюремній, 10. За даними управляючого, протягом 1912 р. на заводі працювало 58 робітників, яким за рік було виплачено платню розміром 18199 руб. 77 коп. Проте на підприємстві працювало двоє робітників, річне утримання яких у зазначений період обійшлося заводу у 2000 руб. [34, арк. 276].

За нашими підрахунками, середня заробітна плата на механічному заводі М. Ф. фон Дітмара у 1912 р. складала 313 руб. 78 коп. Цей показник був значно вищим у порівнянні з дітмарівським металічним заводом по вулиці Газовій, становивши у середньому 267 руб. 70 коп. До того ж рівень матеріального забезпечення і розмір заробітної плати на підприємствах Миколи Федоровича значно перевищував оплату праці робітників інших механічних заводів Харкова, які за рік у середньому отримували платню у розмірі 210 руб. 58 коп. [407, с. 7].

Ще одним кроком на шляху впровадження на підприємствах М. Ф. фон Дітмара страхового законодавства 1912 р. стало здійснення заходів, спрямованих на покращення умов праці робітників. Зокрема у червні 1913 р. Микола Федорович відправив клопотання до будівельного відділення Харківського губернського правління щодо розширення виробничих приміщень чавуноливарного, токарного і ковальського цехів та спорудження на території механічного заводу по вулиці Газовій заводської контори. Для остаточного прийняття рішення по цьому питанню до підприємства була направлена спеціальна комісія Харківської міської управи, яка й мала перевірити умови праці робітників [32, арк. 1].

Під час огляду дітмарівського заводу увагу експертів привернуло недостатнє освітлення деяких приміщень. Зокрема у великому цеху відсотковий коефіцієнт освітлюваної площі (з урахуванням вікон і верхнього освітлення), за підрахунками комісії, дорівнював 0,04 %, а в двох сусідніх майстернях – 0,05 %. Проте за нормативними документами цей коефіцієнт мав би бути не нижчим 0,2 %. Для досягнення цього показника фахівці порадили керівництву підприємства подбати

про забезпечення належного освітлення приміщень і звернути увагу на охорону праці робітників задля запобігання нещасним випадкам на виробництві. У цілому виявлені недоліки не вплинули на остаточне рішення комісії і, згідно з постановою Харківської міської думи від 19 червня 1913 р., Миколі Федоровичу як власнику заводу було дозволено виконання всіх запланованих робіт [32, арк. 1].

Вже восени 1913 р. основна частка продукції, яка вироблялась для потреб важкої промисловості Донецького басейну, була в основному зосереджена саме на заводі фон Дітмара по вулиці Газовій [64, с. 39]. У листопаді 1913 р. в офіційній документації остаточно утверджується назва «Харківський машинобудівний завод М. Ф. фон Дітмара». У свою чергу підприємство Миколи Федоровича по вулиці Тюремній поступово втрачає своє значення й після перенесення у 1914 р. технічної контори на вулицю Газову остаточно припиняє свою діяльність [37, с. 54].

Про запровадження нового страхового законодавства на машинобудівному заводі М. Ф. фон Дітмара свідчило його входження до Харківського страхового товариства, а також створення на дітмарівському підприємстві першої лікарняної каси. Остання розпочала свою роботу у листопаді 1913 р. Певна затримка з її появою пояснювалась тим, що в червневому законі 1912 р. не вказувалась конкретна дата введення у дію на виробництві страхового законодавства. Зважаючи на це, відкриття лікарняних кас покладалося на власників підприємств.

Складення статуту лікарняної каси не викликало жодних труднощів з боку Миколи фон Дітмара. На той час він уже мав як теоретичний, так і практичний досвід розробки страхового законодавства, що був пов'язаний з вивченням страхування робітників Німеччини та Австрії, написанням цілої низки праць з цієї тематики, безпосередньою участю в профільних комісіях з'їздів ГПР та в складі урядової ради з розробки страхового закону 1912 р. Статут лікарняної каси машинобудівного заводу був затверджений фабричним інспектором четвертої дільниці Харківської губернії А. М. Нікуліним 25 листопада 1913 р. Відтоді каса розпочала свою діяльність [31, арк. 2]. Розмір грошових виплат у лікарняній касі залежав від причини й обставин втрати працездатності: внаслідок хвороби (від 1/2 до 2/3 заробітної плати), у зв'язку з пологами (від 1/2 до повного заробітку учасниці

каси) чи в разі смерті (у двадцяти- або тридцятикратному розмірі одноденного заробітку) [31, арк. 2].

Напередодні Першої світової війни капітал М. Ф. фон Дітмара досяг показника 60 тис. руб., а його машинобудівний завод став визнаним лідером серед підприємств Донецького басейну з випуску машин, механізмів і шахтного обладнання для металургійних заводів, рудників і копалень гірничозаводського Півдня [415, с. 32]. У 1914 р. виробничий процес чавуно-мідно-ливарного, котельного і механічного цехів забезпечувався за допомогою 1 парового локомотива потужністю в 65 кінських сил [228, с. 596]. Для його належної роботи використовувалось кам'яне вугілля – 35000 пудів, кокс – 5000 пудів і антрацит – 3000 пудів. Чисельність робітників на підприємстві у переддень війни складала 250 осіб, а виробництво досягло показника 200–260 тис крб. на рік [418, с. 84].

Станом на 1914 р. асортимент продукції заводу вже був досить різноманітним. Там вироблялись бурові інструменти, труби, насоси, вагонетки, баки, підйомні механізми, резервуари, чавунні, мідні та сталеві вироби, бетономішалки, машини для вогнестійкого будівництва, транспортери, парові котли, землеробські машини і плуги «Півник» та ін. [65, с. 568]. Річний прибуток заводу складав понад 200 тис. руб. Завдяки високій якості продукція Харківського машинобудівного заводу М. Ф. фон Дітмара стала затребуваною і конкурентоздатною на українському та європейських ринках [228, с. 596]. Впродовж 1901–1914 рр. підприємство М. Ф. фон Дітмара неодноразово відзначалося подяками і високими нагородами на всеросійських і міжнародних виставках. Серед них – п'ять золотих (1907, 1909, 1911, 1913 рр.) і три срібних медалі (1901, 1909, 1913 рр.). Важливим здобутком для М. Ф. фон Дітмара стало отримання його заводом престижної відзнаки «Grand Premiu» на міжнародній виставці у Римі 1911 р. [32, арк. 1].

Перша світова війна й мобілізація промисловості внесли свої корективи в діяльність машинобудівного заводу Миколи фон Дітмара: значно скоротилася кількість робітників, а спеціалізація підприємства була переорієнтована відповідно до потреб воєнного часу. У 1915 р. за розпорядженням міністра торгівлі та промисловості В. М. Шаховського старший фабричний інспектор Харківської

губернії О. Н. Опацький розпочав збір щомісячних даних про вплив війни на діяльність промислових підприємств. Звіти з зазначеною інформацією щодо машинобудівного заводу Миколи фон Дітмара були підготовлені управляючим С. О. Івановим. Саме вони й проливають світло на чисельність робітників і спеціалізацію заводу за перше півріччя 1915 р. [36, арк. 349].

Так, протягом січня–березня 1915 р. на машинобудівному заводі фон Дітмара працювало 168 робітників. Їх робочий тиждень складався з шести днів по 10 годин щоденної праці. Виняток складали 29 робітників ковальського і ливарного цехів, які працювали по 5 годин на день. У березні 1915 р. завод отримав замовлення від військового міністерства на виготовлення понтонів, стратегічна важливість яких змусила значно пришвидшити виробничий процес [36, арк. 350].

Упродовж квітня–червня 1915 р. кількість працюючих на заводі робітників постійно змінювалась: якщо в квітні вона становила 187 осіб, дещо ця цифра зменшилась у травні до 178, а в червні зросла до 200 осіб. За квітень виробництво скоротилось на 20 % [36, арк. 335]. Важливим досягненням приватного підприємництва М. Ф. фон Дітмара в умовах мобілізації промисловості став випуск з 1915 р. унікальних бензинових ламп Вольфа, які використовувались для освітлення копалень під час видобутку залізних руд. Прикметно, що до появи нового освітлювального приладу на заводі виготовлялись примітивні копальневі лампи, що іронічно називалися шахтарями «Бог на поміч» [407, с. 7]. Високо оцінюючи появу ламп Вольфа, представник Харківського відділення технічного товариства В. В. Рюмін образно порівнював «значення лампи в освітленні робіт шахтарів з роллю Миколи Федоровича в освітленні шляху інженерам з користю для країни» [256, с. 12032].

У 1916 р. на підприємстві М. Ф. фон Дітмара в порівнянні з довоєнним часом спостерігалось помітне зростання кількості робітників, яке досягло показника 327 чоловік. У тому ж році завод було включено до « списку підприємств Харківської губернії, що працювали на державну оборону». Саме через це там почали виготовляти понтонні мости, чавунні бомби для бомбометів і токарні верстати. Військові замовлення виконувалися й на інших промислових підприємствах

Харківської губернії, зокрема на заводі землеробських машин Е. І. Мельгозе та механічному ремонтному заводі Товариства «Малоросія» вироблялися чавунні бомби для бомбометів, на механічних майстернях Ф. С. Елькіна та Б. Ш. Брука – ручні гранати. Механічна фабрика взуття «Корона» виготовляла солдатські чоботи, а в друкарні М. М. Когана було облаштовано майстерню для ручного складання гранат. Загалом упродовж 1915–1917 рр. військові замовлення складали 80 % всієї продукції підприємства М. Ф. фон Дітмара [37, арк. 54].

Події Лютневої революції мали свої відголоски й на машинобудівному заводі М. Ф. фон Дітмара. Якраз у той час Микола Федорович де-факто відійшов від управління підприємством, залишаючись власником лише де-юре. Така ситуація була пов'язана з тим, що впродовж 1917 р. він був зайнятий важливими справами у столичному Петербурзі, де працював у Державній Раді, брав участь у загальноімперських представницьких організаціях підприємців, протягом 1916–1917 рр. входив до складу правління Санкт-Петербурзького торгового банку [266, с. 93].

Після встановлення більшовицької влади в Харкові в березні 1919 р. машинобудівний завод М. Ф. фон Дітмара разом з іншими харківськими підприємствами: механічним і сталеливарним заводом К. Г. Шиманського і заводом канатно-дротових доріг Блейхерта і Ейнера – було націоналізовано. Така ж доля спіткала й завод землеробських машин Е. І. Мельгозе. За розпорядженням радянської влади у 1921 р. машинобудівний завод М. Ф. фон Дітмара було остаточно перейменовано на «Харківський машинобудівний завод «Світло Шахтаря» [184, с. 208].

Підприємець М. Ф. фон Дітмар залишив харків'янам гідну й незабутню згадку про себе. До сьогодні в Харкові функціонує машинобудівний завод «Світло Шахтаря», продовжуючи започатковану М. Ф. фон Дітмаром справу виробництва гірничошахтного обладнання для вугледобувних підприємств країни та успішно конкуруючи на українському й закордонних ринках. Продукція заводу Миколи Федоровича, що була виготовлена на початку ХХ ст., підтвердила свою високу якість, витримавши перевірку часом. На вулицях Пушкінській, М. П. Трінклера та

Л. Л. Гіршмана дотепер добре збереглись каналізаційні люки, на яких досить виразно й чітко простежується тогочасна назва фірми-виробника «Харківський машинобудівний завод М. Ф. фон Дітмара». З огляду на те, що ця назва офіційно використовувалась на підприємстві впродовж 1913–1919 рр. можемо припустити, що датування історичних знахідок відноситься до зазначеного хронологічного відрізка.

Одноосібна підприємницька діяльність М. Ф. фон Дітмара не обмежувалась лише машинобудуванням, а була пов'язана й з розробкою власного вугільного родовища в Донецькому басейні. Микола Федорович володів Нестерівським кам'яновугільним рудником, який знаходився неподалік залізничної станції Руднична Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Річний видобуток Нестерівського рудника становив близько 1 млн. пудів вугілля [271, с. 136]. Правління підприємства було в Юзівці. Разом з Волинцевським товариством кам'яновугільної і гірничої промисловості та копальнею М. Д. Волинського рудник М. Ф. фон Дітмара належав до п'ятого Бахмутського гірничого округу [199, с. 25–26].

Микола фон Дітмар часто відвідував кам'яновугільні підприємства Донецького басейну. За словами гірничого інженера Олександра Івановича Феніна «Микола Федорович кілька разів бував на Веровському і Максимівському рудниках», де мав можливість вивчати особливості впровадження новітнього обладнання у виробничий процес, знайомитися з умовами праці робітників, обмінюватися новими ідеями і практичним досвідом зі своїми колегами [230, с. 140].

Отже, одноосібна підприємницька справа М. Ф. фон Дітмара пройшла своєрідну еволюцію, неодноразово зазнавала організаційних трансформацій, наслідком яких стало створення в Харкові потужного заводу-гіганта з виробництва якісного обладнання для гірничозаводської промисловості. Можна виокремити три основні етапи бізнес-діяльності Миколи Федоровича: перший – 1893–1904 рр., другий – 1904–1914 рр. та третій – 1914–1916 рр., під час яких він сформувався як успішний менеджер нової генерації інженерного підприємництва часів індустріальної модернізації. Сприятливим полем для самореалізації й формування ділових якостей

став тогочасний центр ділової еліти Південного промислового району – Харків, де значною мірою й сформувався його підприємницький темперамент.

2.3. Акціонерні товариства як форма колективного підприємництва

Миколи фон Дітмара

В останньому десятилітті XIX ст. у зв'язку з капіталістичною модернізацією соціально-економічного життя поступово змінюються організаційні форми бізнесу підприємців. Замість одноосібної форми підприємницької діяльності широкого розповсюдження набуває колективна. Створена на Заході, ця європейська модель бізнесу в умовах російської дійсності утвердилась у вигляді торговельних домів і акціонерних товариств.

Середина 90-х рр. XIX ст. стала справжнім «бумом» у поширенні акціонерного підприємництва на гірничозаводському Півдні. На початку XX ст. вона вже остаточно утвердилась і почала домінувати над індивідуально-капіталістичною формою власності. За підрахунками дослідниці Т. І. Лазанської, у 1905 р. в Україні вже нараховувалось 285 акціонерних компаній [339, с. 58]. Акціонерно-засновницька «лихоманка» охопила головним чином кам'яновугільну, металургійну та залізорудну промисловість гірничозаводського Півдня, де одне за одним з'являлися капіталістичні об'єднання нового типу. Керівні посади в правліннях і радах акціонерних товариств Донецького басейну, завдяки придбання контрольних пакетів акцій, займали здебільшого представники інженерно-технічної інтелігенції, котрі на той час уже були відомими підприємцями, впливовими і авторитетними людьми в ділових колах [333, с 35].

Інтенсивний процес акціонерного засновництва останнього десятиліття XIX ст. не міг оминути й підприємця Миколу фон Дітмара. Маючи за плечима досвід одноосібної форми ведення бізнесу, він вирішив спробувати свої сили у популярній, але новій для себе колективно-капіталістичній формі підприємництва за рахунок безпосередньої участі як в акціонерному засновництві, так і в керівній ланці

акціонерних товариств. Першим таким досвідом для М. Ф. фон Дітмара стала участь у заснуванні Ізюмського гірничопромислового товариства.

Під час здійснення розвідок на орендованому А. А. Штакеншнейдером родовищі у с. Петровському Ізюмського повіту М. Ф. фон Дітмаром були виявлені багаті поклади кам'яного вугілля та залізної руди. Ця звістка стала приводом для організаційного оформлення акціонерної компанії, яка б займалася подальшою розробкою мінеральних запасів Петровського родовища. Саме з цією метою у квітні 1898 р. було створено Ізюмське гірничопромислове товариство. Його співзасновниками стали брати А. А. і В. А. Штакеншнейдери, М. Ф. фон Дітмар, П. І. Малиновський, Б. І. Менген фон Альтенвога, а з 1900 р. до керівного складу компанії долучився й колишній голова Ради з'їздів ГПР, гірничий інженер А. В. Міненков. Слід зазначити, що перші спроби дослідження корисних копалин у Петровському мали місце ще в 30-х рр. XIX ст., проте не отримали подальшого продовження у зв'язку з недостатнім фінансуванням з боку держави [149, с. 3281].

Розташоване між Куп'янськом і Лозовою родовище в Петровському було основним об'єктом діяльності для Ізюмського гірничопромислового товариства і мало надзвичайно велике значення з огляду на те, що запаси кам'яного вугілля на території розміром 18 тисяч десятин становили 4 млрд. пудів [126, с.3]. У 1899 р. на Петровському родовищі розпочалося видобування коксового вугілля, яке використовувалося переважно для опалення промислових підприємств, залізничного транспорту та житлових будинків. За підрахунками одного з співзасновників товариства А. А. Штакеншнейдера, кількість отриманого мінерального палива щороку складала близько 40 млн. пудів [218, с. 66].

Починаючи з вересня 1899 р., представники Ізюмського гірничопромислового товариства долучились до з'їздів ГПР. Зокрема на двох екстрених та двох чергових з'їздах упродовж 1899–1900 рр. інтереси товариства відстоював один з його співзасновників і член правління Микола Федорович фон Дітмар. На той час у нього вже був певний досвід участі в цій представницькій організації завдяки посаді завідувача статистичного бюро у Раді з'їздів ГПР [259, с. 3958].

Важливим напрямом діяльності Ізюмського гірничопромислового товариства був не лише видобуток, але й збут мінерального палива, котрий значно уповільнювався через відсутність мережі залізничних шляхів. На початку жовтня 1899 р. члени правління Ізюмського гірничопромислового товариства звернулись із заявою до повітового і губернського земства Харківської губернії щодо необхідності будівництва залізничної гілки між станціями Куп'янськ та Лозова, яка б дозволила приєднати до залізничного сполучення Петровське кам'яновугільне родовище для перевезення мінерального палива у двох протилежних напрямках – як до Куп'янська, так і до Лозової [188, с. 3984].

Передбачалося, що загальна протяжність гілки Куп'янськ-Ізюм-Петровське-Лозова складатиме 157 верст. Зокрема довжина лінії Куп'янськ-Ізюм мала становити 77 верст, Ізюм-Петровське – 25 верст, Петровське-Лозова – 55 верст. Головним вантажем лінії мало б стати, з одного боку, кам'яне вугілля Петровського родовища, а з іншого – хліб, ліс, худоба, продукти сільського господарства і т. п. Поява цієї лінії дозволила б іншим районам, де знаходились поклади залізних руд, вогнетривких глин і флюсів, долучитися до залізничних перевезень [218, с. 67].

Питання будівництва Куп'янсько-Лозовської лінії стало предметом розгляду й на XXIV з'їзді гірничопромисловців у жовтні 1899 р., уповноважені члени якого звернулися з клопотанням до Департаменту залізничних справ Міністерства фінансів [409, с. 143]. Протягом січня-лютого 1900 р. там під головуванням В. І. Ковалевського відбулося декілька нарад з приводу розробки заходів з усунення вугільної кризи і надмірного підняття цін на мінеральне паливо. На одному з засідань під час обговорення питання про необхідність будівництва нових залізничних шляхів у районі Донецького басейну було розглянуто клопотання XXIV з'їзду гірничопромисловців та земств щодо спорудження залізничної гілки Куп'янськ-Лозова. За рішенням урядової комісії її будівництво було визнано бажаним і необхідним зважаючи на те, що завдяки Петровському родовищу, з одного боку, відкривався новий район кам'яновугільного видобутку Донецького басейну, а з іншого – з'являлись нові можливості для транзитних перевезень [218, с. 67].

У червні 1900 р. за розпорядженням уряду до Харківської губернії був направлений інженер шляхів сполучення О. Рижов та його помічник С. Белов. Маючи за плечима досвід спорудження гілки Бердянськ-Чаплине, вони впродовж п'яти місяців займалися розвідками залізничної лінії від Куп'янська до Лозової на кошти казни [153, с. 4332]. Однак навіть після закінчення розвідок інженера О. М. Рижова Департамент залізничних справ Міністерства фінансів все ж не поспішав з будівництвом Куп'янсько-Лозовської залізничної лінії. Ця бездієвість з боку уряду стала приводом для подальших звернень зацікавлених сторін. Так, у листопаді 1900 р. представник Ізюмського повітового земства А. А. Штакеншнейдер звернувся до чергового XXV з'їзду гірничопромисловців із заявою щодо невідкладного спорудження лінії від Лозової до Куп'янська, обіцяючи в разі позитивної відповіді виділити не лише необхідну територію, але й будівельні матеріали – пісок і каміння для облаштування станції Ізюм [218, с. 64].

Позицію А. А. Штакеншнейдера щодо прискореного будівництва станції підтримував і Микола Федорович фон Дітмар. Він зазначав, що «Петровське кам'яновугільне родовище з добре обладнаними копальнями має великі запаси вугілля і може щорічно поставляти на ринок до 40 млн. пудів коксового вугілля» [219, с. 12]. Саме тому проектувана залізнична лінія Лозова-Куп'янськ мала б велике транзитне значення і відповідала б, на його думку, не лише інтересам приватних осіб, а й усій гірничозаводській промисловості регіону. У разі ухвалення позитивного рішення щодо клопотання Ізюмське гірничопромислове товариство виношувало плани укладення контракту з керівництвом залізниці на перевезення значної кількості вантажів. Не схвалював проект спорудження Куп'янсько-Лозовської лінії однокурсник Миколи Федоровича, відомий учений-геолог Л. І. Лутугін. За його словами, «ця лінія проріже Ізюмський повіт, перетне Петровське кам'яновугільне родовище, пройде по місцевості, яка може мати гірничопромислове значення» [409, с. 143].

З огляду на постійні клопотання з боку Ізюмського гірничопромислового товариства та повітового земства питання щодо важливості спорудження лінії Куп'янськ-Лозова неодноразово розглядалось на чергових з'їздах ГПР упродовж

1901–1906 рр., до того ж кілька разів знаходило відображення на сторінках галузевого періодичного видання «Горно-заводский листок» [161, с. 6445]. Зокрема обговоренням проблеми займалася спеціальна комісія з'їздів під керівництвом голови Харківського комітету з перевезення гірничозаводських вантажів В. А. Гаєвського. Відповідно до пропозицій цієї комісії на XXV, XXVI, XXVII, XXVIII, XXIX, XXX з'їздах щороку готувалися і надсилалися клопотання до уряду щодо подальшого вивчення економічного і фінансового значення Куп'янсько-Лозовської лінії та важливості її спорудження. Однак це питання так і не отримало подальшої реалізації, залишившись невирішеним [409, с. 143].

Наступним досвідом Миколи фон Дітмара в акціонерній формі підприємництва стала участь в Олексіївському гірничопромисловому товаристві, до якого він увійшов у 1904 р. [274, с. 135]. На той час одне з найбільших акціонерних товариств у гірничодобувній галузі Донецько-Придніпровського регіону вже мало багаторічну традицію існування, розпочавши свою діяльність у вересні 1879 р. Засновниками товариства були відомі діячі гірничозаводської промислової, багаторічні учасники з'їздів ГПР підприємці Олексій Кирилович Алчевський та Іван Григорович Іловайський [19, арк. 1].

Основним напрямом діяльності Олексіївського гірничопромислового товариства була розробка та видобуток кам'яного вугілля на землях О. К. Алчевського та І. Г. Іловайського площею 12 тис. десятин в районі Олексіївки Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії та слободи Олексіїво-Леоново в Області Війська Донського. Фінансовим партнером підприємства виступав заснований О. К. Алчевським у 1871 р. Харківський земельний банк, перший іпотечний банк імперії, що надавав товариству фінансову допомогу під час купівлі багатих корисними копалинами земель [20, арк. 3].

У розпорядженні Олексіївського гірничопромислового товариства перебувало вісім копалень – п'ять по видобутку кам'яного вугілля на території Катеринославської та одна в Харківській губерніях. Крім того, дві копальні знаходились у Таганрозькому окрузі Області війська Донського. У районі Кривого Рогу Херсонської губернії товариство володіло рудниками з видобутку залізної руди

[229, с.116]. На момент появи серед акціонерів Миколи фон Дітмара у 1904 р. розмір капіталу товариства завдяки випуску додаткових акцій зріс до шести млн. руб. Відповідна норма була задекларована у статуті компанії [20, арк. 6].

Керівними органами Олексіївського гірничопромислового товариства були загальні збори акціонерів. Вони здійснювали контроль над управлінням справами і регулювали основні напрями діяльності товариства. У період між скликанням загальних зборів керівні функції виконувало правління, що складалося з семи директорів і обиралося акціонерами на трирічний термін [20, арк. 10]. Щорічно представники директорату обирали зі свого оточення голову правління. У різні часи цю посаду обіймали О. К. Алчевський, А. В. Міненков, М. В. Спіридович, В. М. Печковський та М. С. Авдаков [19, арк. 11–12].

Згідно з восьмим пунктом статуту до участі в діяльності Олексіївського гірничопромислового товариства залучалися технічні кадри, зокрема інженери Гірничого відомства [20, арк. 5]. Маючи відповідне право і необхідну кількість акцій, М. Ф. фон Дітмар у 1904 р. ввійшов до цього товариства. Спочатку Микола Федорович брав участь у загальних зборах у якості акціонера, а згодом був обраний до складу ревізійної комісії для перевірки фінансово-господарської діяльності правління. Про це свідчить публікація у «Горно-заводском листке», де знаходимо інформацію щодо проведення загальних зборів акціонерів Олексіївського гірничопромислового товариства. На зібранні 10 травня 1904 р. розглядалися, зокрема, такі питання: затвердження звіту за 1903 р., обговорення проекту кошторису на 1904 р., вибори директорату (А. В. Міненков, М. І. Юнеєв, М. П. Рябушинський) та п'яти членів ревізійної комісії (М. Ф. фон Дітмар, І. І. Назімов, І. М. Воронін, В. Я. Сумцов, А. Р. Несслер) [71, с. 6914–6915].

Плідна діяльність М. Ф. фон Дітмара у складі ревізійної комісії не залишилася непоміченою і дозволила йому здобути певний авторитет у середовищі акціонерів. Спочатку вони доручили Миколі Федоровичу головування на загальних зборах, а згодом обрали до складу директорів товариства, зокрема, на зборах акціонерів 29 червня 1905 г., де за стандартною програмою обговорювався звіт за 1904 р., проект кошторису на 1905 р. і проводились вибори членів правління та ревізійної комісії.

Головував на нараді Микола Федорович фон Дітмар, який, разом з І. І. Назімовим, І. М. Вороніним, В. Я. Сумцовим був переобраний до складу ревізійної комісії товариства [240, с. 7905].

Протягом 1879–1906 рр. контора Олексіївського гірничопромислового товариства розташовувалась у Харкові. Однак саме під час дворічного перебування контори товариства у Петербурзі впродовж 1906–1908 рр. М. Ф. фон Дітмар увійшов до складу правління товариства, отримавши необхідну кількість голосів акціонерів. Це сталося на чергових зборах 15 травня 1908 р., де за участю 22 акціонерів процедурою закритого балотування було обрано трьох директорів правління (О. О. Галаті, М. Ф. фон Дітмар, В. Я. Ковальницький), одного кандидата в директори (В. Ф. Сологуб), та чотирьох членів ревізійної комісії (В. В. Бек, С. І. Гальперін, М. М. Малевинський, Р. І. Ебенау) [19, арк. 11 зв].

Товариство співпрацювало з двома бельгійськими кредитними установами щодо прийому акцій товариства, такими як Societe Francaise de Banque et de Depots a Bruxelles та Societe belge du Credit Industriel et Commercial at de Depots [128, с. 10664]. Наприкінці серпня 1908 р. керівні органи товариства знову повернулись до Харкова. Відповідне рішення було ухвалене на загальних зборах 18 серпня 1908 р. за участю директорату: М. С. Авдакова, М. Ф. фон Дітмара, В. Я. Ковальницького, С. Ф. Янчевського та ін. [210, с. 10605]. Утім через шість років у 1914 р. за рішенням керівництва контора було остаточно перенесена до Петербурга [19, арк. 14].

Микола фон Дітмар, як уповноважений директор Олексіївського гірничопромислового товариства, нерідко відстоював інтереси підприємства на сторінках періодичних видань. Так, для одного з номерів «Южного края» він підготував розлогий коментар до публікації «Наши беседы. Донецкие тресты», поміщеної у цьому ж виданні 24 серпня 1908 р. Микола Федорович висловив свою думку з приводу інтерв'ю одного анонімного гірничопромисловця, що повернувся зі зборів акціонерів Олексіївського гірничопромислового товариства у Петербурзі. Фон Дітмар, зокрема, спростував інформацію щодо вступу Олексіївського гірничопромислового товариства у синдикат «Продвугілля», розвіявши сумніви

щодо тимчасового призупинення видобутку мінерального палива на рудниках і копальнях товариства [176, с. 4].

У 1911 р. збитки Олексіївського гірничопромислового товариства за 1903–1910 рр. сягнули 2 млн. 700 тис. 335 руб., а статутний капітал замість 6 млн. скоротився до 3 млн. руб. У зв'язку з цим, постало питання щодо створення компанії для експлуатації вугільних копалень підприємства [20, арк. 5]. У 1911 р. контрольний пакет акцій товариства перейшов до франко-бельгійських підприємців на чолі з Е. де Сенсеєм і банкірського дому «М. Тальман і К^о» у Парижі [265, с. 22].

Напередодні Першої світової війни статутний капітал товариства скоротився до 1, 8 млн. руб. Рішення про ліквідацію справ підприємства було прийнято у лютому 1915 р. з огляду на розмір збитків, які відповідно до звіту за 1914 р. перевищували 40% основного капіталу. Однак товариство продовжувало пошуки шляхів виходу з кризової ситуації. Але з приходом радянської влади на основі Декрету Раднаркому від 28 червня 1918 р. Олексіївське гірничопромислове товариство припинило свою діяльність.

Під час свого перебування у Петербурзі в 1913 р. Микола фон Дітмар увійшов до складу акціонерів ще однієї акціонерної компанії – Новосильцевського кам'яновугільного товариства, створеного за ініціативи спадкового дворянина Олександра Юрійовича Новосильцева та полтавського купця І гільдії Йосифа Мойсейовича Брусиловського [275, с. 182]. Діяльність товариства була пов'язана з видобутком і збутом кам'яного вугілля та інших корисних копалин на родовищі О. Ю. Новосильцева загальною площею 1 тис. 715 десятин поблизу села Михайлівка Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії. Товариство розпочало свою роботу у листопаді 1913 р. на основі статуту, затвердженого 12 квітня 1913 р. Капітал товариства становив 4 млн. руб. і розподілявся на 40 тис. акцій. Номінальна вартість кожної складала 100 руб. [213, с. 42].

Що стосується М. Ф. фон Дітмара, то він став акціонером Новосильцевського кам'яновугільного акціонерного товариства завдяки придбання акцій загальною кількістю 295 штук. Долучившись до складу співвласників сукупного капіталу товариства, Микола Федорович отримав право участі у загальних зборах акціонерів

та можливість обирати і бути обраним до складу правління [21, арк.1]. Керівництво справами Новосильцевського кам'яновугільного товариства здійснювалось загальними зборами акціонерів та виборним правлінням. Загальні збори скликались щороку для вирішення нагальних питань і прийняття важливих рішень, як правило, в червні або липні в Петербурзі. Усього за час діяльності товариства протягом 1913–1918 рр. відбулося п'ять таких зібрань. Про скликання загальних зборів акціонери сповіщувались за допомогою розсилки особистих запрошень та на сторінках періодичних видань, таких як «Правительственный вестник», «Вестник финансов», «Петроградские ведомости» [22, арк. 41].

У період між скликанням загальних зборів функції керівного органу виконувало правління, що обиралося винятково із числа акціонерів на п'ятирічний термін і до складу якого входило п'ять директорів [21, арк. 5]. На чолі правління стояв виборний голова. Прикметно, що впродовж всього часу існування товариства (1913–1918 рр.) цю посаду обіймав саме Микола Федорович фон Дітмар. Діяльність правління відображалась у протоколах засідань, що підписувались присутніми директорами. Посади членів правління були високооплачуваними. Так, заробітна плата Миколи фон Дітмара як голови правління станом на 1915 р. становила 6 тис. руб., а директорів – по 3 тис. руб. При товаристві діяла і ревізійна комісія з п'яти членів, яка здійснювала контроль за фінансово-господарською діяльністю керівних органів товариства [21, арк. 4 зв].

Контора та керівні органи Новосильцевського кам'яновугільного товариства діяли у Петербурзі. Упродовж 1913–1916 рр. вони перебували у власному приміщенні по вулиці Катерининській, 3, а з 1916 р. розмістились на набережній Фонтанки, 5. Промислове виробництво товариства перебувало далеко від столиці – на гірничозаводському Півдні. Зокрема рудник був розташований поблизу села Михайлівка Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії і примикав до станції Слов'яносербськ Катерининської залізниці та Новосильцево Північно-Донецької залізниці [21, арк. 3; 47, с. 86].

Для участі в перших організаційно-установчих зборах акціонерів 19 листопада 1913 р. до Петербурга прибуло 15 акціонерів, серед яких був і М. Ф. фон Дітмар.

Передусім, учасники скликання зосередились на питанні щодо необхідності придбання родовища О. Ю. Новосильцева разом з прилеглим нерухомим майном поблизу с. Михайлівка Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії загальною площею 1 тис. 715 десятин для розробки та видобутку кам'яного вугілля [424, с. 89]

Не могли акціонери обійти увагою й питання щодо видобутку та збуту мінерального палива. На момент придбання родовища О. Ю. Новосильцева видобуток кам'яного вугілля здійснювався на шахтах «Йосип», «Олександр», «Збійка», «Мільйонна», «Бераль», «Сергієвська», «Бабаківська» та ін. [21, арк. 23]. З огляду на сплачений Московсько-Казанською залізницею попередній аванс у розмірі 150 тис. руб. та підписану 13 жовтня 1913 р. О. Ю. Новосильцевим маклерську записку Новосильцевське кам'яновугільне товариство було зобов'язане забезпечити цю залізницю десятьма млн. пудів мінерального палива [21, арк. 3].

Невід'ємною частиною порядку денного загальних зборів акціонерів була процедура обрання директорів, формування складу правління та ревізійної комісії, що відбувалась шляхом подання закритих записок. На червневому організаційно-установчому скликанні акціонерів за результатами виборів до складу правління увійшло п'ятеро директорів (М. Ф. фон Дітмар, Л. І. Ігнат'єв, А. А. Наранович, О. Ю. Новосильцев та М. І. Ладигенський), двоє кандидатів у директори (М. М. Авінов та І. О. Іванов), п'ятеро членів ревізійної комісії (І. М. Брусиловський, О. В. Десятов, Є. П. Полушкін, О. М. Сахаров, О. М. Тулупов) [21, арк. 4 зв]. Директором-розпорядником був обраний А. А. Наранович, на якого покладалась уся відповідальність за виробничий процес на шахтах і копальнях товариства в Катеринославській губернії [21, арк. 5].

Після загальних зборів того ж дня відбулось засідання членів правління для вирішення питання щодо обрання керівного складу. За одноголосним рішенням директорату посаду голови отримав М. Ф. фон Дітмар, а його заступником став Л. І. Ігнат'єв. Обрання М. Ф. фон Дітмара на вищу керівну посаду товариства пов'язувалося не стільки з кількістю його акцій, скільки з особистим авторитетом і, головне, перебуванням на державній службі при Головному гірничому управлінні.

Як зазначав професор В. В. Крутіков, «керівні посади в акціонерних товариствах охоче віддавалися особам, що перебували на державній службі з огляду на їх широкі ділові зв'язки» [333, с. 37].

Вищі посадові особи Новосильцевського кам'яновугільного акціонерного товариства разом з управлінськими і представницькими функціями мали право здійснювати фінансово-економічні операції. Зокрема М. Ф. фон Дітмар та Л. І. Ігнат'єв за рішенням ради директорів від 19 листопада 1913 р. уповноважувалися переказати кошти розміром 1 млн. 500 тис. руб. за сплату 15 тис. акцій з Державного банку на поточний рахунок товариства у Сибірському торговому банку [22, арк. 1].

Розробка та видобуток кам'яного вугілля на шахтах Новосильцевського кам'яновугільного акціонерного товариства напряду залежали від чисельності і продуктивності праці робітників. З огляду на це для покращення показників видобутку мінерального палива з ініціативи Миколи фон Дітмара було прийнято рішення про збільшення чисельності робітників за рахунок будівництва нової робітничої колонії на руднику товариства у Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії. Для створення належних умов життя для робітничого класу планувалося будівництво 25 дерев'яних будинків по 8 квартир, житла для поліцейського наглядача та двох городових, продуктового магазину, пекарні, лікарні, бараку для інфекційних хворих, стайні та ін. Загалом, у робітничій колонії передбачалося розміщення близько 800 осіб [21, арк. 23]. У жовтні 1915 р. з появою нової робітничої колонії кількість робітників зросла до 930 осіб, видобуток вугілля збільшився до 15 тис. пудів вугілля за добу, проте все ще відчувався брак кадрів [22, арк. 48].

Продукція шахт і копалень Новосильцевського кам'яновугільного акціонерного товариства користувалась неабиякою популярністю на ринку споживачів, а з огляду на зростання фрахту попит на вітчизняне вугілля зріс ще більше. Зокрема Донецько-Юр'ївське металургійне товариство виступало партнером Новосильцевського товариства, використовуючи добуте мінеральне паливо для генераторів мартенівських печей. [22, арк. 37]. Завдяки плідній роботі Миколи Федоровича, у

1915 р. товариство отримало спеціальні замовлення від казни на доставку вугілля для працюючих на державну оборону підприємств: Путилівського заводу, Іжорського морського відомства та низки залізниць [21, арк.2].

Збут мінерального палива з шахт Новосильцевського кам'яновугільного товариства був нерозривно пов'язаний з залізничними перевезеннями. Обсяги транспортованого за допомогою залізниць кам'яного вугілля у 1913 р. становили 2475110 пудів, а в 1914 р. цей показник зріс майже вдвічі і складав 5244700 пудів. На засіданні правління 20 червня 1915 р. розглядалось питання щодо покращення залізничного сполучення між шахтами родовища [46, с. 42]

Так, вузькоколійна залізнична магістраль зв'язувала шахти «Йосип», «Олександр» та «Мільйонну» з станцією Слов'яносербськ, однак не мала потрібних пропускних можливостей. У зв'язку з цим за пропозицією М. Ф. фон Дітмара було прийнято рішення про будівництво ширококоліїної гілки зі станції Слов'яносербськ до шахти «Йосип» разом з необхідними складами для зберігання вугілля. З іншого боку велися роботи по спорудженню іншої залізничної гілки з тарифною станцією Новосильцево, де підрядником виступала Північно-Донецька залізниця. Однак у зв'язку з затримкою прокладання залізничної колії лінію не було відкрито вчасно і тому в жовтні 1915 р. було вирішено організувати сполучення південних шахт рудника з шахтою «Йосип» з допомогою вузькоколіїної залізниці і конки [21, арк. 26].

У 1917 р. на шахтах Новосильцевського кам'яновугільного товариства у Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії вже видобувалось вугілля трьох сортів – полум'яне, ковальське і коксове, а річний видобуток мінерального палива на той час складав 8 млн. 200 тис. пудів [47, с. 87]. У березні 1917 р. особлива вугільна комісія Ради з'їздів ГПР направила до товариства циркуляр щодо постачання казенним залізницям упродовж року (з березня 1917 р. по березень 1918 р.) 2, 5 млн. пудів вугілля. Перевезення мінерального палива мала забезпечити Південна залізниця, з керівництвом якої було укладено відповідний договір [22, арк. 67].

Після тривалого чотирирічного перебування М. Ф. фон Дітмара на чолі правління Новосильцевського кам'яновугільного товариства з лютого 1917 р. його ім'я на певний час зникає з офіційної документації товариства. У зв'язку з обставинами 15 листопада 1917 р. було прийнято рішення про скорочення штату директорату товариства, а в грудні 1917 р. новим головою правління обрано директора-розпорядника Л. І. Ігнат'єва [22, арк. 76].

Останній протокол засідань товариства датується 27 квітня 1918 р., у ньому мова йшла про виплату службовцям заборгованості по заробітній платі та матеріального заохочення напередодні свята Христового Воскресіння [22, арк. 78 зв.]. Свою діяльність Новосильцевське кам'яновугільне акціонерне товариство тимчасово припинило у червні 1918 р., коли майно товариства було проголошено власністю радянської влади. Однак у 1919 р. товариство відновило свою діяльність, а Микола Федорович до останніх днів життя продовжував виконувати обов'язки голови правління [131, с. 1].

У цілому можемо констатувати, що Микола Федорович фон Дітмар відіграв важливу роль у становленні низки акціонерних товариств, діяльність яких була пов'язана з Південним промисловим районом. Досвід участі в колективному підприємстві став для Миколи Федоровича не менш успішним, ніж одноосібний приватний бізнес. Завдяки практичному досвіду й грошовим заощадженням Микола Федорович входив до керівної ланки трьох акціонерних товариств, що спеціалізувалися на видобутку мінерального палива. За час своєї участі в колективній формі підприємництва фон Дітмар неодноразово відстоював інтереси акціонерних товариств у стінах галузевих представницьких організацій підприємців, виражав свої погляди на сторінках періодичних видань. Плідна діяльність Миколи Федоровича в акціонерному бізнесі полягала й у вирішенні важливих питань, що стосувалися перевезення гірничозаводських вантажів, будівництва нових залізничних ліній, заохочення робочої сили на копальні та рудники, поліпшення житлових умов робітників задля покращення продуктивності праці.

* * *

Загалом, можна зробити висновок, що Микола Федорович фон Дітмар походив з відомого дворянського прибалтійського роду, коріння якого бере свої витoki ще з XVII ст. Розселенню дітмарівського роду по обширній території багатонаціональної Російської імперії сприяло входження до її складу Ліфляндської губернії.. Особистість репрезентанта формувалась протягом тривалого часу. Неабиякий вплив на формування світогляду Миколи мали батьки, що з самого дитинства прищеплювали йому морально-етичні цінності, всіляко націлювали на продовження родинних військових традицій.

Важливу роль у житті М. Ф. фон Дітмара відіграла доба навчання. Сім років у стінах Першої Московської воєнної гімназії залишили незабутній слід у житті юнака, де загартувалися його вольові якості та естетичні смаки. В академічній атмосфері Санкт-Петербурзького університету та гірничого інституту остаточно викристалізувався потяг Миколи до інженерно-технічних наук, сформувалися світоглядні орієнтири, було закладено підвалини подальшого професіоналізму в науковій та підприємницькій сферах. Знайомство з професором хімії Д. І. Менделєєвим без перебільшення стало для Миколи Федоровича доленосним, бо дозволило зосередити увагу на дослідженні мінеральних багатств Донецького басейну.

У підприємницькій діяльності Миколи фон Дітмара можна виокремити дві основні організаційні форми – одноосібну та колективну. Одноосібна форма бізнесу Миколи Федоровича пройшла кілька етапів свого становлення: перший (1893–1904 рр.), другий (1904–1914 рр.), третій – (1914–1916 рр.). На першому етапі одноосібної підприємницької діяльності (1893–1904 рр.) Микола Федорович створив у Харкові невелике підприємство, чітко окреслив його спеціалізацію, здійснив перехід від ручного до машинного способу виробництва шляхом впровадження механічного обладнання, що й стало передумовою його подальшого успіху на ниві підприємництва.

Другий етап дітмарівського одноосібного бізнесу (1904–1914 рр.) пов'язаний із певними організаційними трансформаціями, створенням і діяльністю «Харківського металічного заводу М. Ф. фон Дітмара». На цьому етапі відбулося чергове

переоснащення підприємства шляхом заміни техніко-економічної бази, у результаті якого значно розширився асортимент продукції. Лідируючих позицій на даному етапі М. Ф. фон Дітмару вдалось досягти за рахунок сільськогосподарського машинобудування. Завдяки випуску снопов'язальних машин системи М. П. Джунковського відбулося впровадження машинного способу збирання зерна в аграрних господарствах південних губерній.

Третій етап одноосібного підприємництва Миколи фон Дітмара (1912–1916 рр.) став справжнім «злетом» гірничого інженера на цій ниві. Набутий підприємницький досвід дозволив реорганізувати попереднє підприємство й створити на його базі «Харківський машинобудівний завод фон Дітмара». Завдяки виробництву якісного гірничошахтного обладнання Миколі Федоровичу вдалося зайняти лідируючі позиції серед власників важкої промисловості гірничозаводського Півдня. Запровадження державного соціального страхування на «Харківському машинобудівному заводі» гірничого інженера М. Ф. фон Дітмара стало значним досягненням на шляху утвердження європейських стандартів соціального захисту населення. У роки Першої світової війни завод фон Дітмара виконував замовлення казни щодо виготовлення понтонних мостів, чавунних бомб і токарних верстатів.

Ще одним різновидом бізнесу Миколи фон Дітмара була колективна форма підприємницької діяльності, що стала не менш плідною, ніж одноосібна. Вона пов'язана з організацією і становленням Ізюмського, Олексіївського та Новосильцевського акціонерних товариств. Досвід участі Миколи Федоровича в акціонерній формі підприємництва був доволі успішним: він входив до складу керівної ланки трьох акціонерних товариств, інтереси яких відстоював у представницьких організаціях підприємців та на сторінках періодичної преси. Беручи участь в акціонерному бізнесі, Микола фон Дітмар вирішував важливі питання розвитку промисловості і транспортної інфраструктури, сприяв покращенню видобутку камяного вугілля в Донецькому басейні.

РОЗДІЛ III

НАУКОВИЙ СВІТ М. Ф. ФОН ДІТМАРА

3. 1. Геологічні дослідження у науковій спадщині М. Ф. фон Дітмара

Характерною особливістю діяльності верхівки гірничопромислових кіл Південного економічного району було те, що наприкінці XIX – на початку XX ст. певна їх частина активно залучалась до наукової діяльності. Зазначимо, що маючи добру фахову освіту, вони намагались дати наукове обґрунтування як стану, так і необхідності розвитку промисловості, досліджували поклади корисних копалин. З цією метою проводились геологічні розвідки родовищ корисних копалин, зверталась увага на накопичення необхідного досвіду та його узагальнення.

Науково-практична діяльність М. Ф. фон Дітмара пов'язана, насамперед, з геологією. Певною мірою це можна назвати родинною традицією, бо близький родич Миколи по лінії батька – К. В. фон Дітмар (1822–1892) був геологом, закінчив Дерптський університет, у 1847 р. захистив магістерську дисертацію з мінералогії, був одним з перших дослідників Камчатки. Геологією Микола Федорович почав поглиблено займатись ще в стінах Санкт-Петербурзького гірничого інституту, коли у квітні 1890 р. був залишений для проведення практичних робіт у геологічному кабінеті. Там Микола Федорович пропрацював упродовж шести місяців (з квітня по жовтень 1890 р.). Така можливість дозволила йому протягом року займатись теоретичними розробками в даній галузі.

Свої творчі ідеї й теоретичні напрацювання Микола Федорович почав реалізовувати на практиці вже наступного року під час розвідок на будівництві імперських залізниць. У травні 1891 р. до Гірничого інституту надійшло клопотання віце-директора Департаменту залізничних справ Міністерства фінансів М. В. Бернацького про направлення здібних гірничих інженерів для здійснення геологічних і гідротехнічних розвідок в районі будівництва Рязансько-Казанської лінії Московсько-Рязанської залізниці [227, с. 305]. Московсько-Рязанська залізнична магістраль проходила через територію Московської, Рязанської,

Тамбовської, Пензенської, Симбірської і Казанської губерній. Зв'язуючи центр імперії зі східними районами країни і такими водними артеріями як Ока і Волга, вона була однією з найприбутковіших і найдорожчих в імперії після Миколаївської залізниці. Чи не найголовніша особливість Московсько-Рязанської залізничної магістралі полягала в перевезенні хлібних вантажів, однак їх ціни були дещо завищеними [328, с. 20].

Професори гірничого інституту за короткий час визначилися з кандидатурою гірничого інженера. Вони без жодних вагань зупинилися на молодому й талановитому фахівці Миколі фон Дітмарі. На думку одного з професорів І. В. Мушкетова, юнак ще в геологічному кабінеті зарекомендував себе здібним фахівцем і тому «зміг би кваліфіковано, професійно і якісно здійснити запланований комплекс дослідницьких розвідок» [227, с. 304]. Кандидатура М. Ф. фон Дітмара без перешкод отримала схвалення й директора Гірничого департаменту К. А. Скальковського, яким 19 червня 1891 р. було видано наказ щодо направлення М. Ф. фон Дітмара у розпорядження Товариства Московсько-Рязанської залізниці. Усі витрати на оплату праці Миколи Федоровича були покладені на керівництво залізниці, на чолі якого на той час стояв завзятий і енергійний підприємець Карл Федорович фон Мекк [13, арк. 17].

Наприкінці червня 1891 р. М. Ф. фон Дітмар прибув до Симбірської губернії для виконання обов'язків, покладених на нього Товариством Московсько-Рязанської залізниці. Вони полягали в здійсненні комплексу геологічних та гідротехнічних розвідок уздовж залізничної гілки «Казань-Саранськ» на відстані близько 400 верст на базі спеціальної програми, складеної М. В. Бернацьким. Ця програма була досить обширною і передбачала здійснення двох видів пошукових робіт – геологічних і гідротехнічних розвідок [227, с. 304].

Микола Федорович згадував, що його завданням було визначення джерел можливого водопостачання на залізничних станціях. З-поміж них він виділяв два види: перший – наземні, що надходили з річки або греблі, та другий – підземні, до яких він відносив водоносні пласти для облаштування колодязів. За словами фон

Дітмара, «неодноразово йому вдавалося облаштовувати тимчасове водопостачання під час укладання залізничних колій» [227, с. 305].

Для належного здійснення геолого-технічних розвідок Микола Федорович нерідко користувався порадами консультантів і фахівців. Важливу роль в ознайомленні М. Ф. фон Дітмара з особливостями місцевості в районі будівництва Рязансько-Казанської залізничної лінії відіграв відомий дослідник у галузі геології й палеонтології, професор Московського університету Олексій Петрович Павлов. Проведена ним екскурсія, професійні й кваліфіковані поради допомогли Миколі Федоровичу краще зорієнтуватись у питаннях геологічної будови Симбірської губернії між містами Алатир і Саранськ, а також визначитись із найбільш раціональною методикою проведення подальших геологічних досліджень. Наукова стаття О. П. Павлова в «Известиях геологического комитета», що була присвячена геологічним розвідкам на Рязансько-Казанській лінії стала для Миколи фон Дітмара повноцінною «інструкцією» і справжнім орієнтиром при виборі методів подальших науково-практичних досліджень [227, с. 305].

Крім О. П. Павлова, ще одним радником Миколи Федоровича під час геолого-технічних розвідок був молодий і талановитий учений, знаний фахівець із геологічних досліджень Казанської губернії Аркадій Валеріанович Лаврський, який пізніше став професором мінералогії Катеринославського вищого гірничого училища. Його детальна наукова розповідь під час поїздки від Алатира до Казані ознайомила Миколу фон Дітмара з покладами глинисто-вапнякових порід даної місцевості, зокрема пістрявими мергелями, і принесла йому неабияку користь у подальшому вивченні геологічних порід та пошуків джерел водопостачання [227, с. 306].

Після знайомства з науковими дослідженнями своїх консультантів Микола Федорович приділив значно більше уваги детальному вивченню геологічної будови досліджуваної місцевості. Уже в 1891 р. на залізничній станції Ромаданово, поблизу Саранська, Миколою Федоровичем був виявлений пласт глауконітового піщаника, де, крім тріщин у чорній глині й зеленого піску, спостерігались незвичайні маси валунів та піску, що був схожий на верхньопермський. Серйозною знахідкою стала

чорна глина з септаріями, валуни діориту і шокшинського піщаника, що була помічена фон Дітмаром на берегах р. Аморди (в сучасній республіці Мордовія). На південь від селища Реньєвки Симбірської губернії М. Ф. фон Дітмару вдалося спостерігати за явищем переміщення пластів, а неподалік с. Дубровки ним були помічені нахилені пласти іноцерамової крейди, кремнієві опоки й зелений пісок з фосфоритами. Поблизу хутора Сомовського на жовтій глині Миколі Федоровичу вдалося помітити певні тріщини, заповнені піском «з кістками невідомого ссавця» [227, с. 306].

Улітку 1891 р. поблизу селища Явлеї, неподалік Алатира, Микола фон Дітмар розшукав маловідоме каміння – чорний вапняк. Однак навіть після виявлення такої мінералогічної знахідки він не досить схвально поставився до каменю як будівельного матеріалу, віддаючи перевагу зеленому зернистому піщанику. У 1892 р. Микола Федорович запросив своїх наставників О. П. Павлова і А. В. Лаврського для здійснення спільної поїздки у с. Явлеї з метою визначення часу виникнення явлейського піщаникового родовища. Під час ініційованої М. Ф. фон Дітмаром поїздки влітку 1892 р. експерти встановили, що родовище у с. Явлеї виникло у період олігоцену. З огляду на це, на думку фон Дітмара, треба було звернути особливу увагу на стратиграфічний характер родовища [94, с. 1665].

Під час свого перебування на залізничній лінії «Казань-Саранськ», Микола фон Дітмар, крім дослідження геологічної будови Симбірської та Казанської губерній, займався й гідротехнічними розвідками. За результатами проведення бурових робіт й облаштування артезіанських колодязів Микола Федорович виокремив багато міст, в яких можна було безпроблемно здійснювати ці роботи, серед них – Саранськ, Ромаданово, Алатир, Свіязьк і Казань. Саме в цих пунктах, на його думку, вода піднімалась на значну висоту від поверхні землі. Важливим відкриттям Миколи фон Дітмара стало оригінальне явище вертикальних пластів третинної системи серед горизонтальних крейдових глин на Рязансько-Казанській залізничній лінії [256, с. 12030].

Після переїзду в 1893 р. до Харкова розпочалась співпраця М. Ф. фон Дітмара з приватним технічним журналом «Горно-заводский листок». У жовтні 1893 р. на

сторінках цього видання побачила світ невелика за обсягом стаття Миколи Федоровича «Из практики изысаний по линии Рязанско-Казанской железной дороги», у якій він досить стисло й вибірково відобразив частину своїх дослідницьких спостережень у Симбірській і Казанській губерніях [94, с. 1665].

Подальше відшліфовування професійної майстерності М. Ф. фон Дітмара пов'язане з гідрогеологічними роботами на будівництві Балашово-Харківської залізничної лінії. Проживаючи в Харкові й займаючись підприємницькою діяльністю, в листопаді 1893 р. Микола Федорович отримав запрошення від Товариства Південно-Східних залізниць щодо облаштування бурових свердловин і артезіанського водопостачання на вищезазначеній залізничній магістралі [13, арк. 39]. Погоджувальна процедура в Міністерстві землеробства і державних маєтностей тривала недовго, і вже в грудні 1893 р. вийшов наказ Гірничого департаменту про направлення М. Ф. фон Дітмара у розпорядження Товариства Південно-Східних залізниць [13, арк. 43].

За рішенням Товариства Микола Федорович був направлений до Воронежа, де розташовувалась контора правління. Особливістю науково-практичної діяльності фон Дітмара на Балашово-Харківській залізничній лінії стало те, що він уперше здійснював розвідувальні роботи не лише як гірничий інженер, але й як підрядник [278, с. 130]. Як згадував фон Дітмар, «зовсім несподівано для нього йому було доручено облаштування артезіанського водопостачання з допомогою залізо-трубчатих криниць» [227, с. 307]. Проте його механічна майстерня за короткий час виготовила необхідний для пошукових робіт технічний інструментарій, і саме тому не виникло ніяких труднощів у налагодженні водопостачання на новозбудованих залізничних станціях [276, с.].

На момент відкриття в 1895 р. Балашово-Харківської залізничної лінії М. Ф. фон Дітмаром було облаштовано близько 30 криниць, які дозволили забезпечити водопостачанням багато залізничних станцій. Подібні розвідувальні роботи М. Ф. фон Дітмар здійснював і на Єлець-Валуйській, Курсько-Воронезькій, Катерининській залізницях, де за його участю з'явилося ще кілька сотень криниць з артезіанським водопостачанням [227, с. 306–307]. У вересні 1895 р. за

розпорядженням директора Гірничого департаменту К. А. Скальковського Миколі Федоровичу було надіслано паспортну книжку, яка забезпечувала йому право вільного проживання на всій території імперії [13, арк. 51]. А через два роки – у квітні 1897 р. М. Ф. фон Дітмар за дозволом Гірничого департаменту отримав закордонний паспорт і здійснив першу закордонну поїздку [13, арк. 59].

Виходячи з професійних міркувань, Микола фон Дітмар ще у першій половині 1890-х рр. долучився до одного з інженерно-технічних об'єднань за профілем своєї спеціальності – Товариства гірничих інженерів. Ця професійна науково-технічна організація була створена в Петербурзі в 1886 р. і об'єднувала майже 300 гірничих інженерів і фахівців у галузі гірничої справи металургії. У 1892 р. з ініціативи гірничого інженера Л. А. Лебедзинського почав видаватися друкований орган товариства під назвою «Известия Общества горных инженеров». Слід зазначити, що серед авторського колективу першого випуску цього журналу був і Микола Федорович, який у своїй ґрунтовній статті «Запруда оврагов как общественная работа» гідно презентував успішні результати своїх плідних наукових пошуків перед широким загалом технічної професійної спільноти [93, с. 1].

Розглядаючи на сторінках своєї публікації проблему загати ярів, М. Ф. фон Дітмар не міг залишити поза увагою й питання раціонального використання водних ресурсів. Справжньою хронічною «хворобою» Микола Федорович назвав нестачу води в польовому й річковому господарствах, що без перебільшення було результатом відсутності необхідних умов для втримання весняної снігової води. Належна увага до цього питання і раціональний розподіл споживання водних ресурсів, на думку автора, значною мірою дозволили б запобігти таким «природним явищам, як водопілля, мілководдя й засуха» [93, с. 5]. Микола фон Дітмар виокремлював причини паводків і мілководдя, якими були з одного боку відсутність лісів, а з іншого – наявність ярів. Останні він називав справжнім «злом». Свою країну Микола Федорович порівнював із «колосальним водопроводом, що діє безконтрольно й стихійно» і радив брати приклад з азіатів, які роблять штучне зрошування за рахунок гігантських гребель [93, с. 7].

З другої половини 90-х рр. XIX ст. Микола фон Дітмар одночасно з гідротехнічними розвідками на залізничному будівництві розпочав дослідження родовищ кам'яного вугілля, залізних руд, кам'яної солі та вогнетривких глин на території гірничозаводського Півдня. Узимку 1896 р. Микола Федорович отримав кілька запрошень від поміщиків Ізюмського повіту Харківської губернії з проханням провести геологічні дослідження на їх землях [104, с. 3].

Серед них був поміщик П. В. Дементьєв, який пропонував М. Ф. фон Дітмару здійснити геологічні розвідки корисних копалин у містечку Цареборисові. Зважаючи на дорожнечу досліджень, Микола Федорович запропонував провести одночасне вивчення всіх земель, які входили до окресленої частини Ізюмського повіту. Він звернувся до Ізюмської повітової управи та міської думи щодо проведення упродовж літа 1897 р. детальних розвідок Ізюмського повіту шляхом шурфування і буріння свердловин глибиною не менше 100 сажнів. Вартість таких досліджень М. Ф. фон Дітмар оцінював розміром 20–30 коп. з десятини. Однак повітова управа більше схилилась до здійснення цих розвідок за рахунок казни [104, с. 3].

Уже влітку 1896 р. М. Ф. фон Дітмар здійснив кілька поїздок Ізюмським повітом, під час яких провів геологічні розвідки міста Слов'янська та його околиць, селищ Черкаського, Малої Камишевахи, Ізюму і його околиць, Кам'янки, Цареборисова, селищ Петровського і Семенівського, маєтків Руффо герцогині Сасо, Бич-Лубенського, Вільсона та ін. За їх результатами Микола Федорович підтвердив інформацію щодо наявності так званої «кам'яновугільної системи» на півдні Ізюмського повіту, зокрема в селищі Петровському. У межах досліджень М. Ф. фон Дітмара залізні руди у нижньоюрських глинах розміщувались на території, яка окреслювалась з заходу – Курсько-Харково-Севастопольською залізницею, зі сходу – Слов'янськом, з півночі – Ізюмом, із півдня – Донецькою залізницею. Як зазначав М. Ф. фон Дітмар, «глини, де залягають залізні руди, в основному, вогнетривкі й знаходились переважно на території маєтку герцогині Сасо». Для повного підтвердження своїх висновків гірничий інженер направив до лабораторії Міністерства фінансів зразки руди з маєтку згаданої герцогині і був задоволений

отриманим результатом, відповідно до якого окис заліза складав 76%, марганець – 0,86%, залізо – 53 % [104, с. 2].

Свої теоретичні міркування щодо дослідження корисних копалин Ізюмського повіту М. Ф. фон Дітмар виклав у рецензії на статтю професора Харківського університету О. М. Білоусова «О минеральных богатствах Изюмского уезда», опублікованій на сторінках «Южного края» в жовтні 1897 р. Критикуючи професора О. М. Білоусова за певну некомпетентність у даному питанні й незнання наукових авторитетів у галузі геології, Микола Федорович спростовував інформацію щодо неучасті гірничих інженерів у геологічних дослідженнях Ізюмського повіту. Зокрема, гірничий інженер наводив приклад особисто проведених розвідок, а також згадав про направлених за наказом геологічного комітету в Ізюмський повіт гірничих інженерів Наливкіна й Борисяка [104, с. 3].

Плідні геолого-технічні дослідницькі пошуки корисних копалин М. Ф. фон Дітмара у Харківській губернії не залишились непоміченими. Уже у квітні 1898 р. він був запрошений одним з представників Ізюмського повітового земства, підприємцем Андріаном Андрійовичем Штакеншнейдером для розробки орендованого ним кам'яновугільного родовища в селищі Петровському Ізюмського повіту Харківської губернії, де Миколі Федоровичу вдалося виявити значні поклади кам'яного вугілля та залізної руди [13, арк. 61]. Через кілька днів вийшов наказ Гірничого департаменту про направлення М. Ф. фон Дітмара в розпорядження А. А. Штакеншнейдера, після публікації якого гірничий інженер відправився у селище Петровське Ізюмського повіту [13, арк. 66].

Того ж року Микола Федорович на прохання Харківських губернських земських зборів здійснював пошуки вогнестійких глин, які, на думку голови управи П. В. Кондратьєва, знаходились поблизу Сабурової садиби на вулиці Конюшенній у Харкові. Здійснюючи розвідки, М. Ф. фон Дітмар натрапив на кілька шарів зеленої глини, яка знаходилась досить глибоко під водоносними шарами піску. Утім, за висновком Миколи Федоровича, знайдена корисна копалина була непридатною для виробництва черепиці, а її видобування у тому місці було недоцільним, бо залягали поклади на великій глибині [116, с. 2.].

Важливим напрямом геологічних досліджень М. Ф. фон Дітмара стало вивчення покладів залізної руди в Курській губернії. У травні 1898 р. Микола Федорович був запрошений Курським земством для участі в геологічних розвідках у районі Курської магнітної аномалії. У журналі «ГЗЛ» повідомлялося, що вже у «середині червня 1898 р. М. Ф. фон Дітмар заклав свердловину в Кочетівці довжиною 23 сажні. Однак бурові роботи призупинились у зв'язку з підготовкою до використання парового алмазного способу буріння» [145, с. 3387]. 10 липня 1898 р. Миколою фон Дітмаром була закладена свердловина в іншому пункті найбільш сильного явища магнітної аномалії – Непхаєві Белгородського повіту Курської губернії. Швидкість буріння складала 7–8 сажнів на добу. За планами М. Ф. фон Дітмара закінчення буріння (глибиною 100 сажнів) у Непхаєві передбачалось у серпні, а у Кочетівці – у жовтні 1898 р. [146, с. 3437].

Про хід дослідницьких пошуків М. Ф. фон Дітмара в Курській губернії неодноразово повідомлялося на сторінках «ГЗЛ». Так, у 1899 р. неподалік селища Непхаєва Белгородського повіту було пройдено 116 сажнів, з яких – 4 сажні зносів, 85, 5 сажнів крейди, 26, 5 сажнів пісків, глин і піщаників. На глибині 89, 5 сажнів було виявлено воду, яка піднімалась на 3 сажні вверх над землею. У Кочетівці Обоянського повіту пройдено 100 сажнів машинним алмазним бурінням, з яких 5 – бурої глини, 88 – крейди, 12 – піску [373, с. 145]. До поверхні землі вода не дійшла 11, 6 сажнів. Насамкінець, М. Ф. фон Дітмар дійшов висновку, що на глибині 86 сажнів ознак залізної руди не було знайдено, тим самим спростувавши думку Е. Лейста. Всі деталі своїх досліджень фон Дітмар розкрив у 1903 р. на першому з'їзді з прикладної геології й розвідувальної справи [227, с. 171].

Зближенню Миколи фон Дітмара з науковою елітою Південного промислового району сприяло його залучення в 1896 р. до Харківського товариства гірничих інженерів – професійного об'єднання фахівців гірничої галузі, до якого належали переважно випускники Санкт-Петербурзького гірничого інституту. Їх об'єднували не лише професійні інтереси, але й товариські міжособистісні стосунки, спільні спогади про роки навчання в Петербурзі, обговорення нагальних питань розвитку

промисловості, будівництва залізниць, стан гірничотехнічної освіти, останні новації в галузі науки та техніки.

Беручи участь у зборах Товариства гірничих інженерів, Микола фон Дітмар нерідко виступав перед колегами з різними доповідями. У середині 1890-х рр. Миколі Федоровичу фон Дітмару випала можливість пов'язати своє життя з науково-викладацькою роботою. Якраз у 1896 р. Санкт-Петербурзький гірничий інститут оголосив конкурс на заміщення посад ад'юнктів по кафедрах гірничого мистецтва і прикладної механіки. Вимогами до претендентів були: 1) дисертація; 2) наявність наукових праць; 3) прочитання двох лекцій (однієї – за власним вибором, іншої – за вибором Ради інституту) [187, с. 2690].

Микола фон Дітмар наполегливо готувався до участі в цьому конкурсі, проводив наукові дослідження, публікував наукові праці. У нього зібралось кілька наукових розвідок з геології й проблем вищої гірничої освіти, що були опубліковані протягом 90-х рр. XIX ст. як на сторінках «Горно-заводского листка», «Известий Общества горных инженеров», так і окремими виданнями. До того ж, у 1896 р. він підготував своєрідні методичні рекомендації для вступників до Гірничого інституту під назвою «К вопросу о постановке преподавания в Горном институте». Спочатку Микола Федорович указав на недоліки навчальної і виховної роботи, а саме: відсутність достатньої кількості методичних вказівок та якісних наочних посібників, неналежна увага до самостійної роботи й консультацій, надмірні екзаменаційні вимоги до лекційного курсу. Для виправлення цих недоліків Микола Федорович пропонував конкретні заходи, зокрема радив приділяти більшу увагу в навчальному процесі не лекційним, а практичним заняттям, які «закладають основи професіоналізму майбутніх гірничих інженерів» [98, с. 2466].

У цей період крім доповідей на загальних зборах Товариства гірничих інженерів, Микола Федорович почав активніше друкувати свої студії у фаховій періодиці. У вересні 1896 р. на сторінках «ГЗЛ» гірничий інженер опублікував статтю, в якій продовжив розробку методичних проблем вищої гірничої освіти, а саме, проаналізував технологію вступних іспитів до Петербурзького гірничого інституту. В умовах бурхливого розвитку гірничозаводської промисловості ця галузь відчувала

гостру потребу у кваліфікованих фахівцях, які могли б конкурувати з іноземними технічними кадрами [96, с. 2671].

Для якісної підготовки фахівців Микола Федорович розробив власні рекомендації щодо удосконалення системи зарахування абітурієнтів, зокрема вступних іспитів до Петербурзького гірничого інституту. На думку гірничого інженера, з метою відбору найбільш здібних і талановитих студентів необхідно було б дещо підвищити конкурсні вимоги для абітурієнтів. Зокрема, класичним гімназіям і реальним училищам в навчально-виховному процесі варто приділяти більшу увагу викладанню таких наук, як космографія й історія природознавства, комерційна математика та алгебра, які необхідні для подальшого вивчення вузівських курсів палеонтології та геології, математичної й фізичної географії.

Пріоритетним мало б бути й вивчення мов: іноземної – для перевірки вмінь робити якісний переклад й російської – для написання логічно продуманого і грамотного твору на одну із запропонованих тем. Певну відповідальність Микола Федорович покладав і на Гірничий інститут, який мав би забезпечити вступників повним комплектом навчальної літератури, необхідної для конкурсних випробувань. У свою чергу викладачі інституту мали б підготувати методичний посібник з історії природознавства, на основі вимог якого здійснювався б прийом вступного іспиту з предмету [96, с. 2672].

Своєрідною альтернативою конкурсному відбору Микола Федорович називав рейтинговий вступ за дипломами. Однак певна «недовіра з боку Гірничого інституту до рівня підготовки й оцінювання випускників середніх навчальних закладів» створила перешкоди на шляху скасування вступних випробувань, вимагаючи своєрідного моніторингу якості знань у формі іспитів. Виходом з такої ситуації Микола Федорович вважав проведення реформи середньої освіти, яка б дозволила вищим відновити довіру й згодом скасувати вступні випробування як форму конкурсного відбору абітурієнтів [96, с. 2672].

Наукові напрацювання М. Ф. фон Дітмара нерідко знаходили відображення в доповідях і промовах під час наукових заходів, присвячених різним аспектам вивчення геології та інших гірничих наук. Першим науковим форумом, у якому взяв

участь М. Ф. фон Дітмар, став престижний науковий з'їзд – Сьомий міжнародний геологічний конгрес, який відбувся в серпні 1897 р. в Петербурзі. Науковий захід такого рівня на території Російської імперії проводився вперше. Усі попередні геологічні конгреси проводились за кордоном – у Парижі, Болоньї, Берліні, Лондоні, Вашингтоні й Цюриху. Конгрес проходив у великій залі Імператорської академії наук за участю близько 1000 учасників із 28 країн світу. Крім щоденних пленарних засідань, відбулися і три виїзних екскурсії – до Москви, на Кавказ і Донецький басейн [40, с. 3050].

Під час виїзної екскурсії до Донецького басейну делегація геологічного конгресу у складі 92 учасників зупинилась проїздом у Харкові. Після сніданку, що відбувся у одному з залів Харківської міської думи гості відвідали Харківський імператорський університет. Біля геологічного кабінету відбулась екскурсія, яку проводив один із учасників конгресу Микола фон Дітмар. На великих планшетах він продемонстрував і прокоментував зразки геологічних порід, особисто знайдені ним під час геолого-технічних розвідок на будівництві Рязансько-Казанської залізниці. Усі науковці були вражені розповіддю М. Ф. фон Дітмара і високо оцінили колекцію зібраних геологічних порід. Огляд геологічного й мінералогічного кабінетів здійснювали професори О. С. Бріо і О. В. Гуров. Їхня розповідь супроводжувалась спеціальними каталогами, які були підготовлені для учасників конгресу французькою і німецькою мовами [40, с. 3050].

Через шість років Миколі фон Дітмару знову випала можливість презентувати результати своїх наукових напрацювань у галузі геології. У лютому 1903 р. разом з колегою по з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії М. С. Авдаковим Микола Федорович взяв участь у Першому Всеросійському з'їзді діячів з практичної геології і розвідувальної справи. З'їзд проводився на базі Санкт-Петербурзького гірничого інституту і тривав протягом восьми днів (із 8 по 16 лютого 1903 р.). Для раціональної роботи наукового форуму було утворено п'ять секцій: педагогічну, технічну, економічну, юридичну та прикладної геології [175, с. 5943]. Для участі в заході був встановлений членський внесок розміром 10 руб., для бажаючих придбати матеріали з'їзду – 15 руб. Відкриття форуму геологів відбулося 9 лютого

1903 р. в конференц-залі Гірничого інституту за участю міністра землеробства й державних маєтностей О. С. Єрмолова. Протягом восьми днів роботи наукового заходу відбувалися як ранкові, так і вечірні засідання секцій [175, с. 5942].

На геологічному з'їзді 1903 р. Микола фон Дітмар брав участь у двох секціях, для кожної з яких ним була підготовлена окрема доповідь із відповідним унаочненням. Перша з них була прочитана Миколою Федоровичем 13 лютого на засіданні секції практичної геології і мала назву «Геолого-технические изыскания при постройке Рязанско-Казанской железной дороги в 1891–1892 гг.». Детально описавши свої дослідження на лінії «Казань-Саранськ» та їх результати, Микола Федорович запропонував власний погляд на проблему загальної організації геолого-технічних робіт на залізничному будівництві [227, с. 306].

М. Ф. фон Дітмар радив, кожній залізниці перед початком розвідок звертатися до Геологічного комітету про відрядження одного зі своїх співробітників, найбільш обізнаного з геологічними умовами даної місцевості. На нього б покладалося завдання складення орієнтовної пластової геологічної карти і розрізу уздовж лінії, виявлення ймовірної наявності будівельного каменю, матеріалу для баласту та водоносних горизонтів, а також консультування у разі потреби [227, с. 309].

Микола Федорович зазначав, що для вирішення питань практичного характеру «недостатньо було загальних геологічних розвідок та інструментів таких, як барометр, гірничий компас і молоток». На його думку, необхідно було здійснювати буріння, облаштовувати свердловини, зрубні колодязі й греблі, проводити відкачку води з різної глибини й досліджувати її. Для всіх цих робіт залізниця могла б запрошувати кваліфікованих фахівців-геологів, які б на основі даних геології й характеристики залізниці, могли провести усі зазначені розвідувальні роботи [227, с. 309].

М. Ф. фон Дітмар стверджував, що за десять років після закінчення розвідок на Рязансько-Казанській залізничній магістралі (1893–1903 рр.) складена ним геологічна карта, на жаль, була втрачена. З огляду на це він не мав змоги повністю систематизувати результати своїх досліджень і врешті-решт опублікувати їх. На думку Миколи Федоровича, лише завдяки організаторам Першого з'їзду діячів

практичної геології і розвідувальної справи йому випала нагода не лише виступити з цією доповіддю, а й видати її на сторінках матеріалів конференції.

Через два дні, 15 лютого 1903 р., на засіданні секції прикладної геології Микола фон Дітмар представив широкому загалу науковців ще одну свою доповідь «Исследование бурением причин Курской магнитной аномалии», у якій розкрив способи буріння одного з найбільших у світі на той час залізорудного басейну в Курській губернії. У повідомленні гірничого інженера відображались результати бурових робіт у Курській губернії з детальним описом підготовки й ходу дослідницького процесу, цитувалися окремі фрагменти з виступів професора Московського товариства дослідників природи Е. Лейста та завідувача Курської метеорологічної станції П. Попова [276, с. 46].

Зокрема, у своїй доповіді автор виклав коротку історію дослідження Курської магнітної аномалії. За словами Миколи Федоровича, вона була вперше відкрита в 1874 р. топографом Смірновим, кілька разів досліджувалась вченими М. Пильчиковим та Т. Фріше. У 1896 р. французький вчений, директор Паризької магнітної обсерваторії Т. Муро визначив кілька центрів магнітної аномалії в Курській губернії, якими стали селища Кочетівка, Непхаєв і Покровське. Тоді ж Т. Муро висловив думку, що магнітні аномалії можуть виникати від наявності під землею покладів залізних руд [227, с. 162].

Для продовження справи Т. Муро у 1897 р. Курське земство за порадою Імператорського географічного товариства запросило завідувача обсерваторії Московського університету, приват-доцента Е. Е. Лейста й завідувача Курської метеорологічної станції П. Г. Попова, які мали зосередити свою увагу на вивченні найбільш імовірних пунктів покладів залізної руди [227, с. 164]. Про результати своїх досліджень вони постійно інформували Курське земство, яке було неабияк зацікавлене у здійсненні цих робіт. За результатами своїх пошуків П. Г. Попов зробив висновок щодо наявності в Курській губернії покладів крейди, залізняка й бурого вугілля. Для остаточного підтвердження своєї думки щодо магнітної аномалії науковець радив провести детальну геологічну зйомку в досліджуваній місцевості [227, с. 164].

Разом із тим, професор Е. Лейст протягом літа 1897 р. досліджував 409 пунктів за шахматним порядком, позначаючи їх на карті. Під час своїх спостережень Лейст помітив різні відхилення магнітної стрілки компаса, що давало підстави стверджувати наявність покладів залізних руд в надрах землі [374, с. 173]. Основним своїм завданням професор вважав спростування думки геологів щодо неможливості знаходження залізної руди в Курській губернії. До того ж, у своєму листі до П. Г. Попова Лейст зазначав, що й «сам не зовсім вірив у зв'язок між магнітними аномаліями й покладами руди». За результатами своїх спостережень дослідник прийшов до висновку, що бурові свердловини треба закладати у двох пунктах, вказаних Т. Муро (Кочетівці та Непхаєві), а також у селищі Ліски. У підсумку, Лейст був переконаний, що поклади руди знаходились на глибині, яка не перевищувала 85 сажнів [227, с. 170].

У 1898 р. Курське земство вирішило пришвидшити темпи дослідницьких пошуків магнітної аномалії і з огляду на це запросило Миколу фон Дітмара як гірничого інженера, здатного якісно провести спільні з Е. Лейстом науково-практичні роботи. Після згоди Миколи Федоровича і його приїзду до Курської губернії було розпочато пошуки залізної руди шляхом буріння свердловин у визначених Лейстом пунктах. Для реалізації цієї мети земство виділило 20 тис. руб. Відповідно до укладеного із земством договору Микола Федорович зобов'язувався облаштувати в районі магнітної аномалії дві бурових свердловини переважно алмазним способом. Натомість буріння в Непхаєві за дорученням управи передбачалося здійснити промивним шляхом [227, с. 171].

Свої бурові роботи Микола Федорович розпочав у Кочетівці в травні 1898 р., використовуючи інструментарій з власного підприємства [135, с. 27]. У той момент, коли гірничий інженер успішно дійшов на свердловині до глибини 21 сажня в район пошукових робіт з представником управи прибув Е. Лейст. Сприймаючи фон Дітмара як свого конкурента, професор почав налаштовувати проти нього владу. Після цього фон Дітмар був викликаний до Курської управи, де між гірничим інженером і професором розгорілася полеміка. Лейст наполягав на проведенні алмазного буріння з безперервним опусканням труб. У свою чергу фон Дітмар з

огляду на специфіку ґрунту заперечував використання алмазного способу, внаслідок якого крейда та глина могли б розмиватися водою. Професор Лейст стверджував, що «в Англії навіть буріння піску відбувалося алмазним способом» [227, с. 172].

Помітивши не досить глибокі, й навіть поверхневі пізнання Е. Лейста в практиці буріння свердловин, Микола Федорович через побоювання втратити роботу вирішив не сперечатися й підписав угоду на проведення бурових робіт алмазним способом. Розуміючи певну недоцільність використання алмазного способу в Кочетівці, Дітмар вирішив розпочати роботу в Непхаєві з використанням виготовлених на власному підприємстві труб [135, с.125]. Зокрема, там свердловина глибиною в 116 сажнів була вивчена протягом двох з половиною місяців. За результатами дослідження, лейстівське «передбачення» щодо наявності покладів магнітного залізняку на глибині 85 сажнів не виправдалося. Під час свого пошуку Микола Федорович виявив поклади крейди й піску, а досягши рівня 90 сажнів зі свердловини бурхливим потоком зафонтувала вода. Саме так експеримент фон Дітмара спростував теоретичні міркування Е. Лейста й завадив його славі, змусивши більше не з'являтися ані в управі, ані на розвідках магнітної аномалії [227, с. 173].

Така ситуація дозволила Миколі Федоровичу безперешкодно завершити бурові роботи. Після Непхаєва гірничий інженер розпочав дослідницькі пошуки в Кочетівці, де за короткий час було виявлено крейду [373, с. 145]. На відміну від попереднього буріння, вода на такій самій глибині одразу не з'явилась ймовірно «через високе розміщення місцевості». Критикуючи Е. Лейста, фон Дітмар зазначав, що за весь час своїх пошуків професор не здійснив жодних спостережень за магнітністю всередині свердловин навіть у Непхаєві, де це було особливо необхідним. До того ж, фон Дітмар помітив ненауковий підхід своїх попередників, що був пов'язаний не стільки з поясненням причин Курської магнітної аномалії, скільки з «пошуками матеріальних багатств і прагненням до наживи» [227, с. 176].

Плідні геологічні пошуки Миколи фон Дітмара у 1898 р. завершилися жаданим відкриттям: у селищі Непхаєві на глибині 115 сажнів йому все ж таки вдалося виявити довгоочікувану залізну руду. Хоч її якість спершу була й не досить високою, утім це дозволило Миколі Федоровичу розвіяти міфи геологів і довести

твердження щодо наявності залізних руд у Курській губернії. Курська управа високо оцінила відкриття Миколи фон Дітмара, особливо за виявлення магнітного залізняка, поклади якого в грошовому еквіваленті оцінювались сумою в 25 млрд руб. Зацікавились землями селища Кочетівка й підприємці, які почали орендувати в селян багаті залізною рудою землі. Допоміг Миколі Федоровичу й досвід, який був отриманий на будівництві Єлець-Валуйської залізниці. Там під кількома шарами чорнозему було знайдено залізні магнітні шлаки [227, с. 175].

На сторінках «Южного края» у 1903 р. серед місцезнаходжень залізної руди Микола Федорович виокремлював Орловську, Чернігівську, Воронежську, Тульську та Харківську губернії, однак її властивості не мали ніякого відношення до магнітної аномалії. Натомість Микола Федорович вважав, що «причина магнітної аномалії в Курській губернії була пов'язана не з покладами магнітного залізняка, а дещо з іншим». Для остаточного визначення причин він радив залучити магнітологів та фізиків для проведення більш ретельного дослідження надр на глибині 300 – 400 сажнів [103, с. 3].

Після Першого Всеросійського геологічного з'їзду М. Ф. фон Дітмар не припинив займатися геологічною наукою. Уже в 1906 р. Микола Федорович вирішив поділитися своїм практичним досвідом здійснення бурових робіт з підростаючим поколінням інженерів, підготувавши до друку рукопис «Практичного посібника для здійснення практичного буріння й виробництва залізньо-трубчатих криниць». Він базувався на особистому досвіді автора й мав стати незамінним навчальним посібником у практичній діяльності геологів [107, с. 1].

Однак складна соціально-політична ситуація в країні певною мірою загальмувала процес появи видання і як наслідок було опубліковано лише його невелику частину під назвою «Визначення простягання і падіння пластів покладів гірничих порід (за трьома точками)», яка була видана окремою брошурою в якості доповнення до збірника технічних статей «ГЗЛ». На сторінках розвідки знайшов відображення особисто відкритий Миколою Федоровичем спосіб дослідження покладів гірських порід, який призначався, передусім, для практичного застосування на рудниках і копальнях гірничозаводського Півдня [107, с. 2].

Посібник Миколи Федоровича вирізнявся науковим ставленням до дослідницької проблеми, аргументованими висновками й узагальненнями, детальним обґрунтуванням власної позиції. Праця не лише наповнена цікавими геологічними розрізами у формі графіків, але й збагачена арифметичними формулами й складними математичними обрахунками. Солідності розвідці Миколи Федоровича надають посилення на авторитетних науковців свого часу, викладачів Санкт-Петербурзького гірничого інституту С. Г. Войслава, І. М. Урбановича й І. В. Мушкетова.

Микола Федорович постійно вдосконалював свою професійну й наукову майстерність шляхом колекціонування галузевих інженерно-технічних періодичних видань, знайомився з останніми відкриттями в галузі геології. Про це свідчать помітки, підкреслення, арифметичні підрахунки М. Ф. фон Дітмара у статті Є. І. Рагозіна «О выплавке чугуна в 1898 г.», опублікованій у «Известиях Общества горных инженеров» за 1899 р. і де стоїть особиста печатка Миколи Федоровича [186, с. 16].

У цілому, науково-практична діяльність М. Ф. фон Дітмара пов'язана, насамперед, з геологією. Поглиблене вивчення цієї науки Микола Федорович розпочав ще в стінах рідної Alma-mater, коли був залишений для проведення практичних робіт у геологічному кабінеті Санкт-Петербурзького гірничого інституту. Тривалий час Микола Федорович займався геологічними й гідротехнічними розвідками на залізничному будівництві, в результаті яких було виявлено оригінальне явище вертикальних пластів третинної системи серед горизонтальних крейдових глин на Московсько-Рязанській залізниці, облаштовано цілу низку бурових свердловин та криниць, зібрано колекцію рідкісних зразків геологічних порід. Під час дослідження родовищ корисних копалин Харківської губернії Миколі фон Дітмару вдалося відкрити кам'яновугільну систему з покладами вогнетривких глин і залізних руд. Буріння свердловин у Курській губернії дозволило Миколі Федоровичу спростувати теоретичні міркування професора Е. Лейста, виявивши поклади залізної руди й підтвердивши існування магнітної аномалії. Результати плідних пошуків Миколи фон Дітмара знайшли

відображення на сторінках низки наукових праць, які дотепер не втрачають свого важливого значення.

3. 2. Внесок Миколи фон Дітмара в розвиток рахівництва й комерційної освіти

Окремо слід зупинитись на ще одному науковому напрямі діяльності Миколи фон Дітмара – рахівництві, яке в сучасному розумінні фактично належить до бухгалтерської науки. Як відомо, в дореволюційний період не існувало поняття «бухгалтерська справа», натомість використовувався інший термін «рахівництво». На початку ХХ ст. фон Дітмар зацікавився цією наукою, яка на той час була представлена двома основними напрямками – міноюю і балансовою теоріями. Їх об'єднуючою ланкою був подвійний запис, який поступово набував популярності в середовищі науковців [179, с. 187].

Науковою діяльністю у сфері рахівництва Микола Федорович розпочав займатися в Харківському відділенні Імператорського Російського технічного товариства (далі – ІРТТ) – представницькій організації підприємців для їх науково-практичної роботи. Будучи членом Ради з'їздів ГПР у 1904 р., він увійшов до Харківського відділення ІРТТ, за короткий час став заступником голови відділення О. Г. Гнедича й почав займатися вивченням статистичної науки [117, с. 7340]. Пропрацювавши рік на посаді заступника голови товариства, фон Дітмар заручився підтримкою й здобув певний авторитет, що значною мірою сприяло його обранню у березні 1906 р. на посаду голови Харківського відділення ІРТТ [73, с. 5].

У листопаді 1904 р. М. Ф. фон Дітмар підготував «Пропозиції щодо нової форми бухгалтерії», з якими виступив на засіданні Харківського відділення ІРТТ. У той же час, про введення Миколою фон Дітмаром нової форми подвійної бухгалтерії та її використання в торговельних, промислових, громадських установах і банках широко інформувалася й громадськість Харкова у газеті «Южный край». На засідання Харківського відділення ІРТТ запрошувались усі бажаючі, вхід був безкоштовним [109, с. 4].

Під час своєї доповіді Микола Федорович відзначав, що «рахівництву не приділялась належна увага в середніх і вищих навчальних закладах, а тому дане питання вимагало відповідної наукової розробки». Автор підкреслював, що в деяких закладах рахівництво викладалося на недостатньо високому рівні. На думку Миколи Федоровича, проблемою, яка гальмувала належний рівень вивчення рахівництва була відсутність необхідних підручників. На прикладі Товариства допомоги гірникам гірничозаводського Півдня фон Дітмар продемонстрував новий подвійний спосіб ведення рахівництва, а також математичну інтерпретацію прийнятих у подвійній системі книг і журналів [117, с. 7340].

Після представлення широкому загалу своєї доповіді Микола Федорович не полишав мрії займатись вивченням рахівництва. Якраз у 1907 р. в Російському рахунковому товаристві взаємної допомоги була створена петербурзька школа бухгалтерського обліку, що, по суті, являла собою мінову теорію рахівництва – одного з найпоширеніших напрямів бухгалтерської справи XIX – початку XX ст. Зацікавившись цією теорією і познайомившись з її теоретиком – Є. Є. Сіверсом, М. Ф. фон Дітмар фактично став сподвижником цієї концепції. Перебуваючи на посаді голови Харківського відділення ІРТТ, М. Ф. фон Дітмар мріяв стати послідовником Є. Є. Сіверса, продовжити вивчення ідей мінової теорії і знайти однодумців серед своїх колег, які б разом із ним займались розробкою наукового напрямку петербурзької бухгалтерської школи.

Першим кроком на шляху до реалізації мети став написаний М. Ф. фон Дітмаром підручник «Основы счетоводства (по новой форме)», що побачив світ у 1907 р. з присвятою: «Памяти великого Дмитрия Ивановича Менделеева посвящается одним из его учеников», що засвідчило глибоку пошану автора до свого вчителя. Значення цієї праці полягало в тому, що вона була однією з перших у Російській імперії, де відображались ідеї мінової теорії на основі подвійного запису. У підручнику знайшла відображення нова, авторська формула записів оборотів, і призначався він для широкого кола читачів, а саме: підприємців і менеджерів, а також інженерів, управлінців і комерсантів [108, с. 20].

Говорячи про актуальність рахівництва як науки, у передмові до своєї книги фон Дітмар писав, що «життя висуває на передній план уміння правильно рахувати й обчислювати. Лікар, домовласник, промисловець, торговець, інженер, юрист чи прикажчик – усі вони рано чи пізно відчують необхідність знати й уміти рахувати. Однак зараз, на жаль, таких знань взагалі немає...». Саме цими словами Микола Федорович прагнув підкреслити практичне значення й важливість вивчення рахівництва в повсякденному житті кожної людини незалежно від соціального статусу, освіти та професії. На думку Миколи Федоровича, спеціальними знаннями з рахівництва повинні були обов'язково володіти представники таких професій, як підприємець, продавець чи організатор виробництва, що були вкрай необхідні в умовах розвитку індустрії Донецько-Придніпровського регіону [108, с. 7].

За своєю структурою дітмарівський підручник складався з семи розділів теоретичної частини, висновків, узагальнень та змістовних додатків – зразків доцільних форм складання балансу підприємств. Можна цілком погодитися з автором, що рахівництво до того часу ще не вивчалось в середніх і вищих навчальних закладах як окрема дисципліна, за винятком комерційних училищ, торговельних шкіл і комерційних відділень при реальних училищах, де викладалися лише окремі теми, пов'язані з рахівництвом. За інформацією Миколи Федоровича, на початку ХХ ст. з'явилися й деякі технічні виші, в яких за програмою передбачалося вивчення бухгалтерії. Однак цій науці не приділяли належної уваги, іноді навіть ігнорували. На думку фон Дітмара, методика викладання рахівництва була на досить низькому рівні, не приділялася належна увага практичним заняттям, через що студенти «постійно слухати тільки лекційний матеріал» [108, с. 15].

Як відомо, проблеми з опануванням бухгалтерської справи існували на початку ХХ ст. не тільки в студентському середовищі, де вона взагалі не викладалася, але й у середовищі власне економістів, які намагалися самостійно оволодіти цією наукою. У своєму підручнику Микола Федорович констатував, що й особисто в нього спочатку також були певні труднощі в опануванні й розумінні бухгалтерської справи. Гірничий інженер не раз підкреслював, що й сам «неодноразово до 1900 р. робив спроби опанування подвійної бухгалтерії, вивчити й засвоїти яку виявилось

набагато важче, ніж вищу математику». Микола Федорович спочатку вважав, що для опанування бухгалтерії необхідні знання лише з арифметики або наявність вищої математичної чи технічної освіти. Однак на практиці виявилося, що переважна більшість освічених людей «не знали рахівництва, незважаючи на своє бажання й необхідність її ґрунтовного вивчення» [108, с. 18].

З цього приводу один із петербурзьких бухгалтерів Б. Гутштейн у праці «Реальные основы двойной бухгалтерии», полемізуючи з Миколою Федоровичем, поділився цікавими спостереженнями й висновками. Він писав, що особливо характерною є та обставина, що бухгалтерія гірше всього засвоюється людьми, що «мають наукове мислення: інженерами та природознавцями, розум яких відшліфований логікою математики». У свою чергу фон Дітмар погоджувався з думкою свого опонента, взявши на озброєння його ідеї й процитувавши в одній із своїх подальших статей [363, с. 77].

У підручнику Микола Федорович як один із теоретиків рахівництва виокремлював основні причини труднощів в опануванні бухгалтерської справи. Зокрема, серед них він називав відсутність належного рівня викладання рахівництва у вищих навчальних закладах та брак необхідних підручників з цієї науки. У своїй праці Микола Федорович зазначав, що саме ця причина й змусила його заповнити цю прогалину шляхом написання книги. Внаслідок спостереження за ходом операцій у Раді з'їздів ГПР, Товаристві допомоги гірникам і на власному механічному заводі Микола Федорович зміг використати у своєму підручнику власну формулу й систему запису руху матеріальних цінностей. Важливість їх використання дозволила підприємцю «контролювати всі операції й слідкувати за ходом справи» [108, с. 10]. Основну мету свого підручника Микола фон Дітмар вбачав у тому, щоб озброїти широкий загал людей основами рахівництва. Він наголошував, що вміння ведення бухгалтерських книг і різноманітної бухгалтерської документації «набувається лише шляхом досвіду ведення бухгалтерії кожним [108, с. 18].

Важливо й те, що фон Дітмар навіть запропонував власну форму дебетових і кредитових рахунків, які розподіляв на три види: особисті, речові й відвернуті

(тобто, калькуляційні і результативні). Великою новацією тогочасної бухгалтерської науки став запропонований Миколою Федоровичем закон рахівництва, який полягав у тому, щоб кожна операція була записана двічі: в рахунку, що видається (кредит) і в рахунку, що отримується (в дебеті). Цей закон отримав назву «закону подвійних записів», який використовується в бухгалтерській науці і в наш час. У 1911 р. підручник М. Ф. фон Дітмара дістав високу оцінку експертів, науковців і фахівців, здобувши високу нагороду – золоту медаль на міжнародній виставці в Турині [108, с. 18].

Важливим є те, що Микола фон Дітмар вбачав певні аналогії закону рахівництва з основними законами інших наук. Зокрема, підприємець доречно проводив міждисциплінарні паралелі з рівняннями в галузі математики, хімічними речовинами в хімії й законами збереження енергії в механіці. Крім розробки теоретичних питань, Микола Федорович пропонував визнати рахівництво наукою, утворити кафедри рахівництва в університетах і комерційних інститутах, а також виступив з ідеєю створення інституту спеціально підготовлених присяжних рахівників, які б займалися забезпеченням незалежного контролю за господарською діяльністю і достовірністю бухгалтерської звітності, тобто тих, кого ми сьогодні називаємо аудиторами. Крім того, у своїх наукових працях Микола Федорович одним із перших почав вживати термін «собівартість» [108, с. 11].

Починаючи з 1909 р., М. Ф. фон Дітмар разом з іншими бухгалтерами, серед яких був помічник Є. Є. Сіверса О. І. Гуляєв, постійно публікував свої статті на сторінках фахового видання Російського рахункового товариства взаємної допомоги «Коммерческое образование» з приводу актуальних проблем бухгалтерського обліку. Журнал був розрахований на викладачів і студентів закладів комерційної освіти, його головним редактором був Є. Є. Сіверс. Найпопулярнішим розділом журналу були «Статті по специальным предметам», де висвітлювалися питання теорії та практики рахівництва. Не дивно, що саме в цьому розділі й полюблив друкувати свої статті Микола Федорович [363, с. 77].

Микола Федорович як послідовник Є. Є. Сіверса дотримувався зазвичай його ідей стосовно рахівництва, та все-таки у гірничого інженера були й власні погляди

на окремі аспекти вивчення цієї науки. Зокрема, ставлення М. Ф. фон Дітмара до загальної теорії обліку базувалося на визначенні «Рахівництво за методом своїх операцій є одним із розділів прикладної математики, який пов'язаний з обліком господарської сторони життя» [314, с. 205]. Безперечно, із твердженням Дітмара можна погодитись, бо рахівництво як на початку ХХ ст., так і на сучасному етапі є основою обліку рахунків у бухгалтерській системі будь-якої установи приватного чи державного сектору, а також у повсякденному житті кожної людини. Свідченням практичної реалізації ідей Миколи фон Дітмара стала реорганізація міського рахівництва в 1911 р. за його зразком і запровадження подвійної системи бухгалтерії в Харківській управі та деяких міських підприємствах [61, с. 4].

Наступним кроком Миколи фон Дітмара на шляху популяризації бухгалтерських знань стало створення й організаційне становлення окремого структурного підрозділу з рахівництва у Харківському відділенні ІРТТ. Зокрема, в грудні 1911 р. з ініціативи Миколи Федоровича був організований відділ рахівництва, метою якого було визначено вивчення теорії й практики бухгалтерських знань [256, с. 12030]. До складу відділу входило 65 осіб, діяльність якого була пов'язана з обговоренням актуальних питань рахівництва, виданням власного періодичного органу, сприянням запровадження рахівництва до програм середніх та вищих навчальних закладів, створенням курсів при відділі рахівництва ХВІРТТ, участю відділу в обласних, загальноімперських і закордонних з'їздах з рахівництва [166, с. 5].

Перше засідання відділу рахівництва відбулось 18 грудня 1911 р. Одноголосно головою відділу був обраний М. Ф. фон Дітмар, а секретарем О. О. Севрук. На зборах було прийнято рішення про видання друкованого органу відділу – журналу «Счетоводство и хозяйство», редактором якого став саме Микола Федорович, організовано комісію щодо створення курсів з рахівництва. Перший випуск журналу побачив світ 25 січня 1912 р. На його сторінках висвітлювались такі питання, як історія бухгалтерських знань, різні системи рахівництва з їх практичним використанням, бухгалтерська практика в державних, земських, міських, торгово-промислових установах, методика викладання рахівництва [336, с. 103]. Передплата

журналу на рік коштувала – 4 руб., а для членів відділу рахівництва була вдвічі дешевшою. У журналі публікувались відомі учені в галузі рахівництва. Серед них – О. О. Бауер з Риги, О. З. Попов з Харкова та М. І. Попов з Красноярська. Сучасники справедливо називали це видання «найкращим провінційним журналом подібного профілю» [166, с. 22].

У липні 1912 р. на сторінках журналу «Счетоводство и хозяйство» була надрукована стаття М. Ф. фон Дітмара «По поводу составления описи счетоводства и отчетности на копиях Донецкого бассейна». У цій розвідці підприємець виокремив два види звітності: загальну (звіти правлінь та копалень) та звітність по технічному (будівництво і продуктивність коксових печей і майстерень), матеріальному і товарному відділу (видобуток вугілля і коксу). Загалом, складена фон Дітмаром на 250 сторінках форма звітності давала уявлення про геологію, умови праці та відпочинку, обладнання, побут та освіту на підприємствах Донецького басейну [99, с. 232].

Досить тепло Харківське відділення ІРТТ вітало Миколу Федоровича з нагоди його обрання членом Державної ради від промисловості. Зала засідань була настільки переповненою, що «люди стояли по обидва боки дверей». Заступник голови відділення ІРТТ В. В. Рюмін у своїй промові відзначав основні досягнення Миколи Федоровича у справі організації медико-механічного інституту, гірничопромислового музею й лабораторії для дослідження палива. У свою чергу представник відділу рахівництва Д. О. Хмельницький називав фон Дітмара «вченим-рахівником, організатором профільного підрозділу з рахівництва на базі Харківського відділення ІРТТ» [254, с. 7].

Дякуючи Д. О. Хмельницькому, Микола Федорович висловив думку, що рахівництво в найближчому майбутньому може стати «обов'язковою для викладання у всіх навчальних закладах наукою, будуть створені кафедри рахівництва в університетах і комерційних інститутах, значення рахівництва як методу обліку господарського життя і, нарешті, вдасться реалізувати ідею створення інституту присяжних рахівників». Незважаючи на відсутність голови повітроплавного відділу В. Є. Мороховця, було зачитано його вітальну телеграму, в

якій висловлювалася надія на співпрацю у справі розвитку практичної авіації й сприяння створенню школи аеротехніків. У свою чергу Микола Федорович дав обіцянку сприяти розвитку науки й техніки у стінах Державної ради [254, с. 7].

Важливим досягненням Миколи фон Дітмара на шляху актуалізації й розповсюдження бухгалтерських знань стало скликання у лютому 1913 р. на базі відділу рахівництва Харківського відділення ІРТТ Першого всеросійського з'їзду бухгалтерів товариств взаємного кредиту з дозволу міністра внутрішніх справ М. О. Маклакова. З'їзд відкрився 17 лютого 1913 р. у залі засідань з'їздів південних гірничопромисловців, на який прибуло близько 200 представників товариств взаємного кредиту. Зокрема, на початку роботи форуму Микола фон Дітмар підкреслював важливе значення товариств взаємного кредиту у промисловому житті країни, вказав на неабияку роль рахівництва в житті кожного. З вітальними адресами виступали й керуючий Харківським відділенням Державного банку М. Х. Орда, голова Центрального банку К. Ступін, представники Московського і Петербурзького товариств взаємного кредиту. В міністерстві внутрішніх справ було видане спеціальне розпорядження представникам товариств взаємного кредиту єврейської національності з дозволом брати участь у Першому всеросійському з'їзді бухгалтерів євреям, але не більше ніж одній особі від кожного товариства [122, с. 5].

Невипадково почесним головою з'їзду був обраний саме Микола Федорович фон Дітмар. Фактичним головою став Д. О. Хмельницький, товаришами голови – Д. Голіцинський і П. Орлов, секретарем – О. О. Севрук. Під час з'їзду діяло чотири комісії з рахівництва в товариствах взаємного кредиту, діловодства – в товариствах взаємного кредиту, комісія щодо обов'язків та прав бухгалтерів, а також комісія взаємодопомоги бухгалтерів. Усі доповіді з цих питань були надіслані до редакції журналу «Счетоводство и хозяйство» на чолі з М.Ф. фон Дітмаром за два тижні до початку з'їзду, крім того встановлювалися членські внески розміром 5 руб. [70, с. 2].

За результатами з'їзду було вирішено доручити відділу рахівництва Харківського відділення ІРТТ організувати періодичні курси з рахівництва для бухгалтерів та службовців товариств взаємного кредиту, при Харківських вищих комерційних курсах заснувати кафедру банківської справи, створити при відділі

рахівництва Харківського відділення ІРТТ особливу секцію для розробки питання про пенсійні і ощадні каси [123, с. 4]. До того ж, пропонувалося ввести спеціальну присягу для бухгалтерів, сприяти покращенню викладання комерційних знань у відповідних навчальних закладах, на новий рівень розгляду вийшло питання щодо створення інституту присяжних рахівників [242, с. 90].

У січні 1914 р. було скликане екстрене засідання відділу рахівництва Харківського відділення ІРТТ під керівництвом Д. О. Хмельницького, де обговорювались доповіді та матеріали Ради з'їзду представників біржової торгівлі й сільського господарства, що стосувались введення в імперії інституту присяжних рахівників [215, с. 2]. Після деяких дискусій було вирішено доручити голові відділу рахівництва Миколі фон Дітмару доповісти на VIII з'їзді представників біржової торгівлі й сільського господарства про те, що після розгляду проект Ради з'їздів виявився недостатньо дослідженим і потребував подальшого доопрацювання [58, с. 5].

Перебуваючи на посаді голови Харківського відділення ІРТТ, Микола фон Дітмар неодноразово виступав з доповідями і промовами на засіданнях товариства щодо актуальних проблем розвитку тогочасної науки. Так у листопаді 1913 р. підприємець доповідав про викладання основ диференціального й інтегрального обчислень, де акцентував увагу на необхідності вивчення цих розділів математики, звертаючи особливу увагу на необхідність удосконалення способів викладання диференціалів та інтегралів. За результатами обговорення було прийнято рішення про розгляд доповіді Миколи Федоровича на спільному засіданні Харківського відділення ІРТТ та Харківського математичного товариства [57, с. 8]. Уже в лютому 1914 р. об'єднане засідання відбулось, а доповідь М. Ф. фон Дітмара була високо оцінена й схвалена експертами та фахівцями [59, с. 5].

В умовах Першої світової війни відділ рахівництва Харківського відділення ІРТТ під керівництвом Миколи фон Дітмара не припиняв своєї діяльності, а, навпаки, досить плідно працював. На одному із засідань у лютому 1915 р. до керівного складу відділу були обрані голова М. Ф. фон Дітмар, його заступник О. М. Сериков і секретар О. О. Севрук. Під час зібрання розглядалося питання щодо

видання у 1915 р. офіційного друкованого органу «Счетоводство и хозяйство», редагування якого як і раніше продовжував Микола фон Дітмар. На засіданні було прийнято рішення щодо розширення редколегії шляхом залучення до неї місцевих бухгалтерів, що мало збагатити проблемо-тематичний діапазон видання. До того ж, кошторис видання свідчив про збільшення витрат на видання у розмірі 1000 руб. [60, с. 5].

Необхідність підготовки кваліфікованих кадрів для торговельно-промислової сфери й важливість практичного застосування рахівництва в умовах індустріальної модернізації спонукали Миколу Федоровича до розробки проблем комерційної освіти, яка була досить популярна на той час у країнах Європи. Заснування технічних і комерційних училищ мало поглибити технічні й наукові знання в регіоні [299, с. 60]. Будучи членом Харківського купецького товариства, задля поширення підприємницької ідеології серед молоді він став одним з ініціаторів створення у Харкові комерційного інституту. Зокрема, у 1911 р. Микола Федорович очолив комісію по створенню проекту гірничого відділу комерційного інституту, який би готував фахівців для роботи в господарських і економічних відділах гірничопромислових підприємств Донецького басейну [79, с. 4].

У травні 1911 р. Микола Федорович на одному із засідань купецького товариства увійшов від торгово-промислових кіл до складу комісії щодо затвердження статуту й відкриття комерційного інституту. Передбачалося, що він, як власник заводу, разом з іншими підприємцями І. К. Велитченком, І. Ф. Єлецьким, М. І. Ігнатищевим та купцями С. М. Жевержесвим, П. П. Рижовим, Я. М. Гульманом будуть надавати фінансову допомогу в організації комерційного інституту й брати участь у розробці проекту статуту, навчальних планів, кошторису та інших важливих питань [75, с. 4].

Крім участі в комісіях у якості члена купецького товариства, ідею створення Харківського комерційного інституту Микола Федорович відстоював і на рівні урядових установ. Так у червні 1911 р. він узяв участь у складі делегації в Петербург для вручення міністру торгівлі й промисловості С. І. Тімашеву проекту статуту комерційного інституту, який планувалося відкрити восени 1911 р. [76, с. 4]. На

сторінках «Южного края» один з учасників поїздки І. К. Велитченко повідомляв, що в разі затвердження статуту в липні, інститут буде відкрито до початку жовтня» [133, с. 4].

У травні 1912 р. фон Дітмар здійснив поїздку в Петербург для зустрічі з начальником навчального відділу міністерства торгівлі та промисловості О. Є. Лагоріо з метою обговорення питання створення Харківського комерційного інституту, затвердження статуту якого, за словами урядника, «мало відбутися найближчим часом». Користуючись нагодою, Микола Федорович повідомив посадовцю про успіхи журналу «Счетоводство и хозяйство» в розповсюдженні бухгалтерських знань та створення секції комерційної освіти на базі відділу рахівництва Харківського відділення ІРТТ, на яку покладалося завдання організації курсів рахівництва у Харкові [69, с. 4].

Поїздка Миколи Федоровича була більш ніж результативною і значною мірою пришвидшила прийняття урядовцями позитивного рішення. Уже через кілька днів у травні 1912 р. міністр торгівлі та промисловості С. І. Тімашев дав свій дозвіл на відкриття у Харкові вищих комерційних курсів. Про це повідомлялося в телеграмі О. Є. Лагоріо, який разом із листом надіслав і копію затвердженого статуту. Радіючи з приводу майбутньої появи нового закладу, підприємці на одному зі своїх зібрань вирішили вже у вересні 1912 р. розпочати на курсах підготовку кадрів для торговельно-промислової сфери Донецько-Придніпровського регіону з вивченням юридичних, економічних і комерційно-технічних наук [189, с. 5]. Після отримання статуту було обрано одинадцять членів піклувальної ради, серед яких був і Микола фон Дітмар [99, с. 238].

До того ж, купці й промисловці виражали сподівання, що з часом вищі комерційні курси у Харкові зможуть себе зарекомендувати, що дозволить їм згодом бути трансформованими в інститут [189, с. 5]. Як відомо, урочисте відкриття занять відбулося через кілька місяців, а саме 10 жовтня 1912 р. Через чотири роки успішного функціонування комерційні курси були перетворені в Харківський комерційний інститут, зрівнявшись із правами вищих урядових навчальних закладів [346, с. 42].

Загалом можна стверджувати, що наукові інтереси Миколи фон Дітмара не обмежувались геологією, а були пов'язані й з рахівництвом. Справжнім полем для самореалізації Миколи Федоровича стало Харківське відділення Імператорського технічного товариства, завдяки якому підприємець отримав можливість практичного втілення власних задумів, ідей та ініціатив. Зокрема, фон Дітмар став ініціатором введення нової форми подвійної бухгалтерії, яка була запроваджена в міській управі, торговельних, промислових та громадських установах Харкова. Розробка мінової теорії як наукового напрямку петербурзької наукової школи підштовхнула Миколу Федоровича до створення одного з перших в імперії підручників з основ рахівництва, який базувався на нових теоретико-методологічних концепціях подвійного запису. Важливим кроком М. Ф. фон Дітмара на шляху популяризації теорії й практики рахівництва серед молоді стало створення відділу рахівництва при Харківському відділенні ІРТТ й редагування його друкованого органу «Счетоводство и хозяйство». Прагнучи до розповсюдження бухгалтерських знань серед молоді й переймаючись проблемами підготовки кадрів для торговельно-промислової сфери, Микола Федорович приділяв велику увагу розвитку комерційної освіти, зокрема став одним з ініціаторів створення вищих комерційних курсів у Харкові, який згодом був перетворений у Харківський комерційний інститут.

* * *

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що, будучи представником підприємницької сфери, Микола Федорович фон Дітмар водночас належав і до інтелектуальної науково-технічної еліти імперії. Його наукова діяльність була різнобічною і досить плідною. У зв'язку з цим можна виокремити кілька напрямків наукової роботи Миколи фон Дітмара, які дають уяву про його творчу та наукову лабораторію. Першим напрямом фахових інтересів підприємця була наукова діяльність в галузі геології, характерною ознакою якої було поєднання теорії з практикою. Під впливом викладачів столичних вишів у Миколи Федоровича зародився інтерес до природничих наук. Саме професори І. А. Тіме та І. В. Мушкетов багато в чому визначили магістральний вектор фахових інтересів

Миколи фон Дітмара, що був пов'язаний з вивченням мінеральних багатств гірничозаводського Півдня й зокрема Донецько-Придніпровського регіону.

Під час здійснення геолого-технічних розвідок на залізничному будівництві Микола фон Дітмар розпочав реалізацію своїх творчих ідей і теоретичних напрацювань у галузі геології. Шляхом детального наукового аналізу гірничий інженер здійснив ретельне вивчення геологічної карти Симбірської й Казанської губерній. Пошукові роботи Миколи Федоровича супроводжувалися створенням орієнтовних геологічних креслень, дослідженням родовищ будівельного каміння, вапна, цегляних глин та піску вздовж будівництва залізничних ліній. Ретельні наукові розвідки, плідна співпраця з провідними фахівцями й опрацювання різних методик геологічних пошуків у галузевій періодичній пресі швидко дали свої результати: було зібрано колекцію рідкісних зразків мінералів (глауконітовий піщаник, чорна глина з септаріями, діорит, іноцерамова крейда, зелений пісок з фосфоритами), виявлено маловідоме оригінальне явище вертикальних пластів третинної системи серед горизонтальних крейдових глин, шляхом буріння свердловин визначено джерела водопостачання й облаштовано кілька тисяч артезіанських криниць, які забезпечили населення якісною водою.

Услід за вивченням покладів корисних копалин Симбірської та Казанської губерній простежується й прагнення Миколи фон Дітмара ретельно вивчити геологічну будову й природні багатства гірничозаводського Півдня. Саме тоді й чітко викристалізувалися контури його дослідницьких пріоритетів. Під час гідро-геологічних робіт на Балашово-Харківській залізничній лінії фон Дітмар успішно поєднував наукову діяльність з підприємницькою, забезпечуючи пошуковий процес виробленим на власному заводі технічним інструментарієм. Наслідком плідних пошуків М. Ф. фон Дітмара стало забезпечення артезіанським водопостачанням цілої низки залізничних станцій Балашово-Харківської, Єлець-Валуйської, Курсько-Воронезької й Катерининської залізничних магістралей. Під час дослідження мінеральних багатств Харківської губернії було виявлено поклади кам'яного вугілля й залізних руд, видобуток яких було розпочато в Ізюмському повіті.

Фахова майстерність Миколи Федоровича була успішно продемонстрована й під час наукового вивчення магнітної аномалії в Курській губернії. Спростувавши припущення природознавця Е. Е. Лейста, фон Дітмар відшукав джерела водопостачання й поклади залізної руди, підтвердивши існування магнітної аномалії. Завдяки виявленню магнітного залізняка Микола Федорович довів твердження щодо наявності залізних руд в Курській губернії, заклавши підвалини більш ґрунтового вивчення й подальшої практичної розробки Курської магнітної аномалії. Матеріали плідних геолого-технічних розвідок створили підґрунтя для появи численних наукових праць й навчальних посібників у галузі геології, що публікувалися як на сторінках галузевої технічної періодичної преси, так і окремими виданнями.

Після плідних дослідницьких пошуків у другій половині 90-х рр. XIX ст. чітко вимальовувалось наукове майбутнє Миколи фон Дітмара в галузі геології. Участь у наукових заходах, розробка різних питань у галузі геології сприяли залученню Миколи фон Дітмара до наукової еліти. Виявляючи інтерес до викладацької діяльності, Микола фон Дітмар доклав чимало зусиль до участі в конкурсі на заміщення посади ад'юнкта кафедри гірничого мистецтва Петербурзького гірничого інституту, однак активна громадська робота й відсутність наукового ступеню стали на заваді реалізації амбітних планів підприємця.

На зміну геологічним інтересам Миколи Федоровича прийшло захоплення рахівництвом, яке стало ще одним напрямом його наукових зацікавлень. Розробкою своїх ідей і теоретичних напрацювань Микола фон Дітмар отримав можливість займатися у Харківському відділенні ІРТТ. За короткий час підприємець підготував присвячений Д. І. Менделєєву підручник, у якому узагальнив певний досвід напрацювань у галузі рахівництва і відобразивши основні постулати мінової теорії у вигляді подвійної бухгалтерії. Маючи значну кількість концептуальних новацій, книга стала важливим досягненням бухгалтерської науки початку XX ст. Прагнучи озброїти знаннями підприємців і комерсантів, Микола фон Дітмар намагався підвищити інтерес до рахівництва в суспільстві, вивести на новий рівень викладання предмету шляхом запровадження відповідних навчальних курсів у технічних

навчальних закладах, виступив з ініціативою створення інституту присяжних рахівників. Теоретичні міркування Миколи фон Дітмара не залишались на папері, а були апробовані й довели свою ефективність у бухгалтерській документації промислових підприємств і органів самоврядування Харківської губернії.

Очоливши Харківське відділення ІРТТ, Микола Федорович продовжив популяризацію бухгалтерських знань. З його ініціативи було створено відділ рахівництва Харківського відділення ІРТТ, який став справжнім осередком поширення ідей мінової теорії Є. Є. Сіверса. Завдяки Миколі фон Дітмару виник друкований орган підрозділу «Счетоводство и хозяйство», на сторінках якого знайшла відображення дітмарівська авторська візія щодо розвитку бухгалтерських знань у тогочасних умовах. Ще одним кроком Миколи Федоровича на шляху актуалізації рахівничих знань стало скликання в Харкові першого в імперії з'їзду бухгалтерів товариств взаємного кредиту, де було вирішено організувати курси з рахівництва. Розуміючи важливість підготовки кадрів для сфери торгівлі, Микола фон Дітмар приділяв неабияку увагу розвитку комерційної освіти, стояв біля витоків створення Харківських вищих комерційних курсів, з часом ініціювавши його перетворення на комерційний інститут.

РОЗДІЛ IV

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. Ф. ФОН ДІТМАРА

4. 1. Вхідження М. Ф. фон Дітмара до галузевої спілки південних підприємців

Коло інтересів Миколи фон Дітмара не обмежувалось лише підприємницькою діяльністю, а було досить обширним і різнобічним, торкалось різних галузей суспільно-політичного, наукового, громадського-культурного життя як регіонального, так і загальноімперського масштабу. Важливу роль у становленні М. Ф. фон Дітмара як громадського діяча ділового світу України відіграла одна з найдавніших регіонально-галузевих представницьких спілок підприємців – з'їзд південних гірничопромисловців, поява якого була викликана бурхливим промисловим розвитком Донбасу і Криворіжжя у другій половині XIX ст.

Перша згадка про залучення М. Ф. фон Дітмара до організації південних гірничопромисловців з'явилась на сторінках «Трудов XVIII съезда горнопромышленников Юга России». Інформація цього видання є досить стислою, проте дає підстави стверджувати, що 28-річний гірничий інженер Микола фон Дітмар, який мав уже певний практичний досвід проведення геолого-технічних досліджень, вперше долучився до з'їздів ГПР саме в грудні 1893 р. Невипадково центром скликання з'їздів ГПР була тогочасна ділова столиця гірничозаводського Півдня – місто Харків, у якому кілька місяців раніше розпочав свою підприємницьку справу Микола Федорович. Саме в Харкові знаходилися найголовніші банківські й торгові установи, офіційні контори та офіси шахт, заводів та копалень Південного промислового району [216, с. 13].

У 1890-х рр. з'їзд гірничопромисловців Півдня являв собою досить складну і впливову корпоративну структуру, учасниками якої були промисловці, підприємці, власники гірничопромислових та металургійних заводів, шахт, рудників і копалень Південного гірничопромислового району [333, с. 34]. Крім колегіального органу, до корпорації входили й такі структурні частини, як Рада з'їздів, комісія виборних, ревізійна комісія і бюро уповноважених представників, а також спеціалізовані

установи – товариства, контори, лабораторії та ін. [301, с. 92]. Помітне місце в структурі з'їздів гірничопромисловців на той час займали відомі представники бізнес-еліти Півдня, авторитетні підприємці Аполлон Федорович Мевіус, Олександр Андрійович Ауербах, Микола Степанович Авдаков, Аркадій Васильович Міненков, Сергій Миколайович Сучков та ін. Більшість із них, як і Микола Федорович, були випускниками Санкт-Петербурзького гірничого інституту – закладу, що дав путівку в життя не одному поколінню відомих представників інженерно-технічної інтелігенції імперії.

З'їздівська спілка являла собою дорадчу представницьку організацію, до її складу щоразу обиралися посадові особи, які виконували керівні функції. На той час головою з'їздів, починаючи з 1892 р. був начальник гірничого управління південної Росії І. І. Зеленцов, який обирався на цю посаду до 1904 р. [173, с. 7]. Якраз у 1893 р. відбулися важливі організаційні зміни у структурі підприємницької корпорації Півдня: виокремився виконавчий орган спілки – Рада з'їздів гірничопромисловців (далі – Рада з'їздів ГПР), яку очолив авторитетний гірничий інженер, знаний у ділових колах Донецько-Придніпровського регіону діяч А. Ф. Мевіус.

У міжз'їздівський період Рада з'їздів ГПР займалася вирішенням поточних справ з'їзду, принципових питань розвитку гірничозаводської промисловості Донбасу, підтримкою зв'язків з державним апаратом і залізницями, а також організацією і складенням програми для наступних з'їздів та ін. [422, с. 290]. Спільно виконавчий та дорадчий органи утворювали єдину цілісну корпоративну організацію підприємницьких кіл гірничозаводського Півдня. У 1893 р. новостворений структурний підрозділ, що діяв у період між з'їздами, розпочав свою роботу в будинку Харіної по вулиці Сумській, де пізніше було збудовано досить цікавий у архітектурно-стилістичному оздобленні будинок Ради з'їздів [144, с. 1574].

На XVIII з'їзді ГПР, в якому вперше взяв участь Микола фон Дітмар, було зареєстровано 120 підприємців, серед яких членами Ради з'їздів були відомі гірничопромисловці М. С. Авдаков, О. К. Алчевський, О. М. Горяїнов, Г. В. Депрерадович, П. І. Іванов, Д. І. Іловайський, П. О. Карпов, І. І. Ларін, А. В. Міненков, М. І. Стопінський на чолі з головою, знаним гірничим інженером

А. Ф. Мевіусом [216, с.11–19]. Упродовж наступних трьох з'їздів ГПР 1894–1896 рр. Микола Федорович систематично брав у них участь, але будучи ще недостатньо відомим широкому загалу підприємців не відігравав помітної ролі у з'їздовській організації: не мав можливості голосувати під час виборів посадових осіб через існуючий особливий «ценз», що залежав від кількості перевезених вагонів мінерального палива за рік й обговоренні інших важливих питань. Пізніше Микола Федорович почав поступово встановлювати ділові контакти з членами Ради з'їздів, знайомлячись із власниками великих промислових підприємств й обмінюючись думками та досвідом із широкою когортою представників тогочасної бізнес-еліти.

Особливим для Миколи Федоровича фон Дітмара став 1897 рік. Після його повернення з місячної закордонної відпустки у листопаді 1897 р. був скликаний XXII з'їзд гірничопромисловців. Серед питань програми були й зміни у структурі Ради з'їздів ГПР. У зв'язку з промисловим піднесенням південного гірничозаводського району виникла необхідність у накопиченні, узагальненні, обробці й аналізі статистичної інформації у галузі гірничозаводської промисловості, до якої неабияку зацікавленість проявляли й урядові кола. Зважаючи на це з ініціативи М. С. Авдакова «через недостатню кількість статистичних матеріалів» було прийнято рішення щодо створення окремого підрозділу у структурі Ради з'їздів ГПР – Статистичного бюро. З огляду на ґрунтовну освіту і високий фаховий рівень Миколи фон Дітмара, саме йому запропонували очолити новий підрозділ. Згода Миколи Федоровича одноголосно й без балотування кулями була підтримана підприємцями, в результаті чого підприємець був обраний завідувачем Статистичного бюро [243, с. 3128].

На новообраного завідувача Статистичного бюро покладалося важливе завдання не лише у справі організаційного становлення нового структурного підрозділу Ради з'їздів ГПР, але й у розробці нового напрямку, яким стала гірничозаводська статистика Південного промислового району. Крім керівних повноважень, посада завідувача Статистичного бюро забезпечила Миколі фон Дітмару не лише членство у складі Ради з'їздів, але й надала можливість обирати й бути обраним до ключових посад цього органу. У той же час отримання одного голосу в Раді відкрило перед

Миколою Федоровичем право участі в прийнятті важливих і подекуди доленосних для гірничозаводської промисловості рішень. Як слушно підкреслював М. С. Авдаков, «саме відтоді й розпочалась «блискуча лінія діяльності фон Дітмара на ґрунті служіння суспільним інтересам гірничої і гірничозаводської промисловості Півдня» [256, с. 12028].

З перших днів діяльності Статистичного бюро Микола фон Дітмар швидко включився в роботу нового структурного підрозділу Ради з'їздів ГПР, негайно взявшись за реалізацію усіх поставлених з'їздом завдань і одночасно втілюючи в життя власні задуми та ініціативи. Так, у жовтні 1898 р. Микола Федорович уперше почав збирати статистичні дані з промислових підприємств Південного промислового району. Спочатку він підготував план роботи підрозділу, а згодом розробив спеціальні опитувальні анкети, які за розпорядженням міністра землеробства й державних маєтностей були розіслані власникам усіх промислових підприємств регіону [147, с. 3456]. За словами М. Ф. фон Дітмара відповіді на питання анкети «надали б не лише цікавий статистичний матеріал, але й стали б основою для клопотань гірничозаводської промисловості перед урядовими установами» [148, с. 3474].

Уже в перший рік своєї діяльності статистичне бюро на чолі з М. Ф. фон Дітмаром продемонструвало певні успіхи у накопиченні значного за обсягом та інформативністю статистичного матеріалу. Однак, за словами підприємця М. С. Авдакова «не до кінця вдалося реалізувати на практиці поставлені завдання». Він висловив думку, що наступного року діяльність підрозділу буде більш результативною в плані новизни матеріалів і полегшить роботу комісій з'їзду». Цінна статистична інформація зібрана статистичним бюро М. Ф. фон Дітмара не могла залишитись без уваги. Під час XXIII з'їзду ГПР підприємці прийняли рішення про публікацію матеріалів статистичного бюро на сторінках «Горно-заводского листка», що не лише дозволило озброювати підприємців найсвіжішими цифрами щодо промислового розвитку гірничозаводського Півдня, але й заклало підвалини подальшої плідної співпраці бюро з даним періодичним виданням [245, с. 3563].

У жовтні 1898 р. відбувся XXIII з'їзд ГПР, у якому М. Ф. фон Дітмар вперше брав участь як голова Статистичного бюро й відповідно член Ради з'їздів ГПР. Напередодні з'їзду ГПР на початку жовтня 1898 р. помер голова виконавчого органу з'їздів, відомий підприємець і громадський діяч А. Ф. Мевіус. Гірничопромисловці гідно провели в останню путь свого колегу, влаштувавши панахиду й поминальний обід на честь Аполлона Федоровича і помістивши його портрет в залі Товариства гірничих інженерів [174, с. 3216]. Після смерті А. Ф. Мевіуса постало питання про його наступника на посаді голови Ради з'їздів ГПР. На період скликання XXIII з'їзду ГПР виконання обов'язків керівника виконавчого органу з'їздівської організації було покладене на товариша голови Ради з'їздів ГПР Г. В. Депрерадовича [174, с. 3216].

На одному із засідань XXIII з'їзду у жовтні 1898 р. М. Ф. фон Дітмар, як завідувач Статистичного бюро, отримав завдання щодо забезпечення комісій з'їзду статистичними матеріалами, що стосувалися розвитку гірничозаводської промисловості Донецько-Придніпровського регіону за період 1897–1898 рр. [244, с. 3537–3539]. Важливою подією даного з'їзду стала ініційована представниками міністерства фінансів пропозиція щодо створення на базі статистичного бюро нового напрямку діяльності, пов'язаного з щомісячною статистикою виробництва кам'яновугільних копалень і доменних заводів всієї імперії [106, с. 2].

Наприкінці грудня 1898 р. відбулася особлива нарада при Департаменті залізниць, де обговорювалося питання щодо постачання залізничного транспорту мінеральним паливом у 1899 р. Під час дискусії було висловлено побоювання щодо нездатності Донецького басейну забезпечити згаданий транспорт вугіллям в обсязі 30 млн. пудів. Розуміючи неабияку важливість цього питання і йдучи назустріч казенним залізницям, Рада з'їздів ГПР доручила завідувачу Статистичного бюро М. Ф. фон Дітмару здійснити поїздку Донецьким басейном для детального вивчення проблеми. Протягом грудня 1898 р. гірничий інженер здійснив об'їзд кам'яновугільних підприємств Донецького басейну. Результати поїздки були, безперечно, втішними для урядовців, бо за його підрахунками казенні залізниці «найближчим часом будуть забезпечені паливом у розмірі 52 млн. пудів», що майже

у 1, 5 рази перевищувало прогнозовані об'єми залізничних перевезень. Міркування М. Ф. фон Дітмара сподобалися новому голові Ради з'їздів ГПР А. В. Міненкову, який у свою чергу повідомив гарні новини начальнику Харківсько-Миколаївської залізниці Ф. І. Шмідту [150, с. 3654].

Протягом 1898–1899 рр. М. Ф. фон Дітмар професійно організовував роботу статистичного бюро. До складу цього підрозділу Ради з'їздів ГПР на початку його діяльності входили лише три співробітники, і лише у 1906 р. Миколою Федоровичем у структурі бюро було створено два відділи, що призвело до розширення штату співробітників у чотири рази, тобто до 12 осіб. Перший відділ займався статистикою виробництва і збирав відомості про видобуток та запаси вугілля, руд і металів. До компетенції другого належала статистика споживання, що відображалась у зведених таблицях щодо витрат і розподілу палива та металів по губерніях. Ці таблиці створювалися після обробки спеціальних опитувальних анкет, які надсилалися для аналітики статистичного бюро власниками копалень [422, с. 82].

Діяльність статистичного бюро у перші роки його існування зводилась до двох основних напрямів – щорічної й щомісячної статистики. Дані щорічної статистики збиралися бланковим та експедиційним способом, де перший використовувався виключно для ведення щорічної статистики залізничної справи. Ще одним напрямом діяльності Статистичного бюро Ради з'їздів ГПР, починаючи з січня 1899 р. навідміну від двох попередніх стала щомісячна статистика кам'яновугільних підприємств Донбасу [97]. Період 1898–1899 рр. для Статистичного бюро Ради з'їздів ГПР під керівництвом М. Ф. фон Дітмара став плідним стосовно публікації статистичної інформації. За цей час вийшло з друку десять важливих за своєю інформативною наповнюваністю видань, які були присвячені різноманітним аспектам розвитку промисловості, транспорту та шляхів сполучення імперії. Серед цих праць слід відзначити два атласи графічних таблиць щодо стану залізничних тарифів і продуктивності виробництва промислових підприємств Донецько-Придніпровського регіону, Уралу, Царства Польського та деяких іноземних держав.

Крім роботи в статистичному підрозділі Ради з'їздів ГПР, М. Ф. фон Дітмар почав займати й виборні посади у з'їздовській організації південних

гірничопромисловців. На XXIV з'їзді ГПР у 1899 р. Микола Федорович увійшов до складу комісії виборних, до якої обирався впродовж до 1902 р. [409, с. 11]. Саме завдяки комісії виборних Микола Федорович отримав змогу брати участь в обговоренні нагальних питань залізничних перевезень у Харківському комітеті по вивезенню мінерального палива, руди, солі і флюсів з Південного гірничозаводського району [201, с. 20]. Крім М. Ф. фон Дітмара до складу комісії виборних входили й інші члени Ради з'їздів ГПР: А. В. Міненков, Г. В. Депрерадович, С. Є. Зимовський та ін.

У цей час Микола Федорович залучається до організацій, діяльність яких була пов'язана з охороною життя та праці промислових робітників. У 1898 р. він став членом Товариства допомоги постраждалим гірникам, де пропрацював аж до 1917 р., займаючись потребами постраждалих на виробництві робітників і членів їх родин [340, с. 82]. Зі складу Товариства з 1901 р. обиралась рада із семи осіб, яка й вирішувала питання щодо призначення одноразової допомоги або пенсії інвалідам праці та родинам загиблих гірників [201, с. 90].

На вересневому екстремому з'їзді ГПР 1899 р. Микола Федорович був обраний до Харківського по фабричних і гірничозаводських справах присутствія, яке знаходилося на вулиці Каразінській у Харкові [259, с. 3958]. Упродовж п'яти років він брав активну участь в обговоренні постанов щодо охорони праці й лікарської допомоги робітникам промислових підприємств, не стояв осторонь справ, пов'язаних з порушенням статутів на заводах і фабриках Харківської губернії. Крім Миколи фон Дітмара, до присутствія входили губернатор, віце-губернатор, прокурор окружного суду, начальник губернського жандармського управління, старший фабричний інспектор, інші чиновники та промисловці [151, с. 3998].

З жовтня 1899 р. М. Ф. фон Дітмар почав очолювати профільні комісії під час скликання чергових та екстрених з'їздів ГПР. Так на XXIV з'їзді ГПР М. Ф. фон Дітмар вперше почав керувати роботою одразу трьох з'їздовських комісій: 1) щодо збирання статистичним бюро щомісячних статистичних даних по кам'яновугільній і металургійній промисловості всієї імперії; 2) з питання земського обкладення гірничопромислових підприємств Донецько-Придніпровського регіону; 3) щодо

створення у Донецькому басейні гірничотехнічних шкіл для підготовки штейгерів і десятників [246, с. 4013].

На одному із засідань XXIV з'їзду надійшла пропозиція департаменту торгівлі і мануфактур міністерства фінансів щодо спільного з Статистичним бюро проекту з організації щомісячної статистики кам'яновугільної і металургійної промисловості [246, с. 4013]. У свою чергу М. С. Авдаков позитивно оцінив проявлену урядом увагу до статистичного бюро й зміг переконати учасників з'їзду у важливому значенні цієї співпраці в інтересах південної гірничозаводської промисловості [247, с. 4034–4035]. Микола Федорович, як завідувач статистичного бюро, дуже зацікавився урядовою пропозицією [248, с. 4072]. За досить короткий час йому вдалося розробити бланки по щомісячній статистиці кам'яновугільної і металургійної промисловості й вирішено друкувати інформацію у вигляді додатків до журналу «Горно-заводский листок» [193, с. 4118–4119].

Діяльність статистичного бюро на чолі з М. Ф. фон Дітмаром високо оцінювалась учасниками XXIV з'їзду ГПР. Зокрема, про плідну роботу цього підрозділу схвально відгукнувся гірничий інженер М. С. Авдаков, який раніше висловлював певні зауваження. Він стверджував, що лєвова частина доповідей учасників з'їзду ГПР була підготовлена на основі останніх напрацювань статистичного бюро, що без перебільшення надавало їм характеру обґрунтованого дослідження. Не менш важливою для іміджу з'їздів ГПР була й увага урядовців до праць статистичного бюро. Певного оптимізму додали й слова М. С. Авдакова, що «суттєвих результатів за доволі короткий термін статистичному бюро вдалося досягти лише завдяки енергійній роботі завідувача статистичного бюро Миколи фон Дітмара [248, с. 4072].

Плідна діяльність М. Ф. фон Дітмара у Статистичному бюро, неабиякі організаторські здібності й всебічна підтримка з боку гірничопромисловців сприяли його обранню на нову посаду. У листопаді 1899 р. Микола Федорович став секретарем Ради з'їздів ГПР, після чого істотно зміцнилися його позиції у структурі виконавчого органу з'їздів ГПР [193, с. 4118–4119; 13, арк. 195]. Обов'язки секретаря Ради за «Положенням про з'їзди» 1899 р. передбачали ведення

діловодства й фінансової звітності в Раді, контролю за зберіганням усіх документів і справ. Грошова винагорода секретаря з'їзду була досить пристойною. Як секретар XXVII з'їзду ГПР підприємець отримав грошову винагороду у розмірі 1200 руб., яка була аналогічною до платні заступника голови РЗГПР О. В. Долгово-Сабурова [223, с. 15].

Про авторитетність М. Ф. фон Дітмара як знаного фахівця статистика свідчить той факт, що вже з другого року діяльності на посаді завідувача Статистичного бюро він почав брати участь у різноманітних нарадах і з'їздах представницьких підприємницьких організацій у ролі консультанта з питань організації промислової статистики. Так наприкінці листопада – на початку грудня 1899 р. Микола Федорович представляв інтереси Ради з'їздів ГПР на п'ятому з'їзді гірничопромисловців Царства Польського, що проходив у Варшаві під керівництвом начальника західного гірничого управління В. В. Хорошевського [87, с. 1].

Для обговорення нагальних питань промислового розвитку Царства Польського на з'їзді були утворені юридична, залізнична та статистична комісії, до кожної з яких обиралися не менше 6 членів. Микола Федорович брав участь у роботі юридичної та статистичної комісій. Під час розгляду питання щодо створення контори по найму робітників на засіданні юридичної комісії М. Ф. фон Дітмар пояснив це на прикладі Донецько-Придніпровського регіону. Беручи участь у статистичній комісії, Микола Федорович долучився до обговорення питання щодо визначення попиту й пропозиції кам'яного вугілля. Звітуючи про результати своєї поїздки на засіданні Ради з'їздів ГПР, М. Ф. фон Дітмар схвально відгукнувся про варшавський з'їзд і висловив сподівання щодо подальшої плідної співпраці між двома представницькими організаціями підприємців [88, с. 4152].

Після польського з'їзду гірничопромисловців Микола Федорович як голова Статистичного бюро і секретар Ради з'їздів ГПР продовжував і надалі самореалізовуватись у діловому світі, розширюючи коло своїх знайомств. Уже в січні 1900 р. гірничий інженер здійснив поїздку до Єкатеринбурга, де взяв участь у ще одному представницькому форумі підприємців – восьмому з'їзді уральських гірничопромисловців [193, с. 4117].

Насичене життя Миколи фон Дітмара в цей період не обмежувалось суто діловими справами в Раді з'їздів ГПР, а було наповнене приємним колективним спілкуванням із колегами й однодумцями – гірничими інженерами. Досить часто проводились товариські зустрічі у вузькому колі, де в теплій та дружній атмосфері обговорювалися нагальні проблеми гірничозаводської промисловості, вшановувалися непересічні постаті галузі, відзначалися професійні свята та знаменні дати. Постійними їх учасниками були М. С. Авдаков, А. В. Міненко, М. Ф. фон Дітмар, О. І. Фенін та ін. Цікавим можна назвати день вшанування Макарія Єгипетського, якого гірничі інженери вважали своїм покровителем. Микола фон Дітмар активно брав участь у цьому заході. Так, 19 січня 1899 р. у Харкові День Макарія Єгипетського відзначався по-особливому, бо одним зі співорганізаторів був Микола Федорович [152, с. 3677].

У день, який по суті вважався професійним святом гірничих інженерів, був організований святковий товариський обід в улюбленому гірничопромисловцями «готелі Проспера». Усі запрошені гості, представники інженерно-технічної інтелігенції були присутніми на урочистостях зі своїми родинами. Серед них був і Микола фон Дітмар, який на той час уже мав кохану дівчину Іраїду Іванову, але був ще не одруженим. Невипадково, що саме Миколі Федоровичу було доручено зачитувати вітальні адреси й телеграми з побажаннями успіхів гірничим інженерам. Як повідомляв «Горно-заводский листок», приємною частиною вечора стали танці під оркестр військової музики, які залишили приємні спогади й незабутні враження у всіх присутніх [152, с. 3677].

Нагальна потреба урядників та власників промислових підприємств Донецько-Придніпровського регіону в оприлюдненні накопиченої Статистичним бюро Ради з'їздів ГПР статистичної інформації пришвидшила її публікацію в галузевій періодиці. У квітні 1900 р. за сприяння Миколи Федоровича фон Дітмара Статистичне бюро Ради з'їздів ГПР розпочало більш активну співпрацю з технічним друкованим виданням «Горно-заводский листок» шляхом публікації на його сторінках постійної рубрики під назвою «Статистическое бюро Совета съезда горнопромышленников юга России». З моменту її появи й до 1917 р. беззмінним

автором цього розділу був саме Микола фон Дітмар, завдяки якому з першого дня почали публікуватись ціни на кам'яне вугілля, кокс, чавун, залізо і сталь на закордонних ринках, дані щомісячної статистики акціонерних компаній і пайових товариств, а також показники світового видобутку мінерального палива і т. п. [205, с. 4215–4217].

У травні 1900 р. був скликаний екстрений з'їзд ГПР, який ознаменувався резонансними кадровими змінами у керівництві Ради з'їздів ГПР. Про свою відставку заявив голова Ради з'їздів ГПР Аркадій Васильович Міненков, який вирішив присвятити себе підприємницькій діяльності в Російському Донецькому товаристві кам'яновугільної і заводської промисловості [196, с. 3.]. У зв'язку з цим були проведені вибори, в результаті яких новим очільником Ради з'їздів ГПР одноголосно був обраний досвідчений підприємець і талановитий менеджер М. С. Авдаков [196, с. 3].

З часу обрання Миколи Степановича на керівну посаду в Раді з'їздів ГПР розпочалася його тісна співпраця з М. Ф. фон Дітмаром, який на той час обіймав дві важливі посади – голови Статистичного бюро й секретаря Ради, відчував постійну підтримку й товариське плече Миколи Степановича. Уже в липні 1900 р. вони разом брали участь у засіданні комісії при Гірничому департаменті під керівництвом О. О. Штофа, де обговорювалося питання щодо створення Товариства взаємного страхування на гірничих промислах і заводах Півдня, запропонованого ще на екстремому з'їзді ГПР у травні 1900 р. [154, с. 4379]. Саме під час перебування М. С. Авдакова на чолі спілки південних гірничопромисловців почалося стрімке сходження Миколи фон Дітмара по службовій драбині. У 1904 р. останній був остаточно й офіційно затверджений гірничим відомством у підпорядкування з'їздів ГПР [13, арк. 85 зв.].

У листопаді 1900 р. відбувся черговий XXV з'їзд ГПР, де за пропозицією головуєчого І. І. Зеленцова Микола Федорович вперше був обраний секретарем цього з'їзду [217, с. 3]. Досвід ведення діловодства в Раді з'їздів ГПР суттєво допоміг йому на новій посаді, яка була пов'язана з веденням протоколів засідань, підготовкою до друку, редагуванням та розсилкою «Трудов съездов

горнопромышленников...» [201, с. 18]. Крім ведення діловодної документації, на XXV з'їзді ГПР Миколі Федоровичу доручили й головування у двох комісіях – з гірничотехнічної освіти у районі південної гірничозаводської промисловості та земського оподаткування кам'яновугільних підприємств [249, с. 4665].

Очолюючи впродовж кількох років комісію з питань технічної освіти, Микола Федорович активно займався розробкою проблем створення й розбудови навчальних закладів для підготовки штейгерів, комерційних і торгових училищ. Як голова відповідної комісії XXIV з'їзду ГПР, М. Ф. фон Дітмар ще у серпні 1900 р. мав відрядження у Луганськ з метою розробки статуту Луганської торгової школи [218, с. 39]. Спільне засідання міської думи та Ради з'їздів ГПР за участю Миколи Федоровича продемонструвало неабияку зацікавленість луганчан у вирішенні цього питання. Колективізм і рішучість громадських діячів Луганська справив неабияке враження на Миколу Федоровича, який висловив свою думку щодо пришвидшення практичної реалізації проекту [155, с. 4327].

Нагальна потреба в підготовці кваліфікованих кадрів для гірничозаводської промисловості Донецько-Придніпровського регіону стала своєрідним підґрунтям для подальшого розгляду М. Ф. фон Дітмаром проблем гірничотехнічної освіти. У 1902 р. за пропозицією директора Гірничого департаменту М. О. Іюсси Микола Федорович розпочав розробку питання щодо реформування Лисичанської штейгерської школи [409, с. 40]. Уже в січні 1903 р. Рада з'їздів ГПР підтримала рішення М. О. Іюсси, обравши фон Дітмара в комісію з перегляду положень і штату цієї школи [162, с. 5967]. Наприкінці січня 1903 р. з ініціативи М. Ф. фон Дітмара було скликано у приміщенні Ради з'їздів ГПР комісію у складі окружного інженера Харківсько-Полтавського гірничого округу, гірничопромисловців, директорів Лисичанської та Горлівської штейгерських шкіл, представників товариства штейгерів. На нараді учасники зібрання висловили свої пропозиції, які лягли в основу дітмарівського проекту реформування Лисичанської штейгерської школи [134, с. 6048].

За проектом Миколи фон Дітмара штейгерська школа у Лисичанську являла собою середній навчальний заклад технічного профілю з чотирирічним терміном

навчання. Загальна чисельність набору в перший клас мала складати 50 осіб. Для бажаючих вступити до школи висувалася вимога складання іспитів із предметів 4 класу для міських училищ та гімназій. Для вступників встановлювався й віковий ценз від 14 до 20 років. При однаковій кількості балів перевага повинна надаватись дітям штейгерів та гірників [419, с. 247]. Однак це питання викликало деяке невдоволення серед учасників наради, які відзначали низький рівень навчальної підготовки цієї категорії учнів, і, зважаючи на це вони навряд чи зможуть якісно підготуватися до вступних випробувань до Лисичанської штейгерської школи. Вважалося за необхідне пропонувати їм отримати фах не штейгерів, а десятників в інших навчальних закладах гірничозаводського Півдня [223, с. 182].

Не оминув увагою фон Дітмар у своєму проекті реформування Лисичанської штейгерської школи й навчально-методичних питань. Перш за все, він пропонував запровадити урочну систему занять, яка була значно кращою, ніж лекційна. Викладачам математичних і технічних дисциплін підприємець радив приділяти більшу увагу не теоретичним, а практичним заняттям з використанням креслень і моделей. Передбачалося й запровадження системи своєрідних консультацій під назвою «репетиції», яких протягом року мало бути не менше чотирьох. Навчальний рік згідно з проектом тривав протягом восьми місяців з 1 вересня по 1 травня. У червні – липні пропонувалося проведення літньої практики на копальнях Донбасу. На відпочинок учнів відводився лише серпень місяць [223, с. 184].

У лисичанському проекті реформи Миколи фон Дітмара знайшли відображення його методичні ідеї з гірничотехнічної освіти, що він їх публікував на сторінках «ГЗЛ» у 1896 р. Зокрема, підприємець приділив особливу увагу використанню у навчальному процесі наочних посібників у вигляді карт, картин, моделей, креслень, демонстрації зразків гірських мінералів. На думку Миколи Федоровича, використання засобів наочності мало сприяти розвантаженню викладачів і покращити засвоєння учнями навчальних предметів. Для ґрунтовної підготовки учнів планувалося створити бібліотеку з необхідною для навчання літературою, а для покращення умов учнів передбачалося збудувати гуртожиток та лікарню, яких до 1903 р. ще не було [338, с. 74]. Один з представників товариства штейгерів

М. Краснянський називав проект фон Дітмара «доцільним і таким, що відповідає вимогам штейгерської освіти й викликам промислового розвитку». Штейгери високо оцінили намагання Миколи Федоровича щодо реформування середньої технічної освіти й у травні 1903 р. обрали його членом Товариства штейгерів гірничозаводського Півдня [160, с. 6183].

Третій та четвертий роки діяльності статистичного бюро під керівництвом М. Ф. фон Дітмара стали плідними в плані нових напрацювань. У 1900 р. до складу статистичного бюро увійшов Петро Іванович Фомін, відомий вчений-економіст, і разом з Миколою Федоровичем вони розпочали збір даних щодо цін на продукцію металургійної промисловості – чавуну, заліза та сталі, було ініційовано розробку статистики технічного обладнання, житлово-побутових умов та охорони праці робітників кам'яновугільних підприємств Донбасу [218, с.2–3]. Протягом 1900 р. Миколі фон Дітмару вдалося успішно реалізувати урядову ініціативу з щодо збирання й аналізу щомісячних статистичних даних по кам'яновугільній і залізорудній промисловості всієї Російської імперії з акцентом на найбільші промислові регіони – Донецький басейн, Царство Польське, Замосковну, Уральську та Кавказьку гірничі області [218, с. 8–9].

Помітним доробком у діяльності М. Ф. фон Дітмара стала підготовка статистичних матеріалів для експонування на Міжнародній виставці в Парижі 1900 р. Для відділу Донецької вугільної промисловості за рішенням XXIV з'їзду ГПР були створені спеціальні діаграми й графічні таблиці зі статистики вугільної промисловості Донбасу [218, с.15].

У 1901 р. відбулися певні зміни щодо регіону дослідження статистичного бюро. Якщо до того часу протягом 1897–1900 рр. статистики з'їзду ГПР вивчали лише південний гірничопромисловий район, то у 1901 р. міністр фінансів С. Ю. Вітте розширив «географію» повноважень підрозділу з регіонального до загальноімперського рівня, високо оцінивши фаховий рівень і професіоналізм М. Ф. фон Дітмара. Завдяки наполегливій праці М. Ф. фон Дітмара у 1901 р. суттєво розширилася рубрика статистичного бюро в «ГЗЛ». Крім цін на мінеральне паливо і продукцію металургії статистичне бюро почало публікувати найсвіжіші статистичні

дані імперії та іноземних держав в галузі важкої індустрії, залізничних і водних перевезень, експорту мінерального палива з Донецько-Придніпровського регіону та Домбровського басейну Царства Польського [221, с. 16].

З 1901 р. бере свій початок підготовка широких систематичних оглядів, які висвітлювали розвиток певної галузі гірничозаводської промисловості Південного промислового району. Завдяки сумлінній праці М. Ф. фон Дітмара на чолі статистичного бюро наприкінці 1901 р. вийшов перший збірник з відомостями, що стосувалися залізорудної промисловості гірничозаводського Півдня за 1900 р. За аналогічним принципом з'явилися й подібні збірники, присвячені марганцевій і соляній промисловості [221, с. 8].

Діяльність Статистичного бюро під керівництвом М. Ф. фон Дітмара не обмежувалася публікацією поточних статистичних матеріалів, звітів і оглядів у періодиці, а й була пов'язана з аналітичною обробкою даних офіційної проурядової статистики, видачею довідок на запити установ та приватних осіб, підготовкою матеріалів до чергових з'їздів ГПР. Усе це було досягнуто завдяки налагодженню особистого діалогу Миколи Федоровича з урядовцями, представниками заводів, рудників, копалень та інших підприємств гірничозаводської промисловості. Потреба статистичного бюро у залученні до своєї роботи статистичних матеріалів інших установ всіляко сприяла виникненню практики обміну друкованими виданнями з Гірничим вченим комітетом, гірничими управліннями й представницькими підприємницькими організаціями промислових районів імперії, що у свою чергу дозволило без особливих затрат поповнити бібліотеку Ради з'їзду ГПР необхідними для її діяльності матеріалами [221, с. 17].

Одним із пріоритетних завдань статистичного бюро, запропонованих завідувачем статистичного бюро М. Ф. фон Дітмаром на XXVI з'їзді ГПР, було визначено необхідність організації статистики споживання мінерального палива та металів і торгівлі ними, яку передбачалося публікувати в спеціальній рубриці проурядового видання «Вестник финансов» або у друкованому доповненні до нього – «Торгово-промышленной газете». Представник редколегії цих видань

О. О. Вольський підтвердив готовність «Торгово-промышленной газеты» щодо створення на її шпальтах нової рубрики [221, с. 3].

До цього з розумінням поставився товариш міністра фінансів В. І. Ковалевський, і «для створення програми відповідного відділу був запрошений завідувач Статистичного бюро М. Ф. фон Дітмар разом із представниками гірничопромислових з'їздів Царства Польського, Уралу та Замосковної області» [159, с. 5565]. Зазначимо, що талант М. Ф. фон Дітмара як новатора-статистика протягом тривалого часу замовчувався кількома поколіннями радянських та західних учених, так само як і царськими урядовцями, які без посилянь використовували статистичні матеріали, які він зібрав.

1902 рік став багато в чому знаковим для Миколи Федоровича. У цей час він почав обіймати виборні посади в харківських установах, підпорядкованих Міністерству фінансів. За клопотанням XXVI з'їзду ГПР міністр фінансів С. Ю. Вітте дав гірничопромисловцям дозвіл на обрання своїх представників до загальних присутствій казенних палат гірничозаводського Півдня [168, с. 4]. Як відомо, казенні палати здійснювали контроль над діяльністю казначейств, губернських і повітових установ по збору державних податків, слідкували за дотриманням дисципліни щодо витрат бюджетних коштів. Характерно, що одним із перших гірничопромисловців, обраним у 1902 р. до загального присутствія Харківської казенної палати, був саме Микола фон Дітмар, який представляв там інтереси Ради з'їздів ГПР до 1906 р. [234, с. 20; 236, с. 21].

У січні 1902 р. Микола Федорович як представник торговельно-промислового світу залучився до фінансово-банківської сфери. За погодженням із міністерством фінансів він увійшов до обліково-кредитного комітету Харківської контори Державного банку по торгово-промислових кредитах, куди, крім нього, були делеговані терміном на два роки й інші гірничопромисловці А. В. Міненков та В. А. Гаєвський [13, арк. 77]. У обліково-кредитному комітеті по торгово-промислових кредитах М. Ф. фон Дітмар втілював заходи, пов'язані з оцінкою векселів і закладеного майна, співпрацюючи в основному з підприємцями і промисловцями Донецько-Придніпровського регіону [181, с. 11737–11738].

У червні 1902 р. відбулося організаційне оформлення Харківської кам'яновугільної й залізо-торгової біржі (далі – ХКВЗТБ), від появи якої бере свій початок входження Миколи фон Дітмара до сфери біржової торгівлі. Будучи першою у Донецько-Придніпровському регіоні спеціалізованою біржовою установою, Харківська кам'яновугільна і залізо-торгова біржа призначалась для торгівлі продукцією кам'яновугільної й металургійної промисловості гірничозаводського Півдня [423, с. 159].

За тиждень до офіційного відкриття біржі в Раді з'їздів ГПР завершилася процедура оформлення членства в біржовому товаристві, яка здійснювалась у канцелярії Ради з'їздів ГПР за умови сплати кандидатами обов'язкового членського внеску в розмірі 25 руб. [194, с. 1]. Під час перших організаційних зборів членів ХКВЗТБ 24 червня 1902 р. було обрано голову біржового комітету, ним став заступник голови Ради з'їздів ГПР О. В. Долгово-Сабуров і шість біржових старшин: троє за квотою біржового товариства – М. Ф. фон Дітмара, С. С. Манциарлі-де-Делінесті, І. П. Яковенка та троє від Ради з'їздів ГПР – М. С. Авдакова, Ф. Р. Фертнера, І. І. Вільгу [156, с. 5674]. Тоді ж було обрано й шість біржових маклерів [157 с. 5775; 158, с. 5818].

Прикметно, що з перших днів заснування біржі Микола Федорович фон Дітмар не обмежувався одноманітною роботою, а проявляв себе на різних посадах – спочатку працював біржовим старшиною, деякий час збагачував свій управлінський досвід, виконуючи обов'язки голови біржового комітету, а згодом отримав посаду маклера у цій представницькій організації [344, с. 105]. Під час перебування на посаді голови біржового комітету в 1903 р. Микола фон Дітмар набув великого організаційного та практичного досвіду менеджерської діяльності у сфері біржової торгівлі [235, с. 92]. У 1902 р. розпочався ще один напрям громадської діяльності М. Ф. фон Дітмара, коли він був обраний від промисловців гласним Харківської міської думи.

На XXV з'їзді Микола фон Дітмар узяв участь в обговоренні питання щодо нещасних випадків на виробництві. Увагу гірничого інженера привернув звіт представника Товариства допомоги потерпілим гірникам Л. Г. Рабіновича, а саме не

зовсім раціональна форма звітності. На думку М. Ф. фон Дітмара, вона не давала можливості в достатній мірі скласти уяву про нещасні випадки на промислових підприємствах Півдня, зокрема не висвітлювалися причини та ступінь каліцтва робітників та кількість їхніх дітей.

Називаючи використану Л. Г. Рабіновичем модель звітності недостатньо задовільною, М. Ф. фон Дітмар пропонував змінити виклад матеріалу, готуючи його у формі таблиць. Саме такі новації щодо звітності, на його думку, могли б предметніше й чіткіше відобразити картину виплат матеріальної допомоги постраждалим гірникам. Пропозиція Миколи Федоровича знайшла підтримку з боку голови Ради з'їздів ГПР М. С. Авдакова, який у свою чергу запропонував продовжити розгляд даного питання компетентними фахівцями Ради з'їздів ГПР та Товариства допомоги постраждалим гірникам [219, с. 237].

У жовтні 1901 р. був скликаний черговий XXVI з'їзд ГПР. На одному із засідань з'їзду ГПР Микола Федорович узяв участь в обговоренні доповіді члена Ради з'їздів ГПР Л. Г. Рабіновича, присвяченої розширенню Товариства допомоги постраждалим гірникам. Зокрема, підприємець відстоював точку зору щодо збільшення коштів для товариства, яке, за його переконанням, могло бути можливим «лише за умови поступового підвищення повагонного збору з кам'яновугільних підприємств Донбасу». Така пропозиція знайшла підтримку й серед делегатів з'їзду, якими було прийнято рішення щодо створення спеціальної комісії по регулюванню повагонного збору для потреб Товариства допомоги постраждалим гірникам [218, с. 62–63].

Не менш активну участь Микола Федорович взяв і під час розгляду проекту статуту Товариства взаємного страхування робітників кам'яновугільних підприємств південної і південно-східної гірничих областей. Після липневої наради 1900 р. при гірничому департаменті, в якій Микола Федорович брав участь разом із М. С. Авдаковим, практична реалізація проекту статуту дещо загальмувалась. Микола Федорович запропонував довести справу до кінця, виходячи з першочергового значення статуту для охорони праці всієї гірничозаводської промисловості [250, с. 5352].

На XXVI з'їзді ГПР М. Ф. фон Дітмар, як член Ради з'їздів ГПР, ініціював створення друкованого органу Ради з'їздів ГПР. Для практичної реалізації цієї ідеї Микола Федорович пропонував два альтернативні шляхи: перший – придбати галузевий технічний журнал «Горно-заводский листок», перетворивши його на офіційний друкований орган Ради з'їздів ГПР, та другий – розпочати переговори з редколегією «ГЗЛ» щодо розширення його програми [41, с. 3].

Пропозиція М. Ф. фон Дітмара викликала жваву дискусію серед учасників з'їзду. Так інженер шляхів сполучення Г. Г. Ясюкович пропонував заснувати у якості офіційного видання Ради з'їздів ГПР щоденну літературно-політично-економічну газету, де б відображався стан розвитку гірничозаводської промисловості, а також реалії важкої індустрії Донецько-Придніпровського регіону [220, с. 96]. Секретар постійної дорадчої контори залізозаводчиків Є. І. Рагозін радив захищати інтереси промисловості не у спеціальній, а в узагальнюючій щоденній газеті Ради з'їзду ГПР. У свою чергу директор Харківського товариства водопостачання Г. Д. Розенблюм не підтримував ідею створення нового друкованого органу, висуваючи ідею розширення програми існуючого видання «ГЗЛ» [220, с. 98].

У той же час голова Ради з'їздів ГПР М. С. Авдаков, як один із співзасновників «Горно-заводского листка», зазначав, що цей журнал завжди був відкритим для публікації всіх матеріалів Ради з'їздів ГПР і Статистичного бюро. За словами Миколи Степановича, «журнал був технічним друкованим виданням і не міг замінити собою ані спеціального статистичного, ані громадсько-політичного друкованого органу». За результатами полеміки було ухвалене рішення продовжити подальше обговорення ініційованого М. Ф. фон Дітмаром питання щодо заснування офіційного друкованого видання Ради з'їздів ГПР на найближчих гірничопромислових з'їздах [251, с. 5412].

З 1902 р. бере початок новий напрям у діяльності Миколи фон Дітмара – редакторсько-публіцистичний. У 1902 р. він увійшов до складу редакційної колегії «ГЗЛ», який на той момент все ще залишався приватним друкованим виданням. Отримавши певний досвід редакційної роботи, за рекомендацією М. С. Авдакова

М. Ф. фон Дітмар погодився очолити у 1903 р. редакційну колегію «ГЗЛ», змінивши на цій посаді директора Катеринославського вищого гірничого училища, статського радника С. Сучкова [190, с. 5412].

У тому ж році Микола фон Дітмар провів своєрідну «реформу» «ГЗЛ», перетворивши його на офіційний орган Ради з'їздів південних гірничопромисловців. Як зазначалося в річному звіті ЗГПР за 1902–1903 рр., на придбання і реорганізацію «ГЗЛ» з'їздом було виділено чималу суму в розмірі 3256, 65 руб. [223, с. 15]. Перший оновлений випуск «ГЗЛ» за редакцією М. Ф. фон Дітмара побачив світ у жовтні 1903 р. За період своєї редакторської діяльності М. Ф. фон Дітмар майже удвічі збільшив кількість сторінок «Горно-заводского листка» (з 24 до 52), розширив редакційний комітет, залучивши до співпраці видатних підприємців і науковців того часу – М. С. Авдакова, О. А. Ауербаха, А. В. Міненкова, Є. М. Таскіна та ін. [369, с. 60].

З ініціативи Миколи Федоровича зростає періодичність виходу журналу, який почав виходити не двічі на місяць, а щотижня [411, с. 18]. Крім того, було значно урізноманітнено рубрики журналу, зокрема активно почала друкуватись реклама й огляди цін на продукцію гірничозаводської промисловості, продовжувала залишатись рубрика статистичного бюро, яку вів особисто Микола Федорович. Широкою популярністю користувалися й бюлетені Харківської кам'яновугільної й залізо-торгової біржі, що друкувалися на шпальтах «ГЗЛ» з листопада 1902 р. [42, с. 5887].

У 1904 р. святкувався 30-річний ювілей з моменту скликання з'їздів південних гірничопромисловців. Свою доповідь із цієї нагоди робив М. Ф. фон Дітмар. Він запропонував створити й видати історичний нарис про багаторічну діяльність організації, яка довела свою значущість і дієздатність у справі лобіювання південної промисловості перед урядовими установами. Рада з'їздів схвально поставилась до дітмарівської ініціативи, доручивши цю справу секретарю Ради з'їздів ГПР П. І. Фоміну. Але створення літопису було досить нелегкою справою і розтяглося на чотири роки. Саме тоді з-під пера Петра Івановича за редакцією Миколи фон Дітмара у 1908 р. й був виданий «Короткий нарис історії з'їздів ГПР». Автор нарису

визнавав, що «основна увага в праці зосереджувалась на найбільш ключових питаннях, що розглядались на з'їздах впродовж 1874 – 1908 рр. [409, с. 2].

Микола Федорович неодноразово брав участь у різноманітних нарадах, з'їздах та форумах з питань промисловості та торгівлі. Зокрема, у квітні 1902 р. як провідний фахівець у галузі статистики був запрошений для участі в нараді щодо створення статистичного відділу при «Вестнике финансов» і «Торгово-промышленной газете», а у лютому 1904 р. М. Ф. фон Дітмар взяв участь у IV з'їзді гірничопромисловців Замосковної гірничої області [159, с. 5565]. Його доповідь щодо організації гірничопромислової статистики Замосковної гірничої області у зв'язку з періодичним скликанням з'їздів гірничопромисловців Замосковної гірничої області і створенням постійного виконавчого органу з'їздів отримала високу оцінку й схвальні відгуки експертів-статистиків та представників ділової еліти регіону [106].

Престижність і авторитетність посади завідувача Статистичного бюро позначалась на високій оплаті праці. Зважаючи на бюджет та річні звіти Ради з'їздів ГПР за 1901–1903 рр., розмір заробітної плати М. Ф. фон Дітмара як завідувача Статистичного бюро протягом вересня 1901 – вересня 1902 р. становив 3000 р. і в грошовому еквіваленті прирівнювався до платні голови Ради з'їздів ГПР – М. С. Авдакова [222, с. 103]. Проте в наступному 1902–1903 звітному році заробітна плата завідувача Статистичного бюро значно зросла і вже становила 4500 руб., у той час як голова Ради з'їздів та його заступник отримували 3000 руб. і 1200 руб. відповідно [223, с. 13].

Отже, входження М. Ф. фон Дітмара до з'їздів ГПР ознаменувало початок його громадської діяльності. З перших днів свого перебування в галузевій спільці південних гірничопромисловців Микола Федорович почав встановлювати ділові контакти й знайомства з провідними представниками інженерно-технічної інтелігенції, зацікавився проблемами індустріального розвитку гірничозаводського Півдня. Завдяки ґрунтовній фаховій освіті й підтримці підприємців Донецького басейну Микола Федорович обійняв посаду завідувача Статистичного бюро Ради з'їздів ГПР. Дякуючи зусиллям Миколи фон Дітмара отримав життя новий напрям –

гірничозаводська статистика Півдня, яка знайшла відображення в спеціальних рубриках галузевої періодики і на сторінках цілої низки окремих видань. Посада завідувача Статистичного бюро дозволила фон Дітмару увійти до складу Ради з'їздів ГПР, відкрила перед ним можливість участі в обговоренні ключових питань соціально-економічного розвитку Південного промислового району, дозволила здобути авторитет в урядових колах. Успішна діяльність у статистичному бюро сприяла обранню Миколи Федоровича на нові виборні посади, де він отримав досвід ведення діловодної документації й розпочав вивчення проблем гірничотехнічної освіти регіону.

4. 2. Микола фон Дітмар на чолі Ради з'їздів південних гірничопромисловців

Новий етап громадської діяльності М. Ф. фон Дітмара розпочався у 1906 р. В умовах революційних подій 1905 – 1907 рр., коли після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. підприємці отримали право представництва в законодавчих органах влади й, нарешті, опинились на арені політичного життя, Миколі Федоровичу відкрився шлях до кар'єрного зростання. У квітні 1906 р. голова Ради з'їздів ГПР М. С. Авдаков був обраний до Державної ради від промисловців. З огляду на це, на скликаному у березні XXX з'їзді ГПР були проведені вибори нового керівництва Ради з'їздів ГПР [72, с. 8488].

Свої кандидатури на цю посаду висунули три підприємці, члени Ради М. С. Авдаков, Л. Г. Рабінович і М. Ф. фон Дітмар. Однак, розуміючи свою зайнятість державними справами у Санкт-Петербурзі, Микола Авдаков прийняв рішення зняти свою кандидатуру на користь свого колеги Миколи Федоровича. Заручившись підтримкою гірничопромисловців, саме фон Дітмар за результатами голосування й був обраний новим головою Ради з'їздів ГПР [351, с. 363]. З обранням на цю посаду йому відкрилися нові можливості для самореалізації [252, с. 3].

В умовах першої російської революції 1905–1907 рр. територією імперії прокотилася хвиля масових страйків, мітингів і протестів робітників з вимогами покращення умов праці, скорочення робочого дня і надання прав на створення

професійних спілок. У такій напруженій суспільній атмосфері гостро постала потреба вирішення робітничого питання. У 1906 р. при міністерстві торгівлі та промисловості була створена комісія з розгляду робітничого законодавства з діячів гірничої промисловості, серед яких були М. Ф. фон Дітмар, М. С. Авдаков, Ф. Є. Єнакієв, С. О. Ауербах, Г. Г. Ясюкович, В. І. Арандаренко [74, с. 8858].

Рада з'їздів ГПР на чолі з М. Ф. фон Дітмаром також активно долучилася до розгляду цієї проблеми шляхом обговорення і висунення відповідних пропозицій щодо модернізації робітничого законодавства. Так у 1906 р. Микола фон Дітмар опублікував «Записку XXXI съезду горнопромышленников...», в якій детально розглянув законопроекти Міністерства торгівлі і промисловості щодо соціального становища робітників. Записка вийшла друком у Харкові в 1906 р., а її основні положення стали предметом обговорення на XXXI з'їзді ГПР, який відбувся у Харкові в листопаді 1906 р. [92].

Головний зміст дітмарівської «Записки» було викладено в чотирьох розділах, які мали самостійне значення. Питання тривалості та раціонального розподілу робочого дня на промислових підприємствах М. Ф. фон Дітмар розглянув у «Записке о рабочем времени». Автор зазначав, що відповідно до закону про нормування робочого часу, який був прийнятий 2 липня 1897 р. під тиском тривалих страйків робітників, було скорочено робочий день до 11,5 год. і обмежено нічну працю до 10 год. Після появи цього закону питання про нормування робочого часу не обговорювалося до 1905 р. [306, с. 44]. Саме тоді знову під впливом масового незадоволення робітників уряд виробив новий законопроект про скорочення денного робочого часу з 11,5 до 10 год., а вночі – з 10 до 9 год. [92].

Розглядаючи цей документ, Микола Федорович зазначав, що «для нормування робочого часу необхідно було б, передусім, ретельно вивчити умови його практичного втілення в країнах Європи». В той час, коли більша частина промисловців гірничозаводського Півдня виступала проти скорочення робочого дня, вважаючи його недоцільним, Микола Федорович мав протилежну точку зору, яку й відстоював на засіданнях Ради з'їздів [92, с. 48–49]. Підприємець виокремлював низку зауважень щодо законодавчого врегулювання робочого часу, а саме

критикував універсальність документу. Зокрема, фон Дітмар наголошував, що не враховувалися розбіжності у нормуванні робочого часу деяких галузей промисловості Південного промислового регіону, стосуючись далеко не всіх категорій робітників.

Микола Федорович зазначав, що за діючим на той час законодавством, наднормові роботи допускалися «лише з дозволу місцевих присутствій з фабричних і гірничозаводських справ», тобто адміністративної влади. Згідно з проектами, прийнятими в 1905 – 1906 рр., наднормові роботи були дозволені за спільною згодою фабрикантів і робітників без погодження із владою. Тобто, в цих документах уже спостерігався своєрідний відхід від усталених норм контролю за трудовими відносинами у фабрично-заводській промисловості, появу часткової і неповної самостійності підприємців у спільному вирішенні з робітниками виробничих питань [92, с. 322].

У своїй «Записке» Микола фон Дітмар розподіляв наднормові роботи згідно з тогочасним законодавством на а) обов'язкові (необхідні за технічних умов виробництва тривалістю на одного робочого не більше 120 год.) і б) необов'язкові (роботи, які проводилися за згодою між фабрикантами і робітниками). Напевно, що в новому законопроекті ці два види наднормових робіт мали здійснюватися на підставі добровільної згоди підприємця і робітника (до того часу існувало необмежене використання наднормових робіт, яке нічим не відрізнялося від обов'язкових робіт) [92, с. 52–53].

Порівнюючи працю в промисловості й сільському господарстві, М. Ф. фон Дітмар наголошував на тому, що тривалість робочого дня в аграрному секторі значно перевищувала індустрію і характеризувалася відомою фразою «від зорі до зорі». Голова Ради з'їздів зазначав, що на початку XX ст., на жаль, не існувало законів, які б чітко регулювали наднормову працю сільських робітників [92, с. 54–55]. Детально аналізуючи проблему тривалості робочого дня, М. Ф. фон Дітмар звернувся до записки Санкт-Петербурзького Товариства для сприяння покращенню і розвитку фабрично-заводської промисловості і, ознайомившись з нею, зрозумів, що здійснення законопроекту щодо тривалості і розподілу робочого дня спричинить в

свою чергу збільшення витрат у розмірі 10–30 % заробітної плати [225, с. 341]. У результаті розгляду питання тривалості й розподілу робочого дня фон Дітмар дійшов висновку, що законопроект був передчасним, а проблема законодавчого скорочення робочого дня потребувала більш ретельного вивчення.

Наступною структурною частиною розгляду робітничого законодавства була «Записка о профессиональных союзах рабочих», у якій гірничий інженер виразив бачення підприємцями методів умиротворення робітників в умовах революції 1905–1907 рр. шляхом створення професійних спілок. Микола Федорович влучно зазначав, що прагнення робітників до професійних об'єднань стало відчутним наприкінці 1904 р. і значно посилювалося в умовах революційної ситуації 1905 – 1907 рр. У зв'язку з цим М. Ф. фон Дітмар навів кілька прикладів з «Временных правил об обществах и союзах» від 4 березня 1906 р., де йшлося про роль робітничих спілок у покращенні умов праці робітників [92, с. 63 – 64].

Відповідно до закону 1906 р. відкриття та закриття професійних об'єднань цілком знаходилося в компетенції влади. Прикладом може слугувати виключне право губернатора на припинення діяльності у разі загрози суспільній безпеці. В «Основных положениях проекта правил о профессиональных рабочих союзах» фон Дітмар помітив запозичення деяких пунктів з нормативно-правових актів інших держав, а саме німецького закону про профспілки 1903 р. [92, с. 66]. Виступаючи за розширення прав профспілок у четвертій статті «Записки», фон Дітмар намагався відокремити профспілки від страйкової боротьби, покладаючи саме на страйковий фонд право грошового стягнення [326, с. 56].

З проблемою профспілок тісно пов'язувалося питання страйків робітників, яке знайшло своє відображення в дітмарівській «Записке о стачках рабочих». Схвалюючи проєктовану Міністерством торгівлі та промисловості відміну кримінального переслідування учасників мирних страйків, підприємець пропонував зберегти покарання за погрози й насилля під час страйків [327, с. 88]. Микола Федорович вважав, що мирні страйки робітників можливі лише за умови мирного стану промислового життя, а не «в період революційного бродіння» [92]. У своїй «Записці» фон Дітмар зазначав, що тогочасна влада навіть мирні страйки на

вугільних і металургійних підприємствах, хлібопекарнях вважала небезпечними, бо вони могли створити можливість виникнення суспільного лиха і загрози для суспільства [445, с. 189]. З огляду на це підприємець виступав за свободу робітничих страйків й заборону кримінального переслідування за участь у мітингах [92, с. 76].

Чільне місце в розгляді робітничого питання займає «Записка о дешевых жилищах» Миколи фон Дітмара, що була присвячена будівництву дешевого житла для робітників. Розуміючи важливість і актуальність житлового будівництва для робітничого класу фабрично-заводської та гірничої промисловості імперії, підприємець на засіданнях Ради з'їздів гірничопромисловців неодноразово наголошував на тому, що «від вирішення цього питання залежало подальше існування не тільки самих робітників, але й членів їхніх родин». На думку Миколи Федоровича, ця соціальна проблема була досить важливою, потребувала першочергового розгляду і негайного вирішення [92, с. 16].

Великим недоліком житлово-побутових умов робітників на початку ХХ ст. було те, що їх переважна більшість мешкала у робітничих приміщеннях, у забруднених балаганах і, як правило, проживали у власних приміщеннях. Розуміючи актуальність вирішення проблеми будівництва дешевого житла, Микола фон Дітмар зауважував, що промисловці «намагаються по можливості допомагати робітникам, але цього недостатньо і виникає необхідність у більш серйозному розгляді цієї проблеми з боку органів земського й міського самоуправління» [92, с. 18].

Микола Федорович підкреслював, що в законопроекті були суперечливі пункти, які слід було скорегувати. Передусім, статтю сьому, в якій було зазначено перелік пільг для будівельників житлових приміщень, він пропонував доповнити пунктами щодо їх звільнення земською владою та міською думою від податків на користь земств (податок на прибуток), видачі пільгових позик, а в разі страхування робітників, капітали страхових установ направляти на будівництво житлових приміщень [327, с. 83].

Змістовною була позиція підприємця М. Ф. фон Дітмара щодо страхування робітників, яка полягала у «бажанні зменшити страйкову хвилю робітників

гірничопромислових підприємств Південного промислового району» й була викликана високим рівнем виробничого травматизму серед працівників індустрії регіону [101, с. 14]. У державному страхуванні Микола Федорович вбачав найбільш досконалу форму забезпечення коштами робітників під час хвороби, внаслідок нещасних випадків на виробництві (травм або каліцтва), старості або у разі смерті [260, с. 61]. Дослідженням питання страхування фон Дітмар займався й під час своєї закордонної поїздки до європейських країн – Італії та Німеччини у 1909 р. [185, с. 52].

Микола фон Дітмар вважав, що державне страхування мало розповсюджуватись на всі види найманої праці, виокремлюючи три його види: а) страхування на випадок хвороби; б) страхування у разі нещасних випадків; в) страхування внаслідок інвалідності та старості. Ці види страхування мали б поширюватись на робітників підприємств фабрично-заводської, гірничозаводської, ремісничої промисловості, на транспорті та під час будівельних робіт [92, с. 12]. Крім того, фон Дітмар пропонував виплати у разі старості й інвалідності здійснювати не за рахунок ощадних кас, а на пенсійних засадах з доплатами від держави [327, с. 85]. Микола фон Дітмар регулярно надавав фінансову підтримку постраждалим на виробництві робітникам та їхнім родинам, виплачуючи грошові компенсації й надаючи можливість лікування в медико-механічному інституті Ради з'їздів [415, с. 33]. «Записка» Миколи фон Дітмара в умовах революційної ситуації 1905–1907 рр. засвідчила прагнення ділових кіл до врегулювання взаємовідносин між працею й капіталом шляхом перегляду та внесення змін до робітничого законодавства, яке стосувалось тривалості робочого дня, соціального страхування, свободи професійних спілок і страйків.

Революційні події 1905–1907 рр. змушували владу пильно слідкувати за підприємцями, їх промовами та діями. У січні 1906 р. був заарештований один із представників найближчого оточення М. Ф. фон Дітмара, відомий діяч Донбасу Лазар Григорович Рабінович [49, с. 3]. Розуміючи несправедливість з боку влади й відстоюючи інтереси свого колеги, Микола фон Дітмар написав лист до редакції «Южного края», в якому спростовував неправдиві звинувачення «Харьковских

губернских ведомостей» на адресу Рабіновича. На підтвердження своїх слів підприємець називав неправдивими заклики Лазара Григоровича до повалення монархії, неприхильності до консервативних поглядів і прагнення показати безсилля уряду [177, с. 4]. Утім, усі неправдиві докори в адресу Рабіновича, як вважав фон Дітмар, були пов'язані, скоріше за все, із запровадженням на одному з його рудників 8-годинного робочого дня. Саме це й спричинило критику й невдоволення з боку влади й стало причиною для його нетривалого заслання до Німеччини [49, с. 3].

За час перебування на посаді голови Ради з'їздів ГПР Микола фон Дітмар приділяв належну увагу й одному з найгостріших питань тогочасної дійсності – охороні праці й медичному забезпеченню робітників. Будучи власником двох заводів, він розумів ті ризики, яким щоденно піддавалися робітники, й постійну загрозу їх життю під час нещасних випадків на виробництві. З метою своєчасного надання медичної допомоги й профілактики захворювань на промислових підприємствах гірничозаводського Півдня з ініціативи М. Ф. фон Дітмара у червні 1907 р. в Харкові було відкрито медико-механічний інститут для лікування травмованих робітників [201, с. 56]. Цей заклад став першою і єдиною в імперії на той час установою такого типу, де лікувалися найбільш складні випадки каліцтва, отримані на підприємствах Південного промислового району та визначався ступінь втрати працездатності потерпілих [121, с. 4]. Такий тип інституту, який поєднував функцію лікування з видачею свідоцтв про рівень втрати працездатності, був запозичений Миколою Федоровичем з європейської практики під час його поїздки до Німеччини у 1909 р. [182, с. 10687].

Медико-механічний інститут був обладнаний усіма необхідними приладами, що ставило його на один щабель із найкращими європейськими установами того часу. Цей медичний заклад утримувався на кошти Ради з'їздів гірничопромисловців і особисто М. Ф. фон Дітмара, а лікування робітників сплачували роботодавці [201, с. 56]. Біля витоків закладу стояли харківські професори медицини М. П. Трінклер, В. Я. Афімов [141, с. 5]. З початку існування інституту нараховувалось двадцять ліжок, а вже в 1912 р. в новозбудованому приміщенні по вул. Пушкінській було значно розширено кількість місць для постраждалих і створено умови для

одночасного перебування 70 чоловік. За підтримки Миколи Федоровича фон Дітмара Інститут було оснащено найновітнішим медичним обладнанням того часу [415, с. 33].

На постійній роботі в медико-механічному інституті працювали три лікарі, два фельдшери та тринадцять допоміжних медичних працівників. До консультацій залучались відомі професори, приват-доценти та провідні лікарі Харкова. Завідувачем інституту був призначений видатний лікар-хірург К. Ф. Вегнер [141, с. 5]. За доволі короткий строк медико-механічний інститут перетворився на головний координаційний центр для реалізації соціальної програми підприємців та став провідним закладом медичного обслуговування в регіоні, в якому протягом 1907 – 1912 рр. отримали допомогу 3779 чол. [415, с. 33]. У 1914 р. за рішенням Ради з'їздів ГПР Медико-механічний інститут перейшов у підпорядкування гірничопромислового відділу Харківського окружного страхового товариства.

Продовжуючи редакторсько-публіцистичну діяльність в «ГЗЛ», Микола Федорович вважав журналістику необхідним елементом розвитку підприємництва і саме тому в 1906 р. створив нову рубрику «Дневник ГЗЛ». До того ж, в умовах революційної ситуації все частіше почали з'являтися подвоєні випуски з відомостями про робітничий рух. Також було створено рубрики, що висвітлювали діяльність загальноімперських і регіонально-галузових представницьких організацій підприємців: у 1907 р. – «Хроника общеимперских съездов представителей промышленности и торговли», а з 1908 р. – про свою діяльність повідомляла «Хроника Совета съездов горнопромышленников Юга России» [362, с. 125].

З 1908 р. технічний часопис почав виходити тричі на тиждень. При Миколі фон Дітмарі у 1910 р. була проведена й друга «реформа» «ГЗЛ», відповідно до якої журнал змінив свою назву на «Горно-заводское дело», почав видаватись із періодичністю два рази на тиждень замість двох разів на місяць [209, с.5]. Після обрання Миколи Федоровича до Державної ради до редагування журналу були запрошені ще дві особи – О. І. Фенін та Б. М. Соколов [362, с. 126]

Очоливши Раду з'їздів ГПР, Микола Федорович не припиняв займатися розробкою проблем вищої гірничотехнічної освіти. Так на одному із засідань ради

з'їздів ГПР у 1907 р. підприємець виступив з доповіддю щодо реформування Катеринославського вищого гірничого училища. У короткому нарисі з історії училища фон Дітмар визначив причини створення навчального закладу у зв'язку «з нагальною потребою гірничозаводського Півдня у кваліфікованих технічних кадрах», нагадав про суперництво між Харковом та Катеринославом за право відкриття вишу. Вагому роль у появі гірничого училища в Катеринославі, крім міської думи, на думку Миколи Федоровича, відіграв з'їзд ГПР, який шляхом стягнення повагонного збору розміром 4 коп. протягом 1899–1906 рр. зміг асигнувати суму 232 тис. 826 руб. [89, с. 3].

Катеринославське вище гірниче училище відкрилось у вересні 1899 р. Протягом трирічного курсу навчання на гірничому та заводському відділеннях студенти опановували низку дисциплін, а по закінченню отримували диплом гірничого техника з правом проведення навчання Санкт-Петербурзькому гірничому інституті. До складу Ради училища входили й чотири представники від з'їздів ГПР, що обиралися терміном на три роки. Однак через два роки з'ясувалося, що таку кількість предметів неможливо опанувати за трирічний термін і в 1901 р. міністру було направлено клопотання про запровадження чотирирічного навчання. У 1903 р. клопотання було схвалене міністром, в результаті чого за чотири роки навчання в гірничому училищі можна було залежно від спеціалізації отримати кваліфікацію рудничного інженера або інженера-металурга. Є інформація про участь М. Ф. фон Дітмара та М. С. Авдакова в прийомі іспитів до Катеринославського гірничого училища [89, с. 4].

Микола Федорович переймався проблемою недостатнього фінансування КВГУ. Незважаючи на те, що програма Катеринославського гірничого училища мало чим відрізнялася від інших технічних навчальних установ, тим не менш заклад отримував недостатнє грошове забезпечення. На підтвердження своїх слів Микола Федорович порівнював розміри асигнувань навчальних закладів. Так, якщо на утримання викладацького складу Санкт-Петербурзького гірничого інституту у 1907 р. витрачалось 61200 руб., то в Катеринославському училищі ця сума була дещо меншою і складала 42800 руб. [89, с. 7].

Водночас Микола фон Дітмар торкався й проблеми відсутності засобів стимулювання та грошового заохочення викладацького складу КВГУ. Зокрема, причинами відтоку кращих викладачів училища голова Ради з'їздів ГПР називав «відсутність оплати за завідування кабінетом чи лабораторією й незабезпеченість викладачів належними житловими умовами». Микола Федорович зазначав, що КВГУ повністю відповідав усім критеріям інституту і тому, безперечно, заслуговував на підвищення ступеню своєї акредитації.

Дізнавшись про перенесення Варшавського політехнічного інституту до Новочеркаська, створення там гірничого відділу з чотирирічним навчанням і присвоєння після закінчення кваліфікації гірничого інженера, Микола фон Дітмар почав практичну реалізацію своїх планів. Він подав клопотання профільному міністру щодо перетворення КВГУ у вищий навчальний заклад і його повного зрівняння в юридичних правах із Санкт-Петербурзьким гірничим інститутом. До того ж, для прискорення вирішення питання закликав міські та земські установи Катеринослава приєднатися до колективної петиції.

Дітмарівський «рецепт» подолання кризових явищ у КВГУ не обмежувався письмовими пропозиціями та клопотаннями. Уже в травні 1912 р. під час своєї поїздки в Петербург до навчального відділу міністерства торгівлі та промисловості Микола Федорович торкнувся й питання перетворення Катеринославського вищого гірничого училища в інститут. У відповідь очільник установи повідомляв фон Дітмару, що дане питання вже знаходиться «на стадії остаточного вирішення». Якраз тими днями Державна дума схвалила проект реформування училища. До того ж, як і пропонував фон Дітмар, професори й студенти КВГУ були зрівняні в юридичних правах з Санкт-Петербурзьким гірничим інститутом [69, с. 4].

Під час керівництва Радою з'їздів ГПР Микола Федорович підтримував тісний взаємозв'язок і співпрацю не лише з високопосадовцями та підприємцями, але й здатність відкритого діалогу з пересічними службовцями. Як зазначав керуючий справами Ради з'їздів ГПР Б. М. Соколов, навіть після обрання до Державної ради, Микола Федорович не змінив свого характеру, з яким він розпочав свою діяльність у Статистичному бюро. Незважаючи на зміну свого становища, Микола фон Дітмар

продовжував залишатися «відкритим для розмови зі службовцями, якими в нього склалися близькі й дружні взаємини». За словами Б. М. Соколова «в кожній людині Микола Федорович помічав особистість, до якої він ставився не як керівник, а близький друг – бережно й співчутливо». Миколі Федоровичу була незнайома «холодна формальність стосунків, з ним можна було обговорювати не лише корпоративні, але й особисті питання» [256, с. 12028].

Крім участі в регіонально-галузевих спілках підприємців, Микола фон Дітмар залучався до загальноімперських представницьких форумів великого капіталу. Ще у 1905 р. був скликаний перший загальноімперський з'їзд представників промисловості й торгівлі [163, с. 7922]. Згодом Микола фон Дітмар став одним з перших підприємців, який завдяки рекомендації М. С. Авдакова був обраний спочатку на тимчасових, а з жовтня 1906 р. на постійних засадах до Ради з'їздів ППТ [272, с. 94]. Крім нього, до Ради входили Ф. Є. Єнакієв, В. В. Жуковський, М. Ф. Норпе, П. П. Рябушинський, В. І. Тімірязєв, Г. Г. Ясюкович [7, арк. 1]. Микола Степанович обіймав посаду голови Ради з'їздів ППТ, тому, працюючи в даній представницькій організації, виражав Миколі фон Дітмару свою підтримку й протекцію. Довгий час продовжувалася й їхня тісна співпраця в справі розвитку й відстоювання інтересів торгівлі та промисловості гірничозаводського Півдня [169, с. 8760].

Під час скликання з'їздів представників промисловості та торгівлі Микола фон Дітмар брав участь в обговоренні різних проблем, що стосувалися індустрії й транспорту. У листопаді 1909 р. підприємець мав можливість обговорювати питання з перегляду тарифів у комісії Лангового, а під час візиту представників ділових кіл Британії у 1911 р., серед яких був Д. Ллойд-Джордж, мав можливість звернутися з вітальною промовою до гостей англійською мовою. Кілька разів Миколі Федоровичу доручали головування на з'їздах ППТ, зокрема у травні 1912 р. на VI з'їзді представників промисловості та торгівлі, де одним з головних питань порядку денного була оцінка теплової здатності різних видів палива

Представники загальноімперської організації промисловців – Ради з'їздів ППТ використовували у своїй практичній діяльності друковані матеріали з'їздів Миколи

фон Дітмара. Про це свідчить офіційне листування на рівні голів Рад з'їздів обох представницьких організацій – М. Ф. фон Дітмара та М. С. Авдакова. Зокрема, в кількох телеграмах на ім'я голови Ради з'їздів ГПР висловлювалась зацікавленість у працях фон Дітмара, присвячених робітничому питанню, статистичних матеріалів для формування довідкової бібліотеки Ради з'їздів ППТ». Ці видання надсилались у Петербург, як правило, безкоштовно залізничним багажем у кур'єрському потязі [10, арк. 34].

У 1910 р. Південним гірничопромисловим районом прокотилася епідемія холери. У таких умовах Микола Федорович не міг залишатися осторонь цих подій й одразу вдався до невідкладних заходів з метою профілактики інфекційних захворювань серед робітників гірничозаводського Півдня. Під час епідемії холери 1910 р., за сприяння М. Ф. фон Дітмара, при Раді з'їздів почали діяти тимчасові органи реагування і комісії провідних лікарів регіону. Уже в серпні 1910 р. Микола Федорович виступив з «Докладом по борьбе с эпидемией холеры», в якому проаналізував хід епідемії та термінові заходи по боротьбі з масовою захворюваністю. Свідченням поширення інфекції стали наведені фон Дітмаром цифри: впродовж січня 1910 р. кількість хворих робітників і членів їх сімей зростає до показника 7430, з яких 3247 померло [90, с. 2].

Основною причиною зростання кількості хворих М. Ф. фон Дітмар називав «надмірну мобільність робітників під час розповсюдження інфекції гірничопромислових підприємств, і тому Донецький басейн став досить зараженим і заражаючим місцем». Підприємець відкидав думку про те, що першочерговим був фактор антисанітарних умов робітників [253, с. 3]. З огляду на те, що гірничопромисловці не в змозі були самотійно боротися з епідемією, Микола Федорович запропонував всім згуртуватися і колективно розробити план подальших дій [90, с. 2].

У результаті за короткий час було створено Бюро попиту та пропозиції осіб медичного персоналу (лікарів, фельдшерів, студентів-лікарів) для потреб копалень, організовано безкоштовні семиденні курси з практичними заняттями для санітарів та бактеріологічна лабораторія для проведення аналізів при медико-механічному

інституті Ради з'їздів [142, с. 5]. Крім того, на підприємствах були негайно облаштовані спеціальні бараки для хворих, які супроводжувалися посиленням лікарським наглядом, а також були забезпечені необхідними ліками та дезінфікуючими засобами. Не залишалися без контролю й харчові продукти, які підлягали ретельній перевірці, і вода з колодязів, яку було рекомендовано вживати лише в кип'яченому вигляді. Прикметно, що під час епідемії холери 1910 р. Микола фон Дітмар залучив до роботи і Медико-механічний інститут Ради з'їздів ГПР, на базі якого було організовано школу санітарів, які виявили бажання працювати в зоні холерної епідемії [142, с. 3–4].

Справжнім випробуванням для М. Ф. фон Дітмара став період Першої світової війни. Через декілька днів після початку війни в Харкові була скликана термінова нарада південних гірничопромисловців, яка тривала протягом 9 та 10 серпня 1914 р. Невипадково, що головуєчим був обраний саме фон Дітмар, який досить добре володів ситуацією. Відкриваючи засідання, Микола Федорович відзначав, що з перших днів війни «майже наполовину скоротився видобуток мінерального палива в Донецькому басейні». За словами підприємця, така ситуація була пов'язана з недостатньою кількістю штейгерів і десятників, які терміново були мобілізовані для фронт [206, с. 3]. Задля відновлення довоєнних показників видобутку палива в Донбасі пропонувалися методи стимулювання робітників шляхом безкоштовного проїзду до шахт і копалень. Разом з тим, відчувалася гостра потреба у залізничних вагонах для перевезення вугілля. Дещо позитивним фон Дітмар вважав вплив війни на здоровий спосіб життя робітників шахт і копалень Донецького басейну, коли припинили діяльність «винні лавки» [206, с. 47].

Тими днями фон Дітмар відвідав і редакцію харківської газети «Южный край», де висловив своє бачення розвитку гірничозаводської промисловості Донецького басейну в умовах війни. Говорячи про економічне життя імперії в умовах «європейської пожежі», фон Дітмар підкреслював важливість південної гірничозаводської промисловості як своєрідного «генератора» розвитку країни. У той же час, за його словами, Донецький басейн, по суті, виконував роль «єдиного джерела твердого мінерального палива» європейської частини імперії [68, с. 5].

Задля безперебійного забезпечення паливом залізниць і пересічних громадян Микола Федорович радив залучати до роботи на копальнях нових робітників. Ще одним нагальним питанням, на вирішення якого очікувала південна гірничозаводська промисловість, були фінанси, зокрема гроші й кредит. Розглядаючи призупинення ввезення іноземних товарів з позитивного боку, фон Дітмар сподівався на стимулювання виробництва власне вітчизняної продукції, яка в свою чергу мала витіснити закордонну. Зробивши таку вигідну інвестицію у вигляді фінансової допомоги для промисловості, на думку Миколи Федоровича, можна було залишити кошти в імперії [68, с. 5].

З ініціативи Миколи фон Дітмара з самого початку війни були організовані пересувні госпіталі на західному та закавказькому фронті [241, с. 10181]. До того ж, у вересні 1914 р. у двоповерховій будівлі Файнберга на Катеринославській вулиці для лікування поранених був відкритий лазарет при Раді з'їздів ГПР на двісті ліжок [136, с. 7]. У листопаді того ж року постраждалих відвідав особисто імператор Микола II, який ознайомився з умовами їх перебування й лікування, подякувавши гірничопромисловцям і особисто М. Ф. фон Дітмару за добрі справи в нелегких умовах воєнного часу [198, с. 47].

Саме в той час у зв'язку з необхідністю забезпечення армії в імперії було проголошено курс на мобілізацію промисловості. У 1915 р. з ініціативи підприємців були створені військово-промислові комітети – громадські некомерційні організації підприємців, головною метою яких було сприяння урядовим установам у забезпеченні армії та флоту необхідними боєприпасами та обмундируванням [265, с. 7]. Зі створенням Центрального військово-промислового комітету (далі – ЦВПК) за сприяння голови О. І. Гучкова до складу керівництва організації увійшов і Микола фон Дітмар. Разом з тим, він очолив Харківський ВПК, який був одним з чотирьох на українських землях разом з Київським, Одеським та Катеринославським відділеннями [324, с. 120]. Крім Миколи Федоровича до ЦВПК були обрані й інші лідери галузевих спілок підприємців Уралу (М. М. Кутлер), Царства Польського (В. В. Жуковський), нафтової промисловості (Е. Л. Нобель), Продамету (П. О. Тікстон) й представники багатьох банків. Уже на першому

засіданні ЦВПК було визначено три ключові завдання комітету: створення реального плану роботи для допомоги армії, централізація закупівель сировини і вирішення робітничого питання [393, с. 193].

Перебуваючи на посаді голови Харківського обласного ВПК, фон Дітмар неодноразово виступав з промовами щодо актуальних проблем тогочасної дійсності, зокрема розвитку промисловості в умовах війни. В одній зі своїх доповідей підприємець приділив увагу питанню промислової мобілізації [12, арк. 93]. Зокрема, за словами підприємця, «серпень 1914 р. видався досить складним для Донецької кам'яновугільної промисловості як основного джерела постачання кам'яного вугілля для армії, флоту та залізниць, видобуток мінерального палива скоротився майже удвічі, значно зменшилася виплавка чавуну й заліза» [91, с. 4].

З перших днів війни відчутною була й проблема медичного обслуговування. Вона була пов'язана, передусім, з недостатньою кількістю перев'язувального матеріалу, медикаментів і хірургічних інструментів, які в той час завозилися лише з-за кордону. За словами М. Ф. фон Дітмара, на досить низькому рівні було технічне забезпечення: бракувало станків, столярних і слюсарних інструментів, друкарських машинок, телефонів та електричних ламп. З огляду на це, Микола Федорович наполягав на переорієнтації профілю промислових підприємств відповідно до потреб війни, й у серпні 1914 р. він звернувся до технічного товариства в Петроград із заявою щодо можливості встановлення нових видів фабричного, кустарного, ремісничого й домашнього виробництв.

Керівництво Петроградського ІРТТ негайно відгукнулося на цю пропозицію і вже у вересні того ж року було створено надзвичайну комісію під керівництвом голови ІРТТ В. І. Ковалевського [91, с. 7]. Енергійна діяльність Миколи фон Дітмара швидко дала свої результати: в Донецькому басейні було збудовано завод по виробництву фарб із відходів коксу, на базі ХВІРТТ проводилися дослідження з виготовлення бензолу [397, с. 29]. Один із членів ІРТТ В. М. Іпатьєв згадував про спільну роботу з Миколою Федоровичем, вказуючи на його спроби облаштування в Донецькому басейні нових заводів з виробництва бензолу і коксових печей» [120, с. 471].

Прикметно, що практичну реалізацію своїх ідей фон Дітмар, як підприємець, здійснював і на власному промисловому виробництві, зокрема започаткував виробництво бензинових копальневих ламп Вольфа й предметів державної оборони та залізничного пересувного складу: понтонних мостів, чавунних бомб для бомбометів і токарних верстатів. Таке переобладнання підприємства й поява нових видів продукції багато в чому дали поштовх для розвитку науки й техніки в роки війни [37, арк. 54]. Крім ВПК, у роки Першої світової війни М. Ф. фон Дітмар брав активну участь і в інших скликаннях та нарадах щодо обговорення актуальних на той час питань оборони держави, розробці військово-промислових і мобілізаційних програм [165, с. 3].

У грудні 1914 р. відбулося святкування 25-річного ювілею діяльності М. Ф. фон Дітмара в гірничій і гірничозаводській промисловості. Вітаючи Миколу фон Дітмара з ювілеєм трудової діяльності, голова Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі М. С. Авдаков зазначав, що його колега перш, ніж отримати керівну посаду в Раді з'їздів ГПР пройшов «усі щаблі службової кар'єри». Виокремлюючи основні досягнення фон Дітмара за роки роботи в спілці південних гірничопромисловців, Микола Степанович стверджував, що діяльність Миколи Федоровича «просякнута ідеєю великої творчої ролі й колосального державного значення для промисловості, духом пошуку нових шляхів суспільної діяльності, енергійним будівництвом нових суспільних форм», і назвав його «борцем за ідеали розвитку південної промисловості, що знаходився в гармонії з громадським і державним життям» [256, с. 12028].

На честь ювілею Миколи фон Дітмара Рада з'їздів ГПР запровадила спеціальне стипендіальне заохочення для підтримки талановитої студентської молоді. Так дітмарівські іменні стипендії були засновані в Петроградському й Катеринославському гірничих інститутах, на які щорічно виділялася сума розміром 400 руб. для кожного закладу і в одній із штейгерських шкіл на вибір М. Ф. фон Дітмара з щорічним асигнуванням 200 руб. [256, с. 12028].

У розпал Першої світової війни у жовтні 1915 р. помер один з найближчих колег фон Дітмара, голова Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі

Микола Степанович Авдаков. Після його смерті постало питання щодо наступника на посаді керівника цієї загальноімперської організації підприємців [304, с. 148]. На цю посаду претендували чотири кандидати: О. І. Коновалов, В. В. Жуковський, М. Ф. фон Дітмар і Г. О. Крестовніков. Однак лише у 1917 р. наступником М. С. Авдакова став громадський діяч М. М. Кутлер [124, с. 1].

Українські національно-визвольні змагання 1917 р. не обійшли осторонь і М. Ф. фон Дітмара. У цей час він різко критикував ідею включення Харківської, Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній, на території яких були розташовані Донецький вугільний і Криворізький залізорудний басейни, до складу автономної України. На думку історика В. Ф. Верстюка, така позиція М. Ф. фон Дітмара була зумовлена тиском партії кадетів, які фактично виступали ініціаторами зриву домовленостей між Києвом та Петроградом [277, с. 76].

Підприємець вважав, що якщо децентралізація імперії й можлива, то поза національними автономіями. Зокрема, Микола Федорович рішуче заперечував включення Катеринославської, Таврійської, Херсонської й Харківської губерній і відповідно вугільної й металургійної промисловості регіону до автономної України [401, с. 60–61]. Виходячи з цього, В. Ф. Верстюк припускав, що позиція М. Ф. фон Дітмара була однією із спроб тиску на український уряд із боку правих російських кіл, консолідуючим центром яких стала партія кадетів [277, с. 76].

На червневому торговельно-промисловому форумі підприємців у Санкт-Петербурзі 1917 р. лідер південних промисловців фон Дітмар визнав розгул анархії на промислових підприємствах Донбасу [6, арк. 146]. Відповідальність за це підприємець покладав на тимчасовий уряд і особисто міністра промисловості й торгівлі О. І. Коновалова [281, с. 259]. Така позиція підприємницького прошарку пояснювалась певними некомпетентними діями міністра щодо тривалості робочого дня на промислових підприємствах [286, с. 287].

У вересні 1917 р. під головуванням М. Ф. фон Дітмара в Харкові відбулась загальна конференція керівників вугільної, залізорудної, металургійної промисловості гірничозаводського Півдня. Після цього була підготовлена підсумкова резолюція, яка згодом за підписом М. Ф. фон Дітмара була направлена

до Петрограда. Згідно з резолюцією, власники підприємств негативно оцінили дезорганізаторські дії більшовиків, висунувши вимогу якнайшвидшого наведення порядку. У разі невиконання побажань підприємці погрожували загальним локаутом і використанням воєнної сили отамана Каледіна для встановлення буржуазної диктатури. Обіймаючи посаду голови синдикату «Продвугілля», у 1917 р. Микола фон Дітмар рішуче відстоював інтереси гірничопромисловців Донбасу проти організованого лівими партіями радикального робітничого руху [343, с. 230]. У непростий час революційних змін Микола Федорович відзначав, що «гріхом торговельно-промислового класу було ухиляння від участі в політичному житті країни» [262, с. 53].

Антирадянська позиція представників підприємницької еліти була почута більшовиками, і саме тому в січні 1918 р. за рішенням обласного з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів Донецького і Криворізького басейнів частина власності з'їздів південних гірничопромисловців була націоналізована. Саме цей факт підштовхнув М. Ф. фон Дітмара зорієнтувати свої політичні переконання в правий бік [415, с. 44]. Шукаючи союзників у боротьбі з радянською владою, Микола фон Дітмар співпрацював з отаманом донського козацтва О. М. Каледіним, зокрема поставляв йому донецьке вугілля [273, с. 59]. Такі взаємовідносини викликали обурення О. М. Антонова-Овсієнка, який у той час воював із контрреволюційними загонами донського козацтва [349, с. 83].

За тісні взаємозв'язки з каледінськими загонами 21 січня 1918 р. керівництво Ради з'їздів ГПР у складі голови М. Ф. фон Дітмара, заступника О. І. Феніна і секретаря Б. М. Соколова була заарештована [349, с. 83]. За спогадами князя О. Д. Голіцина, «всі дуже хвилювались за їх долю, намагались всіляко допомогти аби запобігти розстрілу. Суд над керівниками спілки гірничопромисловців проводився в Донецькому басейні, після якого, на радість харків'ян, вони були звільнені» [78, с. 416]. Крім того, О. І. Фенін згадував, що «багато героїзму та мужності під час їхнього арешту більшовиками проявили дружини, які щодня приходили до вагону, приносили їжу й гірко плакали» [230, с. 143].

Представляючи інтереси підприємців, М. Ф. фон Дітмар мав можливість спілкуватися з головою Ради Народних Міністрів і водночас міністром закордонних справ УНР В. Голубовичем [426, с. 129]. Під час однієї із зустрічей Микола Федорович вручив Всеволоду Олександровичу декларацію від представників промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства, в якій було викладено погляди підприємництва нової генерації на своє місце в державі, економічні та соціальні функції. Зокрема, підприємці виступали проти робітничого контролю на виробництві, заперечувалось законодавче нормування тривалості робочого дня й розміру заробітної плати. Декларація засвідчила безкомпромісність і неготовність підприємців іти на рішучі поступки [279, с. 123].

Після приходу до влади П. Скоропадського, М. Ф. фон Дітмар активно співпрацював із гетьманським урядом як опозицією радянському режиму. Показуючи свою прихильність до П. Скоропадського, Микола Федорович називав його «ясновельможним паном-гетьманом» [335, с. 151]. Фон Дітмар вважав діяльність Скоропадського необхідним кроком до децентралізації управління економікою та іншими сферами життя [415, с. 45]. М. Ф. фон Дітмар разом із вченими О. Ю. Добрим, О. Д. Білімовичем, Л. М. Яснопольським, К. Т. Воблим став членом створеного у травні 1918 р. фінансового комітету [284, с. 29]. Цей комітет зробив досить вагомий внесок у розвиток фінансової системи при уряді П. Скоропадського, розробивши план стабілізації української валюти й напрями реформування фінансової системи [297, с. 33]. Проте політична дестабілізація, більшовицька та денікінська агресії звели нанівець досягнення цього комітету [285, с. 10–11]

У роки гетьманування П. Скоропадського М. Ф. фон Дітмар головував на З'їзді промисловців, банкірів, торговців і поміщиків України, який проходив у Києві протягом 15 – 18 травня 1918 р. Під час з'їзду було створено «Союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства» або скорочено «Протофіс» (аббревіатура від початкових літер слів: промисловість, торгівля, фінанси і сільське господарство). Це була потужна сила правоконсервативного спрямування на правому фланзі тогочасної політичної арени України. Її фактично можна назвати конфедерацією

галузових промислово-торгово-фінансових організацій, яка репрезентувала їхні інтереси на державному рівні [293, с. 41].

У роботі з'їзду брали участь близько 1000 делегатів, серед яких відомі фінансисти, землевласники та промисловці. Форум об'єднав представників більш ніж 20 промислових спілок, що діяли на території України, зокрема Товариство фабрикантів Харківського, Катеринославського та Одеського районів, Союз металургійної промисловості, Антрацит-союз та ін. Участь у роботі з'їзду брали голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб та гетьманські міністри [277, с. 76].

Одним із рішень, прийнятих на форумі, було надання допомоги уряду Української Держави і готовність сприяти створенню нового державного, громадського й економічного ладу в Україні. Закриваючи з'їзд, М. Ф. фон Дітмар закликав підприємців брати активну участь в економічному і політичному житті Української Держави, жорстоко боротися з соціалістами [415, с. 45]. Тоді ж головою «Протофісу» було обрано харківського поміщика О. Д. Голіцина, а членами президії гірничопромисловця М. Ф. фон Дітмара, цукрозаводчика О. Бобринського і банкіра А. Доброго. Делегати форуму схвалили рішення про поновлення приватної власності на землю, поставили вимогу знайти державні кредити на відбудову продуктивності великих маєтків і переглянути виданий Тимчасовим урядом закон про свободу страйків [348, с. 16]. Володимир Винниченко згадував, що, виголошуючи свою сильну промову фон Дітмар закликав до боротьби з соціалістами, що «стоять під прапорами Карла Маркса», а буржуазія повинна була взяти участь у державному будівництві шляхом економічної та політичної роботи [67, с. 43]. Після падіння режиму Скоропадського впродовж до середини 1919 р. майже весь Донбас опинився під контролем А. Денікіна і Добровольчої армії [335, с. 156].

У роки Громадянської війни Микола Федорович з власної ініціативи брав участь у Ясській нараді ділових і політичних кіл, де були присутні представники Франції та Англії, яка відбулася в листопаді 1918 р. [323, с. 212] На цій нараді було прийняте рішення про «бажану інтервенцію Антанти, заміну німецьких військ французькими для боротьби з більшовиками в Україні» [342, с. 12].

Приїхавши до Ясс із Києва, М. Ф. фон Дітмар разом із В. Я. Демченком та В. П. Рябушинським привезли туди досить тривожну звістку [191, с. 264]. Вони заявили, що повстання, яке було організоване в листопаді 1918 р. Українським Національним Союзом, досягло колосальних масштабів: мешканці Києва опинились в небезпеці, через більшовицьку загрозу з півночі, яка по лінії Клинці-Унеча-Михайлово стримувалась німцями. У таких умовах в Яссах негайно було прийняте рішення відправити телеграму до Антанти з проханням про термінову допомогу. Фон Дітмар підтримував ідею введення військ Антанти для контролю на всій території України, мріючи про повернення під свій контроль власних підприємств [139, с. 37–38].

На Яській нараді М. Ф. фон Дітмар разом з іншими делегатами розглянув проект створення урядового апарату на південному заході України, мотивуючи тим, що Гетьман був «відрізаний» петлюрівцями від цієї частини держави. За таких умов висувалася теза про те, що «з гетьманом Скоропадським треба розпрощатися, бо він слабкий і за ним нікого і нічого немає. Денікін є тим же Скоропадським, слабкою і нерішучою людиною, і ще менш він буде терпимим, якщо поступиться вимогам соціалістів і погодиться на Директорію». На думку делегатів, Денікін цілком міг би стати новим гетьманом задля збереження цієї форми влади на Півдні [139, с. 59–60].

З падінням гетьманської влади М. Ф. фон Дітмар підтримав лідерів Білого руху. Він, як і інші підприємці, покладав надії на білогвардійські війська задля відновлення стабільності в державі. Зокрема, в лютому 1919 р. Микола Федорович очолив Донецький комітет сприяння збройним силам на Півдні Росії, крім того брав участь у розбудові Добровольчої армії генерала А. І. Денікіна, відстоюючи ідею «єдиної великої Росії», якій не судилося справдитися [231, с. 2].

За своє життя Микола Федорович фон Дітмар був відзначений низкою нагород Російської імперії та іноземних держав, серед яких особливе місце займає Орден Святого Станіслава другого ступеню, який він отримав в 1910 р. від імператора Миколи II за благодійницьку діяльність. До речі, наставник Миколи Федоровича – Д. І. Менделєєв також був удостоєний цієї високої відзнаки. У 1911 р. завдяки налагодженню взаємин з Італією й створенню міждержавної торгівельної палати

М. Ф. фон Дітмар отримав високе й почесне звання Командора ордену Корони Італії [13, арк. 3].

Загалом, отримання підприємцями політичних прав співпало з обранням Миколи фон Дітмара на посаду голови Ради з'їздів південних гірничопромисловців. На цій відповідальній посаді Микола Федорович вирішував багато назрілих питань, серед яких модернізація робітничого законодавства, соціальне страхування, охорона праці, боротьба з епідемією холери й медичне забезпечення постраждалих на виробництві робітників. Приділяв Микола Федорович увагу й гірничотехнічній освіті, і його по праву можна назвати одним з перших ініціаторів реформування й організаційної трансформації Катеринославського вищого гірничого училища в інститут. З початком Першої світової війни фон Дітмар увійшов до складу військово-промислового комітету, де займався питаннями забезпечення армії боєприпасами, наполягав на підтримці Донецького басейну як центру забезпечення всієї імперії мінеральним паливом.

4.3. М. Ф. фон Дітмар – виразник інтересів промисловців у Державній раді

Діяльність М. Ф. фон Дітмара не обмежувалась лише громадською складовою у представницьких організаціях підприємців і органах місцевого самоврядування, але й мала відношення до політичного життя імперії. У 1912 р. почався етап політичної кар'єри М. Ф. фон Дітмара. Під час одного з засідань Харківського біржового комітету було вирішено запропонувати кандидатуру Миколи Федоровича для обрання членом Державної ради від промисловості [268, с. 248]. На ще одне вакантне місце був запропонований і кандидат від торгівлі – харківський громадський діяч П. П. Рижов [18, арк. 3].

Представництво південних гірничопромисловців з'явилося в реформованій Державній раді ще в роки революції 1905–1907 рр. А саме після видання Маніфесту 17 жовтня 1905 р. до реформованої Державної ради у 1906 р. від Харківської кам'яновугільної й залізо-торгової біржі був обраний колишній голова Ради з'їздів ГПР, підприємець Микола Авдаков [43, с. 3]. Через три роки Микола Федорович

отримав перший досвід голосування за членів Державної ради, коли вперше взяв участь від Харківського біржового комітету в липневому з'їзді виборців 1909 р. у Санкт-Петербурзі [17, арк. 4].

Рекомендуючи Миколу Федоровича, у супровідному листі Харківський біржовий комітет давав схвальну оцінку його діяльності. Зокрема, відзначалося його майже 25-річне перебування у галузі торгівлі та промисловості, характеризував «як самостійного фабриканта і суспільного діяча, знавця найважливіших аспектів промислового життя, особливо з питань земського оподаткування, робітничого питання, страхування від нещасних випадків на виробництві». В рекомендації підкреслювалися й заслуги Миколи фон Дітмара як голови Ради з'їздів ГПР, зокрема створення ним і розширення мережі залізничних шляхів, початок вивчення портів в імперії й за кордоном, розвиток товарообміну з Близьким Сходом, особливо відзначалася співпраця з Італією, результатом якої стало створення російсько-італійської торгової палати Цей лист був відправлений у Петербург з рекомендацією виборщикам віддати свої голоси саме за Миколу Федоровича [17, арк. 7].

Передвиборча програма М. Ф. фон Дітмара була надрукована в жовтневому випуску «Горно-заводского листка» за 1912 р. під досить загадковою назвою «Кто мы?», де гірничий інженер виклав власне розуміння участі представників капіталу в політичному житті. Відзначаючи певне критичне ставлення до підприємців в літературі, Микола Федорович ставив собі за мету розвінчати усталений в громадській самосвідомості міф про негативний образ промисловця. Зокрема, Микола Федорович заперечував чутки щодо прагнення представників бізнесу до власного куріального представництва, стверджуючи, що «ніколи промисловість не йшла під знаменем класової системи виборів» [100, с. 5753]. Відсутність промисловців у Державній думі за новим виборчим законом, на думку Миколи Федоровича, не дозволяла в достатній мірі відстоювати інтереси індустрії. Така ситуація могла бути виправлена й компенсована за рахунок збільшення представництва промисловості й торгівлі у верхній палаті парламенту – Державній раді [100, с. 5754].

Обрання Миколи Федоровича відбувалося на з'їзді виборців від комітетів торгівлі й мануфактур, біржових комітетів та купецьких управ у тогочасній столиці імперії – Санкт-Петербурзі у жовтні 1912 р. З'їзд розпочав свою роботу 24 жовтня поточного року, де головою був обраний таємний радник О. Я. Прозоров. Для перевірки повноважень всіх виборців було призначено дві комісії у складі провідних представників бізнес-еліти імперії: М. С. Авдакова, Б. І. Ханенка та М. О. Криличевського від промисловості та Ф. В. Стахеєва, В. С. Татищева та М. І. Капустіна від торгівлі. Загалом зареєструвалося 123 виборці, з яких 85 від торгівлі і 38 від промисловості. На порядок денний було винесено обрання трьох членів Державної ради від торгівлі і двох від промисловості, у зв'язку з цим виборцям треба було писати п'ять прізвищ у виборчих записках [18, арк. 3].

Після оголошення результатів виборів кандидатам було запропоновано дати свою згоду на балотування кулями. На неї погодились три кандидати від промисловості (М. Ф. фон Дітмар, Б. І. Ханенко і П. П. Рябушинський) і п'ять від торгівлі (П. Ф. Йорданов, Є. Л. Зубашев, М. Ф. Магніцький, С. М. Ротванд і А. К. Тімот) [18, арк. 4 зв.]. Під час балотування кулями П. П. Рябушинський раптово прийняв рішення зняти свою кандидатуру, до чого доклав свої зусилля Московський біржовий комітет [303, с. 83]. Утім, після цього в перший день з'їзду виборців все ж вдалося обрати лише двох членів Державної ради від торгівлі, якими стали П. Ф. Йорданов та Є. Л. Зубашев. На цьому виборчі перегони не завершилися, і вже наступного дня відбулися вибори трьох інших членів Державної ради.

Другий день виборів став не менш напруженим для учасників з'їзду. Оголосивши результати попереднього голосування, О. Я. Прозоров розпочав процедуру обрання двох представників від промисловості й одного від торгівлі. Після процедури подання виборчих записок і балотування кулями отримали найбільшу підтримку і відповідно стали обраними членами Державної ради від промисловості М. Ф. фон Дітмар і В. А. Іванов, за яких було віддано 78 і 64 голоси відповідно [18, арк. 10]. Серед кандидатів від торгівлі з результатом 94 голоси перемогу отримав статський радник С. М. Ротванд. Через недостатню кількість

виборчих записок припинили боротьбу за місця в Держраді М. Ф. Магніцький та А. К. Тімот, набравши 55 і 37 голосів відповідно [18, арк. 9].

Як відомо, А. К. Тімот як і фон Дітмар теж був виразником інтересів південного регіону, очолюючи впливову організацію підприємців – Раду з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії [435, с. 9]. Після обрання Миколи Федоровича до верхньої палати парламенту Російської імперії у канцелярії Державної ради вже 10 листопада 1912 р. було заведено його особову справу. На прохання канцелярії вже 8 листопада гірничий департамент надіслав послужний список Миколи Федоровича, який підтверджував його службову діяльність [13, арк. 135].

Обрання Миколи Федоровича до Державної ради викликало неабиякий резонанс у середовищі ділової й наукової еліти Харкова. Досить швидко на приємну звістку щодо обрання свого керівника відреагував з'їзд південних гірничопромисловців, надіславши йому в Петербург вітальну телеграму. Не приховуючи радісних почуттів, заступник голови Ради з'їздів ГПР О. І. Фенін висловив упевненість у тому, що з вибором Миколи Федоровича «вся індустрія імперії й південна гірничозаводська промисловість зокрема отримають енергійного й талановитого захисника своїх інтересів» [209, с. 5]. Дякуючи за теплі слова на свою адресу, М. Ф. фон Дітмар у телеграмі відзначав, що «останні шістнадцять років безперервної роботи в Раді з'їздів ГПР можна назвати найкращими роками його життя» [125, с. 5]. Своє обрання до Державної ради фон Дітмар назвав «новим, політичним періодом своєї діяльності» [254, с. 7].

Не залишалась осторонь таких подій і періодична преса. Редакція газети «Южный край» помістила на її шпальтах світлину Миколи фон Дітмара з невеликим повідомленням щодо його майбутньої державної діяльності. Виражаючи надії, автори зазначали, що «після виборів до верхньої палати парламенту Микола фон Дітмар продовжить очолювати Раду з'їздів ГПР, зберігаючи зв'язки з Донецьким басейном» [125, с. 5]. Свої вітання Миколі фон Дітмару надіслали й донецькі вуглепромисловці Грушевсько-Власівського району, сподіваючись на продовження всіх добрих справ у галузі промисловості [182, с. 5]. У своїй телеграмі Харківській

думі Микола Федорович обіцяв сприяти проведенню реформі міського самоврядування міських фінансів, прикладати зусилля для захисту інтересів міського населення Харкова [302, с. 18; 208, с. 5].

З моменту обрання Миколи Федоровича до Державної ради він став одним з лобістів, які здійснювали комунікацію між підприємницькими об'єднаннями й органами влади [299, с. 60]. Дебютною у політичній кар'єрі Миколи Федоровича стала восьма сесія Державної ради, що тривала з 1 листопада 1912 р. по 4 липня 1913 р. У цей час підприємець ще не мав великого досвіду політичної діяльності, тому й не демонстрував особливої активності під час пленарних засідань [290, с. 81]. Проте, деякі спроби заявити про себе були зроблені. Розглядаючи законопроект щодо скорочення тривалості робочого часу в закладах торгівлі, М. Ф. фон Дітмар проводив паралелі з промисловістю. Він вважав за необхідне «скорочення робочого дня для торгових службовців». Зважаючи на різницю між виробничим процесом у торгівлі та промисловості на законодавчому рівні, пропонував встановити загальні риси, а конкретні рішення щодо тривалості робочого дня приймати на місцях [82, стб. 296].

Важливим кроком для самореалізації фон Дітмара в стінах верхньої палати парламенту стало його входження до створеної підприємцями торгово-промислової групи, до якої крім нього входили й інші представники ділового світу імперії М. С. Авдаков, С. П. Глезмер, Ф. А. Іванов, П. Ф. Йорданов, М. Е. Крамер, Г. О. Крестовніков, С. М. Ротванд, Ф. В. Стахеев, В. І. Тімірязев та М. М. Триполітов [131, с. 399]. Було створено 10 тимчасових комісій [56, с. 3]. У різний час головами торгово-промислової групи у Державній раді були голова Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі М. С. Авдаков (1906–1913 рр.), колишній міністр В. І. Тімірязев (1913–1916 рр.), деякий час її очолював і сам Микола Федорович [296, с. 299]. У червні 1916 р. торговельно-промислова група в Державній раді розпалась [167, с. 2].

На XXXVII з'їзді ГПР Микола Федорович у листопаді 1912 р. у своїй доповіді відзначав, що торгівля й промисловість мають бути визнані в Державній раді «факторами першорядної важливості» [43, с. 3]. Під час візиту до Харкова в березні

1913 р. Микола фон Дітмар узяв участь у засіданні біржового комітету, від якого він був обраний до верхньої палати парламенту. Маклери під керівництвом С. М. Жевержеева радо зустріли гірничого інженера, висловлюючи підтримку й сподівання на подальшу плідну співпрацю в галузі біржової торгівлі. Разом з тим, підприємці звернулися до Миколи Федоровича з пропозицією клопотання перед міністром торгівлі та промисловості С. І. Тімашевим щодо державного податку на прибуток, у чому він радо згодився допомогти, обіцяючи докласти максимум зусиль для вирішення цього питання [55, с. 8].

З обранням Миколи Федоровича до Державної ради по суті розпочався «петербурзький» період його життя та діяльності. У цей час підприємець разом із родиною переїхав до столиці, придбавши будинок у досить престижному районі Петербурга по вулиці Фурштадській, 17. Діти Миколи Федоровича продовжили здобувати середню освіту в столичних навчальних закладах. Зокрема відомо, що син фон Дітмара Микола протягом 1914–1916 рр. навчався в III Петербурзькій (з 1914 р. – Петроградській) чоловічій гімназії, після закінчення якої мріяв вступити до Імператорського училища правознавства. Здійсненню цих планів завадила Лютнева революція 1917 р. [13, арк. 179]. Про незабутні роки проживання в столиці із захопленням згадувала у своїх спогадах і донька Миколи фон Дітмара Ольга [138, с. 2]. Утім, катастрофічна ситуація в Петрограді, а саме «руїна транспорту й й наближення голоду» змусили родину фон Дітмарів повернутись у передмістя Харкова, а саме в родинну садибу містечка Люботин [13, арк. 179].

На дев'ятій сесії, яка тривала з листопада 1913 р. по червень 1914 р., Микола Федорович брав участь в обговоренні багатьох важливих питань. Було створено шість тимчасових комісій [296, с. 228–229]. Недостатня кількість представників промисловості в земських установах хвилювала М. Ф. фон Дітмара і лягла в основу його доповіді «О волостном земстве», з якою підприємець виступив на засіданні Державної ради в травні 1914 р. [102]. Гірничий інженер поскаржився, що в процесі підготовки законопроекту майже не бралися до уваги інтереси промисловців. Фон Дітмар прикро зауважував, що «з одного боку в статті щодо виборчого права була відсутня будь-яка згадка щодо промисловості, однак про індустрію не забули там, де

треба поповнити касу нової установи – волосного земства». З цього випливає думка Миколи Федоровича щодо несправедливого ставлення до промисловості, яка потрібна державі лише в ролі «гаманця» і джерела надходжень, а в управлінні земствами її присутність не обов'язкова [102, с. 9005–9010]. Підприємця хвилювали й питання моральних норм, коли він відстоював ідею боротьби з пияцтвом задля покращення суспільного порядку [83, стб.1026].

У 1914 р. Микола фон Дітмар запропонував членам Державної ради переглянути систему самоврядування з обов'язковим скасуванням принципу становості, який, на його думку, був «безглуздим і шкідливим». До того ж, підприємець пропонував спростити систему прийняття рішень на всіх рівнях управління – від державного до міського. Говорячи про темпи розвитку країни, Микола Федорович наголошував, що треба проводити політику державного стимулювання економіки, а для керівництва міжнародними справами обирати людей з ґрунтовними професійними знаннями [415, с. 43].

Крім М. Ф. фон Дітмара і М. С. Авдакова, інтереси Харківської губернії у верхній палаті імперського парламенту в цей період репрезентували представники науки Д. І. Багалій і М. М. Ковалевський, а від губернських земських зборів – князь О. Д. Голіцин [296, с. 18]. За спогадами останнього, фон Дітмар полюбляв їздити Московсько-Курською залізницею, де на противагу Миколаївській для паровозів використовувалося виключно донецьке вугілля з його унікальним запахом [78, с. 103]. Спільна праця в Державній раді значно зблизила М. Ф. фон Дітмара з відомим істориком і громадським діячем Д. І. Багалієм. Перший досвід спілкування вони отримали ще в стінах Харківської міської думи. У той же час у стінах Державної ради спільними зусиллями Микола Федорович та Дмитро Іванович мали змогу висувати клопотання щодо розвитку Харкова. Так у листопаді 1913 р. за дорученням харківської думи обом представникам було дано право роз'яснити значення практичної діяльності Харківського медичного товариства, яке тимчасово припинило свою діяльність [80, с. 5]. З ініціативи Миколи Федоровича та Дмитра Івановича у Державній раді й на особливих нарадах у Петрограді в 1916 р.

порушувалось питання щодо створення в Харкові інституту інженерів шляхів сполучення [81, с. 4].

На особливу увагу заслуговує діяльність М. Ф. фон Дітмара в Державній раді в роки Першої світової війни. На цей час припадають чотири сесії законодавчої палати парламенту: десята (1915 р.), одинадцята (1915 р.), дванадцята (1916 р.), тринадцята (1916–1917 рр.). Якщо говорити про політичні переконання Миколи фон Дітмара, виходячи з його промов у Державній раді та статей у пресі, то можна простежити його схильність до ліберальних ідей [381, с. 289]. Тим не менш, він тримався осторонь політичних партій [287, с. 44]. В умовах війни фон Дітмар фактично перейшов в опозицію до уряду, вважаючи його «досить слабким у справі здійснення масштабних економічних заходів, необхідних для перемоги у війні». Ефективними наради могли б стати лише в разі об'єднання зусиль міністерств, а голова Ради міністрів буде виконувати свої прямі обов'язки» [86, стб. 115].

Із слів фон Дітмара можна зрозуміти його позицію щодо створення міністерства суспільної довіри [393, с. 93]. Починаючи з 1915 р., Державна рада і Державна дума почали делегувати своїх представників до новостворених дорадчих органів для врегулювання проблем економіки – Особливих нарад [283, с. 216]. Так Микола Федорович був обраний до двох таких скликань – у серпні 1915 р. до Особливої наради з питань оборони держави та Особливої наради з питань забезпечення паливом шляхів сполучення [17, арк. 7].

Микола фон Дітмар прагнув до розширення представництва підприємців в Особливих нарадах. На одній із нарад у серпні 1915 р. фон Дітмар виразив свою позицію щодо постачання армії, з паливного і продовольчого питань і перевезення вантажів. Зокрема, підприємець скаржився, що в нараді по продовольчому питанню обмежено доступ представникам біржових комітетів у порівнянні із земськими союзами, а в нараді по перевезенню недостатнім було представництво приватних залізниць на відміну від порайонних комітетів. За словами фон Дітмара, члени верхньої та нижньої палат парламенту не завжди були компетентними в питаннях, які розглядалися на нарадах [12, арк. 100].

Саме у стінах Державної ради Микола Федорович продовжував розробку проблем комерційної освіти, яку розпочав ще під час своєї діяльності в Харківському купецькому товаристві. Як один із ініціаторів створення у 1912 р. вищих комерційних курсів і член їх піклувальної ради та навчального комітету Микола Федорович не зупинявся на досягнутому, лобіюючи з трибуни верхньої палати парламенту питання щодо перетворення комерційних курсів в інститут. Так, на одному із засідань Державної ради у червні 1916 р. Микола фон Дітмар виступив з доповіддю, в якій дав короткий аналіз діяльності Харківських вищих комерційних курсів за перше чотириріччя його діяльності, відзначивши з-поміж основних досягнень створення чотирьох відділів: економічно-комерційного, місцевого господарства, банківсько-страхового і промислового з двома підвідділами – загальної й гірничозаводської промисловості. До переваг комерційного училища Микола Федорович відносив й існування педагогічного підвідділу, де здійснювалася підготовка викладачів для комерційних навчальних закладів [85, с. 1779].

Микола Федорович називав вірним рішення щодо створення комерційного училища саме в Харкові, наголошуючи на важливості міста як ділового й економічного центру Донецького басейну і його близькість до найбільших підприємств південної гірничозаводської промисловості. Для підняття авторитету комерційних курсів серед закладів подібного типу підприємець пропонував дещо змінити їх організаційну структуру, підвищивши до рівня інституту, з наданням відповідних юридичних прав. Без належної постановки комерційної освіти, як зазначав фон Дітмар, неможливим був розвиток гірничозаводської промисловості Півдня [364, с. 358]

Особливої актуальності це питання набуло в роки Першої світової війни, коли торгівля й промисловість відчували нагальну потребу у компетентних фахівцях, які б змогли забезпечити відновлення промислового розвитку Донецького басейну [85, с. 1778]. У такій ситуації, на думку фон Дітмара, роль своєрідного «каталізатора» розвитку індустрії змогли б відіграти саме вищі й середні комерційні навчальні заклади, які й мали б забезпечити вихід торгівлі та промисловості на світовий ринок [85, с. 1779]. До ініціативи фон Дітмара прислухалися урядники владних кабінетів, і

вже восени 1916 р. було прийнято рішення про перетворення вищих комерційних курсів на Харківський комерційний інститут [346, с. 24].

Наприкінці січня 1916 р. Микола фон Дітмар, як член Державної ради, увійшов до складу особливої фінансово-економічної комісії під керівництвом М. М. Покровського. На одному із засідань комісії у травні 1916 р. Микола Федорович висловив свою позицію щодо торговельних взаємовідносин з Німеччиною в умовах війни. Зокрема фон Дітмар та В. І. Тімірязєв висловлювали оптимістичну позицію, що після перемоги у війні Російська імперія зможе захопити Берлін й отримати необхідне обладнання й сировину на фабриках і заводах Німеччини [178, с. 157].

Микола фон Дітмар був прихильником прогресивного прибуткового податку. У лютому 1916 р. на одному із засідань Державної ради він узяв участь у обговоренні законопроекту «Про прибутковий податок». Виражаючи позицію представників промисловості й торгівлі гірничий інженер відзначав, що «підприємці постійно наполягали на покращенні податкової системи, яка б мала базуватись на принципах зрівняльності, справедливості й загальності» [316, с. 188].

За фракційною приналежністю М. Ф. фон Дітмар належав до групи центру [316, с. 188]. За політичними поглядами був близьким до «Союзу 17 жовтня» [330, с. 717]. У той час як інші представники Харківської губернії М. М. Ковалевський та Д. І. Багалій були лівими. Якщо перший був прогресистом, то другий – кадетом. Близьким за поглядами до М. Ф. фон Дітмара був О. Д. Голіцин, який належав до групи октябристів та центристів [296, с. 277]. З трибуни верхньої палати парламенту фон Дітмар виступав за децентралізацію державної влади і створення відповідального перед Державною думою уряду [299, с. 61].

Оплата праці Миколи фон Дітмара як виборного члена Державної ради протягом 1912–1913 рр. за рік коливалась від 5650 до 6600 руб., в середньому складаючи 6129 руб. З початком Першої світової війни скликання сесій стало нерегулярним і саме тому розмір грошової винагороди був зменшений до 4500 руб. на рік. З появою у вересні 1915 р. Особливих нарад члени Державної ради додатково отримували добові кошти на канікулах. Один раз на рік виплачувалась грошова

компенсація за поїздки з розрахунку 10 коп. за одну версту шляху до Петербурга) [296, с. 55]. Події Лютневої революції 1917 р. змусили родину фон Дітмарів знову повернутися до передмістя Харкова в містечко Люботин [138, с. 2].

Згадуючи про свою співпрацю з Миколою фон Дітмаром у Державній раді, М. С. Авдаков зазначав, що саме там якнайкраще могли проявитися його сили та здібності, що вирізнялися неабияким розумінням важливого державного значення промисловості». Думку Миколи Федоровича в Державній раді поважали й рахувалися з ним, особливо привертала увагу його ідея економічного оновлення країни [256, с. 12029]. Діяльність М. Ф. фон Дітмара в Державній раді напряду була пов'язана з представництвом інтересів гірничозаводської промисловості гірничозаводського Півдня, що вимагало володіння навиками публічного виступу. З перших днів роботи Микола Федорович проявляв неабиякі ораторські здібності [323, с. 204]. До того ж, він «володів майстерністю слова, а головне – палким темпераментом, який впливав на аудиторію. На багатьох він справляв захоплююче враження, що створювало йому репутацію незрівнянного оратора» [231, с. 2].

З настанням Лютневої революції 1917 р. М. Ф. фон Дітмар, як і інші підприємці, повинен був реагувати на революційні перетворення, які відбувалися в країні і тому висловив свою точку зору на можливий політичний розвиток Російської імперії. Його позиція була надрукована в одному з випусків «Горно-заводского дела» за 10 березня 1917 р., де Микола Федорович назвав республіканську форму правління єдиноможливою для Російської імперії й заявив про необхідність раз і назавжди відкинути фальш монархізму [335, с. 122]. Крім того, підприємець наголошував, що необхідно якнайшвидше випрацювати соціальну платформу, на основі якої представники гірничопромислової буржуазії мали б об'єднатися та виступити перед громадськістю [291, с. 82].

Як член Державної ради в серпні 1917 р. Микола фон Дітмар брав участь у другому загальноімперському торговельно-промисловому з'їзді, що проходив у Москві. Увійшовши до складу президії, Микола Федорович не міг не порушити питання розвитку гірничозаводського Півдня. Він зазначав, що становище промисловості Донецького басейну було вкрай скрутним через брак необхідних

коштів. Відповідальність за такий стан речей підприємець покладав, насамперед, на залізницю, з якими фон Дітмар пропонував не заключати договори на постачання вугілля. Єдиним виходом із ситуації, на думку Миколи Федоровича, могла б стати монополізація торгівлі вугіллям, дозвіл на яку мала надати Особлива нарада з питань палива [258, с. 215]. Відповідальність за руїну на промислових підприємствах Донбасу фон Дітмар покладав не на підприємців, а на відсутність влади, яка б змогла змусити виконувати законні вимоги промисловості [258, с. 232].

Передчасна смерть раптово обірвала життя Миколи Федоровича в розпал Громадянської війни. Помер підприємець і громадський діяч 5 липня 1919 р. у віці 54 років від висипного тифу по дорозі з Ростова до Харкова [231, с. 2]. Був похований в Харкові на міському Івано-Усіковенському кладовищі по вулиці Пушкінській. Сумнозвісна новина швидко облетіла не лише Харків, а й весь гірничозаводський Південь. На жаль, могила Миколи фон Дітмара не збереглась до нашого часу у зв'язку з руйнуванням міського цвинтаря радянською владою у 70-х рр. ХХ ст.

Невідомо, як би склалася доля Миколи Федоровича в умовах радянської влади – змусила б емігрувати чи болісно сприйняти нову дійсність і змиритися з новими реаліями. Раптова хвороба й передчасна смерть перервали на злеті життя Миколи Федоровича, не дозволивши прослідкувати його поведінку в нових історичних умовах. Друзі й колеги швидко відреагували на цю невиправну втрату шквалом некрологів у періодичній пресі. Згадуючи похорон батька, донька Ольга писала, що «траурна церемонія була дуже урочистою, родина тривалий час перебувала в траурі. Поховали Миколу Федоровича на міському цвинтарі Харкова поблизу могили доньки близького родича Дітмарів – О. Рутченка» [138, с. 3].

Загалом, обрання Миколи Федоровича фон Дітмара до Державної ради ознаменувало початок політичної кар'єри підприємця. Його передвиборча програма засвідчила зростання суспільно-політичної активності представників бізнесу з вимогами розширення політичних прав, збільшення представництва ділових кіл у вищих органах державної влади. Протягом 1912–1917 рр. Микола фон Дітмар брав участь у шести сесіях верхньої палати парламенту імперії, під час яких постійно тримав руку на пульсі часу, відстоюючи інтереси південної гірничозаводської

промисловості. Завдяки протекції М. С. Авдакова увійшов до торговельно-промислової групи в Державній раді, що складалася з відомих представників ділового світу імперії. Опинившись на арені політичного життя, підприємець приділяв увагу питанням тривалості робочого дня в закладах торгівлі, податку на прибуток, взаємовідносинам волосного земства та промисловості, перегляду системи самоврядування. Завдяки наполегливій праці Микола Федорович зміг обґрунтувати актуальність комерційної освіти задля ефективного розвитку промисловості в умовах війни й доклав неабияких зусиль для перетворення Харківських вищих комерційних курсів в інститут.

* * *

Отже, громадсько-політична діяльність Миколи фон Дітмара може розглядатися у двох площинах: перша – громадська, пов'язана з його участю в представницьких організаціях підприємців, а друга – політична розпочалась з обранням Миколи Федоровича до верхньої палати парламенту імперії – Державної ради.

Співка південних гірничопромисловців стала чи не найкращим полем для самореалізації Миколи Федоровича фон Дітмара, де йому вдалося втілити в життя чимало планів та ініціатив. Розглядаючи багаторічну громадську діяльність Миколи фон Дітмара, вважаємо за доцільне виокремити кілька основних етапів його участі в з'їздіській організації підприємців гірничозаводського Півдня: перший етап – залучення Миколи фон Дітмара до з'їзду південних промисловців (1893–1897 рр.); другий етап – входження Миколи фон Дітмара до Ради з'їздів ГПР, організація статистичного бюро і кар'єрне зростання підприємця в роки головування в Раді М. С. Авдакова (1897–1906 рр.); третій етап – діяльність Миколи фон Дітмара на чолі Ради з'їздів південних гірничопромисловців (1906–1918 рр.).

Одночасно з появою одноосібного бізнесу у Харкові розпочався перший етап громадської діяльності Миколи Федоровича, під час якого він не відігравав помітної ролі у структурі галузевої спілки південних підприємців, однак участь у пленарних засіданнях, обговоренні спільних питань, що стосувалися розвитку південної гірничозаводської промисловості, нові знайомства з підприємницьким середовищем

сприяли встановленню ділових контактів з ключовими постатями Ради з'їздів ГПР – А. Ф. Мевіусом, А. В. Міненковим, М. С. Авдаковим. Під час міжособистісного спілкування з представниками інженерно-технічної інтелігенції Микола фон Дітмар отримав можливість переймати досвід успішної підприємницької діяльності, поступово формувалися риси менеджера та організаторські здібності.

Другий етап громадської діяльності ознаменувався кар'єрним зростанням Миколи Федоровича, яке було пов'язане з його входженням до Ради з'їздів гірничопромисловців. Заручившись підтримкою підприємців, фон Дітмар був обраний завідувачем нового структурного підрозділу Ради з'їздів – статистичного бюро. З іменем Миколи Федоровича пов'язана організація і становлення гірничозаводської статистики Південного промислового району. За короткий час діяльності статистичного бюро завдяки наполегливій праці Миколи фон Дітмара було організоване ретельне вивчення виробництва кам'яновугільних копалин, доменних заводів, шляхів сполучення гірничозаводського Півдня, а згодом й інших промислових районів імперії. У результаті одна за одною почали з'являтися друковані статистичні праці, які були наочним відображенням діяльності статистичного бюро.

Завдяки Миколі Федоровичу статистичні дані почали публікуватися як на сторінках галузевого органу Ради з'їздів ГПР – «Горно-заводского листка», так і окремими виданнями. Матеріали статистичного бюро на чолі з М. Ф. фон Дітмаром викликали неабиякий інтерес серед підприємців і урядовців, бо містили найсвіжішу інформацію щодо індустріального розвитку й умов праці та відпочинку робітників промислових підприємств імперії. Успішна діяльність Миколи Федоровича на чолі статистичного бюро забезпечила йому визнання, завдяки якому гірничий інженер став авторитетним і знаним фахівцем-статистиком, який ретельно дослідив гірничозаводську промисловість Донецького басейну. Цінуючи професіоналізм Миколи фон Дітмара, урядові кола й галузеві спілки підприємців імперії запрошували його в ролі експерта на різного роду форуми й наради для обміну досвідом у справі накопичення та обробки статистичної інформації.

У цей час фон Дітмар почав займати перші виборні посади у структурі Ради з'їздів ГПР, які дозволили йому залучитися до діловодства виконавчого та дорадчого органів з'їздів і вдосконалити навички регулювання питань охорони праці робітників у Товаристві допомоги постраждалим гірникам та Харківському з фабричних і гірничозаводських справ присутствія. Під час скликання чергових та екстрених з'їздів ГПР підприємець отримав можливість керувати роботою профільних комісій з питань земського оподаткування гірничопромислових підприємств Донецько-Придніпровського регіону й гірничотехнічної освіти, де брав участь у розробці програм та статутів Лисичанської та Горлівської штейгерських шкіл.

Набутий у статистичному бюро досвід видавничої діяльності став у нагоді Миколі фон Дітмару під час редакторсько-публіцистичної діяльності на чолі видання «Горно-заводский листок». Очоливши редакційну колегію «ГЗЛ», фон Дітмар двічі реформував цей галузевий журнал, внаслідок чого у 1903 р. журнал перетворився з приватного на офіційний друкований орган Ради з'їздів ГПР, а у 1910 р. змінив назву з «Горно-заводского листка» на «Горно-заводское дело». За час редагування Миколою Федоровичем удвічі було збільшено кількість сторінок, з'явилися нові й урізноманітнені старі тематичні рубрики, до співпраці почали запрошуватись відомі підприємці та науковці, періодичність видання зросла з двох разів на місяць до двох разів на тиждень.

Успішна діяльність Миколи фон Дітмара залежала від тісної співпраці з керівництвом Ради з'їздів ГПР, на чолі якої у різні періоди перебували А. Ф. Мевіус та А. В. Міненков. Багато в чому знаковою стала співпраця Миколи фон Дітмара з новим головою Ради з'їздів ГПР М. С. Авдаковим, з обранням якого співпало призначення підприємця секретарем Ради з'їздів. Помітивши організаторські здібності фон Дітмара, Микола Степанович сприяв його просуванню по службовій драбині, зокрема почав довіряти йому ключові посади. Завдяки Миколі Федоровичу вперше за тридцять років було приділено увагу вивченню й узагальненню історії з'їздів південних гірничопромисловців, внаслідок чого було створено нарис історії галузевої спілки південних підприємців.

Третій етап громадської діяльності Миколи Федоровича став для нього справжнім злетом. Завдяки здобутому авторитету в секретаріаті з'їздів, статистичному бюро й на виборних посадах Микола Федорович був обраний головою Ради з'їздів ГПР. Саме на цій посаді найбільш яскраво проявилися риси здібного менеджера й керівника, які сформували справжнього лідера південної гірничозаводської промисловості, виразника інтересів підприємництва. Після обрання на посаду голови Ради з'їздів ГПР він увійшов до бюро уповноважених, де відстоював інтереси промисловості в урядових установах.

В умовах революції 1905–1907 рр. Рада з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії на чолі з М. Ф. фон Дітмаром активно долучилася до розгляду робітничого питання шляхом висунення пропозицій щодо відповідного законодавства. У своїй «Записці» Микола Федорович виступив ініціатором урегулювання відносин між працею і капіталом шляхом модернізації робітничого законодавства, а саме висловив конкретні пропозиції щодо тривалості робочого дня, права робітників на професійні спілки та страйки, будівництва дешевих житлових приміщень. Досвід управління власними промисловими підприємствами підштовхнув підприємця до вирішення питання охорони праці робітників шляхом створення першого в імперії Медико-механічного інституту Ради з'їздів ГПР.

Окремо слід зупинитися на заходах, організованих М. Ф. фон Дітмаром з метою профілактики інфекційних захворювань серед робітників і службовців гірничопромислових підприємств Півдня Росії. За його сприяння під час епідемій холери 1910 р. при Раді з'їздів почали діяти тимчасові органи реагування і комісії провідних лікарів регіону, організовано курси санітарів та бактеріологічну лабораторію для проведення аналізів при Медико-механічному інституті Ради з'їздів.

Перебуваючи на посаді керівника галузевої спілки південних гірничопромисловців, Микола фон Дітмар підняв на новий рівень середню й вищу гірничотехнічну освіту регіону. Розуміючи нагальну потребу в підготовці кваліфікованих спеціалістів, Микола фон Дітмар виступив ініціатором організаційної трансформації Катеринославського вищого гірничого училища і його

перетворення у вищий навчальний заклад на зразок Петербурзького гірничого інституту. Для цього підприємець пропонував переглянути навчальні програми КВГУ, змінити термін навчання від трьох до чотирьох років, збільшити фінансування закладу для стимулювання й грошового заохочення викладацького складу Катеринославського вищого гірничого училища.

Представляючи інтереси з'їздів гірничопромисловців Півдня, фон Дітмар мав відношення до фінансово-банківської сфери, зокрема входив до обліково-кредитного комітету Харківської контори Державного банку, був членом правління Петроградського торгового банку. У галузі біржової торгівлі підприємець входив до Харківського біржового комітету і Харківської кам'яновугільної й залізо-торгової біржі, обіймаючи керівні посади.

Як представник Харківського біржового комітету Микола фон Дітмар був обраний членом Державної Ради Російської імперії – верхньої палати російського парламенту, де відстоював інтереси власників паливної та металургійної промисловості Донбасу і Придніпров'я, займався розробкою питань комерційної освіти, тривалості і розподілу робочого дня торговельних закладів, промислового податку, проведення економічних перетворень у державі. Діяльність підприємця в Державній раді співпала з роками Першої світової війни. На засіданні Державної ради в серпні 1915 р. Микола фон Дітмар був обраний членом Особливої наради для обговорення і об'єднання заходів по забезпеченню паливом шляхів сполучення, державних і громадських установ, що працювали на державну оборону. З початком Лютневої революції 1917 р. Микола Федорович, як і інші підприємці, не сприйняв ідей більшовизму і тому вдався до контрреволюційної діяльності й пошуків альтернативних шляхів політичного розвитку.

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумки вищесказаному можна зробити висновок, що серед когорти представників інженерного підприємництва України кінця XIX – початку XX ст. почесне місце належить гірничому інженеру Миколі Федоровичу фон Дітмару, діяльність якого багато в чому була пов'язана зі становленням гірничозаводського Півдня імперії й Донецько-Придніпровського регіону зокрема.

Постать Миколи фон Дітмара та його багатогранна діяльність не отримали належного висвітлення в науковій літературі. На сьогоднішній день в історіографії відсутня спеціальна праця, присвячена цій непересічній особистості. Тривалий час дослідники не зверталися до вивчення цієї постаті, що було пов'язано з певними штампами й стереотипами радянської історіографії по відношенню до підприємницького прошарку. Недостатнє вивчення проблеми потребувало залучення широкого кола опублікованих та неопублікованих джерел, які дозволили реконструювати основні віхи життя та діяльності М. Ф. фон Дітмара, компенсуючи відсутність особистого архівного фонду підприємця.

Постать М. Ф. фон Дітмара формувалась протягом тривалого часу. Успадковані від предків риси характеру доповнювалися типовим дворянським вихованням, що базувалося на ідеалах честі та порядності. У дитинстві значний вплив на Миколу мали батьки, які мріяли про військову кар'єру сина. Під час навчання в Московській военній гімназії були закладені підвалини майбутніх поглядів і переконань. У студентські роки Микола Федорович зустрів свого наставника – Дмитра Івановича Менделєєва, який допоміг йому визначитися з магістральним вектором фахових інтересів у галузі промисловості гірничозаводського Півдня.

Микола фон Дітмар зробив вигідну інвестицію у своє майбутнє на шляху створення власного бізнесу. Незважаючи на прибалтійські корені, він сформувався як підприємець з притаманними діловими якостями саме в українському Харкові. Регіональна специфіка Донецько-Придніпровського регіону позитивно позначилась на підприємницькій діяльності М. Ф. фон Дітмара, змушуючи його постійно тримати руку на пульсі часу: вдосконалювати обладнання, оновлювати асортимент

продукції, розширювати промислове виробництво, піклуватися про найманих робітників. Свідченням успішної підприємницької діяльності гірничого інженера стали не лише постійні замовлення, але й високі нагороди на різних виставках і презентаціях, схвальні відгуки підприємців та аграріїв, постійна увага високопосадовців до високої якості його продукції.

Колективна форма підприємницької діяльності фон Дітмара характеризувалася організацією і становленням Ізюмського, Олексіївського та Новосильцевського акціонерних товариств, чиї інтереси Микола Федорович відстоював у галузевих представницьких організаціях підприємців та періодичній пресі, вирішував важливі питання, що стосувались транзитних перевезень вантажів, будівництва нових залізничних ліній, залучення робочої сили на рудники, покращення житлових умов робітників. Перебування Миколи Федоровича на керівних посадах акціонерних товариств сприяло встановленню широких контактів у діловому світі як регіонального, так і загальноімперського рівня.

Як представник підприємницької сфери Микола Федорович фон Дітмар водночас належав і до інтелектуальної науково-технічної еліти імперії. Його наукова діяльність була сфокусована на двох основних напрямках: геології та рахівництві. Спочатку здібності до наукової роботи були продемонстровані гірничим інженером в ході геолого-технічних розвідок на залізничному будівництві, а згодом удосконалені під час дослідження родовищ корисних копалин. Результатом плідних наукових пошуків Миколи Федоровича стало виявлення явища вертикальних пластів третинної системи серед горизонтальних крейдових глин, зібрання колекції рідкісних мінералів, облаштування бурових свердловин на залізничних магістралях. Дослідження Миколи фон Дітмара підтвердили можливість видобутку мінерального палива в Ізюмському повіті Харківської губернії, а виявлення покладів залізної руди в Курській губернії засвідчили наявність у регіоні магнітної аномалії.

У бухгалтерській справі фон Дітмар був одним із теоретиків рахівництва, представником петербурзької школи бухгалтерського обліку. Важливим досягненням Миколи Федоровича стала підготовка підручника з основ рахівництва, введення і практичне застосування нової форми подвійної бухгалтерії в

торговельних, промислових, громадських установах Харківської губернії. Завдяки плідній діяльності Миколи фон Дітмара новий імпульс було дано розвитку комерційної освіти шляхом створення Харківських вищих комерційних курсів і здійснено конкретні дії щодо їх перетворення в інститут. Можна стверджувати, що кожен напрям наукових зацікавлень фон Дітмара відповідав певному хронологічному відрізку його життя. Якщо протягом 1890–1906 рр. його фахові інтереси були пов'язані з науково-практичною діяльністю в галузі геології, то в період 1907–1914 рр. на зміну попереднім зацікавленням прийшло захоплення рахівництвом, розробкою якого він активно займався на базі Харківського відділення Імператорського технічного товариства.

З'їзди південних гірничопромисловців стали чи не найкращим полем для самореалізації М. Ф. фон Дітмара. Це дозволило нам виділити кілька етапів його плідної діяльності в цій представницькій організації підприємців. Перший етап (1893–1897 рр.) пов'язаний із появою гірничого інженера в спілці південних підприємців, де в процесі обговорення проблем розвитку промисловості ним було встановлено ділові зв'язки з ключовими постатями бізнес-еліти регіону. Другий етап (1897–1906 рр.) ознаменувався організацією М. Ф. фон Дітмаром Статистичного бюро Ради з'їздів гірничопромисловців й появою гірничозаводської статистики Південного економічного району. Набутий у статистичному бюро досвід видавничої діяльності став у нагоді Миколі фон Дітмару під час редакторської діяльності у виданні «Горно-заводский листок», який завдяки М. Ф. фон Дітмару став офіційним друкованим органом Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня. Тісна співпраця з керівництвом спілки в особі М. С. Авдакова дозволила М. Ф. фон Дітмару заручитися підтримкою підприємців, які обрали його головою Ради з'їздів південних гірничопромисловців.

Третій етап громадської діяльності М. Ф. фон Дітмара співпав у часі з його перебуванням на чолі спілки гірничопромисловців протягом 1906–1918 рр. Очоливши Раду з'їздів в роки Першої російської революції, гірничий інженер приділяв особливу увагу взаємовідносинам між працею й капіталом, підняв авторитет донецького вугілля на світовому ринку, виступив одним з ініціаторів

реорганізації Катеринославського вищого гірничого училища в інститут. Під час Першої світової війни завдяки М. Ф. фон Дітмару надавалася допомога пораненим бійцям, було створено Харківський військово-промисловий комітет для забезпечення армії боєприпасами та предметами першої необхідності. Період перебування М. Ф. фон Дітмара на чолі спілки південних підприємців співпав у часі з революціями 1905–1907 та 1917 рр., Першою світовою війною, українськими національно-визвольними змаганнями й встановленням радянської влади. У цей час саме фон Дітмар багато в чому визначав шляхи розвитку промисловості гірничозаводського Півдня, невідкладно реагував на виклики часу, вирішуючи нагальні проблеми соціально-економічного розвитку регіону.

Обрання Миколи Федоровича фон Дітмара в 1912 р. до Державної ради ознаменувало початок політичної кар'єри підприємця. Його передвиборча програма засвідчила зростання суспільно-політичної активності представників бізнесу з вимогами розширення політичних прав, прагнення до збільшення представництва ділових кіл у вищих органах державної влади. Протягом 1912–1917 рр. Микола фон Дітмар брав участь у шести сесіях верхньої палати парламенту імперії, під час яких відстоював інтереси підприємців гірничозаводського Півдня. Серед пропозицій варто назвати збільшення представництва ділових кіл в Державній раді, перегляд системи самоврядування, розширення ролі громадськості й надання самостійності регіонам країни у виборі стратегії та напрямків розвитку, ініціатива щодо створення Харківського комерційного інституту. З початком Лютневої революції М. Ф. фон Дітмар критикував монархію, наполягаючи на створенні республіки.

У цілому, підсумовуючи все вищесказане, зазначимо, що гірничий інженер Микола фон Дітмар залишив після себе помітний слід у підприємстві, науці, соціально-економічному й громадсько-політичному житті як України, так і загальноімперського простору. Завдяки організаторським здібностям, наполегливості й цілеспрямованості в умовах індустріального піднесення початку ХХ ст. Миколі Федоровичу фон Дітмару вдалося стати впливовим лідером гірничопромисловців Південного економічного району й зайняти гідне місце серед

когорти найвідоміших представників інженерного підприємництва України кінця XIX – початку XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

І. 1. НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

АРХІВИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

РОССИЙСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ АРХИВ (РГИА) ФОНД 23. МИНИСТЕРСТВО ТОРГОВЛИ И ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Оп. 3.

1. Д. 499. Список членов Особого совещания по топливу при Министерстве торговли и промышленности и список лиц, приглашенных в частное совещание при Министерстве торговли и промышленности. – 1915–1917 гг. – 2 арк.

Оп. 7.

2. Спр. 100. О выборах новых членов Государственного Совета из лиц торгово-промышленного класса. 1912–1916 гг. – 217 арк.
3. Спр. 440. О рассмотрении ходатайства Совета Съезда горнопромышленников Юга России о принятии некоторых мер к облегчению положения владельцев каменноугольных и антрацитовых копей. – 1905–1906 гг. – 9 арк.

Оп. 15.

4. Спр. 289. Докладная записка Совета Съезда горнопромышленников Юга России от 16.10.1906 г. по вопросу о предполагаемом размере вывоза минерального топлива. – 1906 г. – 9 арк.

Оп. 16.

5. Спр. 366. Список членов Особого Совещания для обсуждения подготовительных работ по введению в действие законов об обязательном страховании рабочих, объяснительная записка к проекту форм статистической отчетности страховых товариществ по учету несчастных случаев. – 1910 г. – 5 арк.

ФОНД 32. СОВЕТ СЪЕЗДОВ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ И ТОРГОВЛИ

Оп. 1.

6. Спр. 63. Стенографический отчет заседания конференции представителей промышленных организаций от 02. 06. 1917 г. 1917 г. – 274 арк.
7. Спр. 74. Личный состав Временного совета, комитета и Совета съездов представителей промышленности и торговли. Списки учреждений и организаций, вступивших в действительные члены съездов. 1906–1917 гг. – 133 арк.
8. Спр. 77. Списки действительных и совещательных членов съездов представителей промышленности и торговли и личного состава Совета съездов представителей промышленности и торговли (1906 и 1911 гг.). – 1906–1911 гг. – 99 арк.
9. Спр. 83. Переписка представителей торгово-промышленных предприятий с учредительным комитетом Совета съездов, членских взносах и об участии в заседаниях и совещаниях. 1905–1911 гг. – 142 арк.
10. Спр. 99. Переписка с Советом съезда горнопромышленников Юга России об участии в разных заседаниях и съездах, о тарифах при перевозке грузов, о положении законопроектов, вносимых на рассмотрение Государственной Думы, по другим вопросам. 1906–1911 гг. – 331 арк.
11. Спр. 119. Протоколы заседаний конференции промышленников Юга России и декларация конференции Временному Правительству. Май 1917 – сентябрь 1917 гг. – 105 арк.
12. Спр. 147. Заметки о заседаниях Совета съездов и Центрального военно-промышленного комитета, их отделов и комиссий с кратким обзором рассмотренных вопросов. Май 1915– октябрь 1915 гг. – 43 арк.

ФОНД 37. ГОРНЫЙ ДЕПАРТАМЕНТ

Оп. 48.

13. Спр. 1331. Дело о горном инженере Николае Федоровиче фон Дитмаре. 1890–1917 гг. – 219 арк.
14. Спр. 1653. Дело о горном инженере Александре Ивановиче Фенине. 1892–1917 гг. – 151 арк.

**ФОНД 150. ПЕТЕРБУРГСКОЕ ОБЩЕСТВО ЗАВОДЧИКОВ И
ФАБРИКАНТОВ**

Оп. 1.

15. Спр. 394. Материалы по обсуждению вопроса об установлении однообразной формы сводного баланса акционерных предприятий, присланных на заключение. 1910–1911 гг. – 100 арк.

ФОНД 560. КАНЦЕЛЯРИЯ МИНИСТРА ФИНАНСОВ

16. Ф. 560. – Оп. 22. – Спр. 555. По разнородной переписке (об обеспечении минеральным топливом железных дорог и фабрично-заводской промышленности в виду приостановки работ на коях Донецкого каменноугольного бассейна, о возложении на Министра финансов обязанностей Председателя Совета Министров). – 1905–1910 гг. – 368 арк.

**ФОНД 1162. ГОСУДАРСТВЕННАЯ КАНЦЕЛЯРИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО
СОВЕТА**

Оп. 6.

17. Спр. 685. Дело о службе Члена Государственного Совета по выборам от промышленности фон Дитмара. 1912–1915 гг. – 15 арк.

Оп. 8.

18. Спр. 13. Дело по выборам членов Государственного Совета от торговли и промышленности 1911–1914 гг. – 19 арк.

**ФОНД 1494. АЛЕКСЕЕВСКОЕ ГОРНОПРОМЫШЛЕННОЕ АКЦИОНЕРНОЕ
ОБЩЕСТВО**

Оп. 1.

19. Спр. 27. Протокол общего собрания акционеров общества от 15.05.1908 г., договоры и переписка Правления с Волжско-Камским коммерческим банком по

вопросу о получении при открытии нового кредита закладной в сумме 600 тыс. руб. – 1907–1910 гг. – 67 арк.

20. Спр. 35. Устав Общества с изменениями и дополнениями его за 1892–1910 гг. – 1910 г. – 19 арк.

ФОНД 1499. НОВОСИЛЬЦЕВСКОЕ КАМЕННОУГОЛЬНОЕ АКЦИОНЕРНОЕ ОБЩЕСТВО

Оп. 1.

21. Спр. 6. Материалы первого общего собрания акционеров от 19 ноября 1913 г. и вторичного общего собрания от 23. 07. 1915 г. (протоколы, доклады Правления и Ревизионной комиссии, отчет о деятельности Общества с 19.11.1913 по 31.12. 1914) Списки акционеров. 1913–1915 гг. – 48 арк.
22. Спр. 7. Протоколы заседаний Правления Общества (19.11.1913 – 27.04.1918). 1913–1918 гг. – 79 арк.

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ АРХИВ САНКТ-ПЕТЕРБУРГА (ЦГИА СПб)

ФОНД 963. ГОРНЫЙ ИНСТИТУТ ИМПЕРАТРИЦЫ ЕКАТЕРИНЫ II (1773– 1918 гг.)

Оп. 1.

23. Спр. 5329. О приеме учащихся в Институт. 1883–1884 гг. – 308 арк.
24. Спр. 6240. Экзаменационные списки и заключения Совета. – 1884 г. – 165 арк.
25. Спр. 6245. Экзаменационные списки и заключения Совета. 1885–1886 гг. – 152 арк.
26. Спр. 6247. Экзаменационные списки и заключения Совета. 1886–1887 г. – 166 арк.
27. Спр. 6249. Экзаменационные списки и заключения Совета. 1887–1888 г. – 164 арк.
28. Спр. 6250. Список учащихся в Горном Институте с отметками годовичных испытаний в науках и заключение Совета Института. 1888–1889 г. – 107 арк.

29. Спр. 9974. Дело студента Николая Дитмара. – 1885–1889 гг. – 62 арк.

**ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ КИНО-ФОТО-
ФОНОДОКУМЕНТОВ САНКТ-ПЕТЕРБУРГА (ЦГАКФФ СПб)**

30. Участники чествования Н. С. Авдакова, действительного статского советника, горного инженера. – Санкт-Петербург. – Октябрь 1913 г. – Е 9625.

АРХІВИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДАХО)

ФОНД 45. ХАРЬКОВСКАЯ ГОРОДСКАЯ УПРАВА

Оп. 1.

31. Спр. 12034. Фон Дитмара Н. Ф. о постройке по ул. Газовой, 4. – 1913 г. – 4 арк.

Оп. 4.

32. Спр. 13262. Об осмотре механического завода Н. Ф. фон Дитмара. – 1915 г. – 4 арк.

Оп. 6.

33. Спр. 743. Протоколы заседаний водопроводной комиссии. – 1912 г. – 66 арк.

**ФОНД 922. КАНЦЕЛЯРИЯ СТАРШЕГО ФАБРИЧНОГО ИНСПЕКТОРА
ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНИИ**

Оп. 1.

34. Спр. 132. Сведения о заработке рабочих за 1912 г. к учреждению страховых товариществ. – 1913 гг. – 310 арк.
35. Спр. 148. Сведения о влиянии войны на ход промышленности (июль – ноябрь 1914). – 1914 г. – 272 арк.
36. Спр. 169. Сведения о влиянии войны на ход промышленности. – 1915 г. – 474 арк.
37. Спр. 181. Сведения о промышленных заведениях за 1916 г. – 1916 г. – 69 арк.

38. Спр. 187. Переписка с Харьковским военно-промышленным комитетом. – 1916 г. – 1 арк.

ФОНД 977. ХАРЬКОВСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ ИМПЕРАТОРСКОГО РУССКОГО ТЕХНИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Оп. 1.

39. Спр. 1. Счетоводный отдел. Оригиналы статей и корректура № 8, 10 и 13 журнала «Счетоводство и хозяйство» за 1912–1916 гг. – 1912–1916 гг. – 224 арк.

І. 2. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

40. VII Международный Геологический Конгресс // Горно-заводский листок. – 1897. – № 17. – С. 3048–3050.
41. VII съезд горнопромышленников юга России // Горно-заводский листок. – 1902. – № 23. – С. 5884–5886.
42. XXVI съезд горнопромышленников юга России // Южный край. – 1901. – № 7201. – 17 нояб. – С. 3.
43. XXXVII съезд горнопромышленников юга России // Южный край. – 1912. – № 11114. – 26 нояб. – С. 3.
44. Адрес Харькова: адресная и справочная книга. – Харьков: Типо-литогр. «Художественный труд» Р. Радомышльского, 1910. – [разд. паг.].
45. Адрес-календарь Южного горнозаводского и торгово-промышленного района на 1908 год. Настольная и справочная книга для всех. – Юзовка: Изд-во И. Д. Валлерштейна, 1908. – 364 с.
46. Адресная книга для горнопромышленных предприятий Юга России 1915 г. / Совет съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков: Типогр. Б. Бенгис, 1915. – 130 с.
47. Адресная книга для горнопромышленных предприятий Юга России 1917 г. / Совет съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков: Типогр. Ю. М. Беркман, 1917. – 212 с.

48. Адресная книжка горнопромышленных предприятий Донецкого бассейна 1909 год / Совет съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков: Изд. «Горно-заводский листок», 1908. – 120 с.
49. Арест Л. Г. Рабиновича // Южный край. – 1906. – № 8668. – 11 янв. – С. 3.
50. Артезианские колодцы горного инженера Н. Ф. фон Дитмара // Южный край. – 1899. – № 6294. – 1 май. – С. 1.
51. Буровые инструменты механического завода Н. Ф. фон Дитмара // Южный край. – 1905. – № 8596. – 9 окт. – С. 1.
52. Буровые инструменты и насосы Н. Ф. фон Дитмара // Южный край. – 1903. – № 7891. – 26 окт. – С. 2.
53. Буровые инструменты Н. Ф. фон Дитмара // Южный край. – 1904. – № 8302. – 12 дек. – С. 1.
54. Буровые инструменты и насосы механического завода Н. Ф. фон Дитмара // Южный край. – 1905. – № 8302. – 9 окт. – С. 8598.
55. В биржевом обществе // Южный край. – 1913. – № 11322. – 24 мар. – С. 8.
56. В Государственном Совете // Биржевые ведомости. – 1916. – 17 мар. – № 15446. – С. 3.
57. В техническом обществе // Южный край. – 1913. – № 11752. – С. 8.
58. В техническом обществе // Южный край. – 1914. – № 11837. – С. 5.
59. В техническом обществе // Южный край. – 1914. – № 11892. – 13 фев. – С. 5.
60. В техническом обществе // Южный край. – 1915. – № 12551. – 17 фев. – С. 5.
61. Введение двойной системы на всех городских предприятиях и управе // Южный край. – 1911. – № 10233. – 2 июл. – С. 4.
62. Весь Петроград на 1917 год: адресная и справочная книга г. Петрограда. – Петроград: Изд. Т-ва А. С. Суворина «Новое время», 1916. – 811 стб.
63. Весь Харьков на 1912 г.: справочная книга / Изд. Е. С. Элькина. – Харьков: Типогр. «Утро» А. А. Жмудского, 1912. – 1391 стб.
64. Весь Харьков на 1913 г.: справочная книга / Изд. Е. С. Элькина. – Харьков: Типогр. «Утро» А. А. Жмудского, 1913. – 1491 стб.

65. Весь Харьков на 1914 г.: справочная книга / Изд. Е. С. Элькина. – Харьков: Типогр. печат. и издат. дела, 1913. – 1342 стб.
66. Весь Харьков на 1917 г.: справочная книга / Изд. Е. С. Элькина. – Харьков: Типогр. А. Перельмана, 1917. – 1401 стб.
67. Винниченко В. К. Відродження нації: у 3-х ч. / В. К. Винниченко. – Ч. 3. Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.). – Київ-Відень, 1920. – 542 с.
68. Война и горная промышленность (беседа с членом Государственного Совета Н. Ф. фон Дитмаром) // Южный край. – 1914. – № 12213. – С. 7.
69. Вопросы горно-технического и коммерческого образования // Южный край. – 1912. – № 10766. – 16 май. – С. 4.
70. Всероссийский съезд бухгалтеров Обществ взаимного кредита // Южный край. – 1913. – № 11260. – 18 фев. – С. 2.
71. Вторичное общее собрание акционеров Алексеевского Горнопромышленного Общества // Горно-заводский листок. – 1904. – № 23. – С. 6914–6915.
72. Второй общеимперский съезд представителей по промышленности и торговле // Горно-заводский листок. – 1906. – № 16. – С. 8488.
73. Выборы в техническом обществе // Южный край. – 1906. – № 8734. – 19 мар. – С. 5.
74. Выборы представителей Съезда в комиссию по рассмотрению рабочего законодательства при Министерстве Торговли и Промышленности // Горно-заводский листок. – 1906. – № 47. – С. 8858.
75. Высший коммерческий институт // Южный край. – 1911. – № 10307. – 2 июн. – С. 4.
76. Высший коммерческий институт // Южный край. – 1911. – № 10319. – 16 июн. – С. 4.
77. Германский горнист в Харькове // Южный край. – 1912. – № 10562. – 21 янв. – С. 3.
78. Голицын А. Д. Воспоминания / А. Д. Голицын. – М.: Русский путь, 2008. – 636 с.

79. Горное отделение коммерческого института // Южный край. – 1911. – № 10254. – 30 мар. – С. 4.
80. Городская дума // Южный край. – 1913. – № 11726. – 9 нояб. – С. 5.
81. Городская дума // Южный край. – 1916. – № 13596. – 17 сен. – С. 4.
82. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1912–1913 гг. Сессия VIII. Заседания 1–51 (01.11.1912 – 04.07.1913). – СПб.: Госуд. типогр., 1913.
83. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1913–1914 гг. Сессия IX. Заседания 1–59 (01.11.1913 – 30.06.1914). – СПб.: Госуд. типогр., 1914.
84. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1915 г. Сессия X. Заседания 1–6 (17.01.1915 – 30.01.1915). – СПб.: Госуд. типогр., 1915.
85. Государственный Совет. Стенографические отчеты. Приложения к стенографическим отчетам. Сессия XIII. Заседания 1-2 (01.11.1916 – 04.11.1916). – СПб.: Госуд. типогр., 1916.
86. Государственный Совет. Стенографические отчеты. Сессия XI. Заседания 1-10 (19.07.1915 – 03.09.1915). – СПб.: Госуд. типогр., 1915.
87. Дитмар Н. Ф. фон. V съезд горнопромышленников Царства Польского (Отчет Совету съезда горнопромышленников Юга России горного инженера Н. Ф. фон Дитмара) / Н. Ф. фон Дитмар. – Харьков: Типо-литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1900. – 22 с.
88. Дитмар Н. Ф. фон. V съезд горнопромышленников Царства Польского / Н. Ф. фон Дитмар // Горно-заводский листок. – 1900. – № 4. – С. 4151–4152.
89. Дитмар Н. Ф. фон. Доклад председателя Совета Съезда горнопромышленников Юга России, горного инженера Н. Ф. фон Дитмара по вопросу: О преобразовании Екатеринославского высшего горного училища / Н. Ф. фон Дитмар. – Харьков: Типо-литогр. И. А. Цедербаум, 1907. – 8 с.
90. Дитмар Н. Ф. фон. Доклад, прочитанный на заседании Межведомственного совещания под председательством главноуполномоченного Российского общества Красного креста по борьбе с эпидемией холеры на Юге России профессора, тайного советника Г. Е. Рейна, бывшем в Харькове 2 августа 1910 г.) / Н. Ф. фон Дитмар. – Харьков: Тип. Б. Бенгис, 1910. – 11 с.

91. Дитмар Н. Ф. фон. Задачи промышленности в связи с войной. Доклад Харьковскому отделению Императорского Русского технического общества / Н. Ф. фон Дитмар. – Харьков: Типо-литогр. Ю. М. Беркман, 1915. – 15 с.
92. Дитмар Н. Ф. фон. Записка председателя Совета Съезда Н. Ф. фон Дитмара по поводу законопроектов Министерства торговли и промышленности по рабочему вопросу: Район. комиссиям Сов. Съезда горнопромышленников Юга России / Совет Съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1906. – 14 с.
93. Дитмар Н. Ф. фон. Запруда оврагов как общественная работа / Н. Ф. фон Дитмар. – СПб.: Тип. В. Войцицкого и С. Корнатовского, 1892. – 7 с.
94. Дитмар Н. Ф. фон. Из практики изысканий по линии Рязанско-Казанской железной дороги / Н. Ф. фон Дитмар // Горно-заводский листок. – 1893. – № 21. – С. 1665.
95. Дитмар Н. Ф. фон. Исследование бурением причин Курской магнитной аномалии (Доклад 1-му Съезду деятелей по практич. геологии и разведочному делу в С.-Петербурге в февр. 1903 г.) / Н. фон-Дитмар. – Харьков: Тип. М. Зильберберг и С-вья, 1903. – 24 с.
96. Дитмар Н. Ф. фон. К вопросу о вступительных экзаменах в Горный Институт / Н. Ф. фон Дитмар // Горно-заводский листок. – 1896. – № 18. – С. 2671–2672.
97. Дитмар Н. Ф. фон. К вопросу о недостатке рабочих на каменноугольных копях Донецкого бассейна в 1899 году: (Опыт исследования) / Сост. зав. Стат. бюро горн. инж. Н. фон Дитмар. – Харьков: Тип. и литогр. Зильберберг, 1899. – 9 с.
98. Дитмар Н. Ф. фон. К вопросу о постановке преподавания в Горном Институте / Н. Ф. фон Дитмар // Горно-заводский листок. – 1896. – № 3. – С. 2466.
99. Дитмар Н. Ф. фон. К составлению описания счетоводства и отчетности на коях Донецкого бассейна / Н. Ф. фон Дитмар // Счетоводство и хозяйство. – 1912. – № 9. – С. 232–237.
100. Дитмар Н. Ф. фон. Кто мы? (По поводу предвыборного обращения Совета Съезда горнопромышленников юга России) / Н. Ф. фон Дитмар // Горно-заводское дело. – 1912. – № 36. – С. 5752–5754.

101. Дитмар Н. Ф. фон. Несчастные случаи в южной горной и горнозаводской промышленности / Н. Ф. фон Дитмар. – М.: Тип. Т-го Д-ма М. В. Балдин и К⁰, 1910. – 32 с.
102. Дитмар Н. Ф. фон. О волостном земстве (речь члена Государственного совета Н. Ф. фон Дитмара, произнесенная на заседании Госсовета 19 мая 1914 г.) // Горно-заводское дело. – 1914. – № 21–22. – С. 9005–9010.
103. Дитмар Н. Ф. фон. О курском магнитном железяке и магнитной аномалии / Н. Ф. фон Дитмар // Южный край. – 1903. – № 7812. – 6 авг. – С. 3.
104. Дитмар Н. Ф. фон. О минеральных богатствах Изюмского уезда (По поводу статьи проф. Белоусова) // Н. Ф. фон Дитмар // Южный край. – 1897. – № 5769. – 24 окт. – С. 3.
105. Дитмар Н. Ф. фон. Об изготавливаемых Харьковским металлическим заводом Н. Ф. фон Дитмара жатках-сноповязалках системы Н. П. Джунковского / Н. Ф. фон Дитмар. – Харьков: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1906. – 6 с.
106. Дитмар Н. Ф. фон. Об организации горнопромышленной статистики Замосковной горной области в связи с периодическим созывом съездов горнопромышленников Замосковной горной области и учреждением постоянного исполнительного органа съездов. Доклад горн. инж. Н. Ф. фон Дитмара IV съезду горнопромышленников Замосковной горной области, бывшему в феврале 1902 г. / Н. Ф. фон Дитмар. – Харьков: Тип. «Печатное дело» кн. К. Н. Гагарина, 1903. – 12 с.
107. Дитмар Н. Ф. фон. Определение простирания и падения пластов и поверхностей залежей горных пород / Н. Ф. фон Дитмар. – Харьков: Типо-литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1906. – 11 с.
108. Дитмар Н. Ф. фон. Основы счетоводства (по новой форме) / Н. Ф. фон Дитмар. – Харьков: Типогр. Н. А. Цедербаум, 1907. – 80 с.
109. Доклад о бухгалтерии // Южный край. – 1904. – № 8273. – 13 нояб. – С. 4.
110. Ежемесячная статистика каменноугольной промышленности в Донецком бассейне и в Западной Уральской, Замосковной и Кавказской горных областях

- за первые 8 месяцев 1900 г. / Сост. зав. стат. бюро Н. Ф. фон Дитмар. – Харьков: Типо-литограф. М. Зильберберг и С-вья, 1900. – 32 с.
111. Железная промышленность Южной России в 1913 году (Статист. бюро Совета съезда горнопромышленников Юга России) / под ред. Н. Ф. фон Дитмара. – Харьков: Типо-литограф. П. Д. Калугина, 1915. – 57 с.
112. Железнодорожная и марганцевая промышленность Южной России в 1906 г. (Стат. бюро Совета съезда горнопромышленников юга России) / под ред. Н. Ф. фон Дитмара. – Харьков: Типо-литограф. «Печатное дело» кн. К. Н. Гагарина, 1907. – 60 с.
113. Завод Н. Ф. фон Дитмара // Южный край. – 1908. – № 9485. – 13 сен. – С. 3.
114. Заседание думы // Южный край. – 1905. – № 8477. – 11 июн. – С. 4.
115. Заседание Совета Съезда горнопромышленников юга России 2 и 3 июня 1909 г. // Горно-заводский листок. – 1909. – № 73–74. – С. 11687–11688.
116. Заседание Харьковского губернского земского собрания // Южный край. – 1899. – № 6332. – 10 июн. – С. 2.
117. Заседание Харьковского отделения Императорского Русского Технического общества // Горно-заводский листок. – 1904. – № 46. – С. 7339–7340.
118. Земская торговля железом, сельскохозяйственными машинами и орудиями в 1901–1908 гг. / под ред. зав. Стат. бюро, горн. инж. Н. Ф. фон Дитмара. – Харьков: Типо-литограф. Б. Бенгис, 1910. – 50 с.
119. Земские финансы по сметам на 1910 г. / сост. под ред. председателя Совета съезда горнопромышленников Юга России Н. Ф. фон Дитмара. – Харьков: Типо-литограф. «Работник», 1914. – 257 с.
120. Ипатьев В. Н. Жизнь одного химика. Воспоминания / В. Н. Ипатьев. – Т. 1. 1867–1917. – Нью-Йорк, 1945. – 581 с.
121. К 25-летию деятельности Н. Ф. фон Дитмара // Южный край. – 1914. – № 12417. – С. 4.
122. К Всероссийскому съезду бухгалтеров Обществ взаимного кредита // Южный край. – 1913. – № 11238. – 6 фев. – С. 5.

123. К Всероссийскому съезду бухгалтеров Обществ взаимного кредита в Харькове // Южный край. – 1913. – № 11264. – 20 фев. – С. 4.
124. К выборам руководителя объединенной промышленности // Коммерсант. – 1915. – 8 окт. – № 1739. – С. 1.
125. К избранию Н. Ф. фон Дитмара // Южный край. – 1912. – № 11063. – 28 окт. – С. 5.
126. К разработке минеральных богатств Изюмского уезда // Южный край. – 1898. – № 5908. – 21 мар. – С. 3.
127. К устройству буровой скважины // Южный край. – 1905. – № 8474. – 8 июн. – С. 4.
128. К чрезвычайному собранию Алексеевского Горнопромышленного Общества // Горно-заводский листок. – 1908. – № 102. – С. 10664.
129. Кабанов В. Третий очередной съезд русских фабрикантов земледельческих машин и орудий / В. Кабанов // Горно-заводский листок. – 1909. – № 129–130. – С. 12061–12063.
130. Каменноугольная промышленность России в 1904 г. / под ред. горн. инж. Н. Ф. фон Дитмара. – Вып. 1. Каменноугольная промышленность Южной России (ежегодная статистика). – Харьков: Тип. «Печатное дело», 1905. – [разд. паг.].
131. Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания / М. М. Ковалевский. – М.: РОССПЭН, 2005. – 784 с.
132. Количество и стоимость топлива, потребленного русскими железными дорогами в 1900–1906 гг. / сост. под ред. Н. Ф. фон Дитмара. – Харьков: Тип. Б. Бенгис, 1908. – 121 с.
133. Коммерческий институт (беседа с И. Велитченко) // Южный край. – 1911. – № 10342. – 13 июл. – С. 4.
134. Краснянский М. Штейгерский вопрос на юге России / М. Краснянский // Горно-заводский листок. – 1903. – № 7–8. – С. 6046–6048.
135. Курская магнитная аномалия. История открытия, исследований и промышленного развития железорудных месторождений: сборник документов

- и материалов: в 2-х тт. / под ред. М. И. Мосина, Г. И. Каца. – Белгород: Белгородс.книжн.изд-во, 1961. – 156 с.
136. Лазарет совета съезда горнопромышленников юга России // Южный край. – 1914. – № 12276. – 17 сен. – С. 7.
137. Личный состав Горного Института к 1 января 1885 года // Горный журнал. – 1886. – Т. 1. – С. 4–7.
138. Лукьянова О. Н. Год моего семнадцатилетия // Матеріали з особистого архіву родини Папкових. – 24. 10. 1968.
139. Маргулиес М. С. Летопись революции. Год интервенции. – Кн. 1. (сентябрь 1918 – апрель 1919) / М. С. Маргулиес. – Берлин: Изд-во З. И. Гржебина, 1923. – 362 с.
140. Машиностроительный завод горного инженера Н. Ф. фон Дитмара // Южный край. – 1912. – № 11156. – 19 дек. – С. 8.
141. Медико-механический институт // Южный край. – 1906. – № 8973. – 24 дек. – С. 5.
142. Медико-механический институт // Южный край. – 1910. – № 10147. – 20 нояб. – С. 5.
143. Местные известия // Горно-заводский листок. – 1888. – № 9. – С. 109.
144. Местные известия // Горно-заводский листок. – 1893. – № 13. – С. 1574–1575.
145. Местные известия // Горно-заводский листок. – 1898. – № 12. – С. 3386–3388.
146. Местные известия // Горно-заводский листок. – 1898. – № 15. – С. 3436–3438.
147. Местные известия // Горно-заводский листок. – 1898. – № 16. – С. 3456–3458.
148. Местные известия // Горно-заводский листок. – 1898. – № 17. – С. 3473–3474.
149. Местные известия // Горно-заводский листок. – 1898. – № 6. – С. 3280–3282.
150. Местные известия // Горно-заводский листок. – 1899. – № 2. – С. 3654–3655.
151. Местные известия // Горно-заводский листок. – 1899. – № 20. – С. 3997–3999.
152. Местные известия // Горно-заводский листок. – 1899. – № 3. – С. 3677–3678.
153. Местные известия // Горно-заводский листок. – 1900. – № 12. – С. 4331–4333.
154. Местные известия // Горно-заводский листок. – 1900. – № 14. – С. 4379–4380.
155. Местные известия // Горно-заводский листок. – 1900. – № 16. – С. 4326–4328.

156. Местные известия // Горно-заводский листок. – 1902. – № 13. – С. 5674–5675.
157. Местные известия // Горно-заводский листок. – 1902. – № 18. – С. 5774–5776.
158. Местные известия // Горно-заводский листок. – 1902. – № 20. – С. 5818–5820.
159. Местные известия // Горно-заводский листок. – 1902. – № 8. – С. 5564–5566.
160. Местные известия // Горно-заводский листок. – 1903. – № 14. – С. 6183–6184.
161. Местные известия // Горно-заводский листок. – 1903. – № 28. – С. 6445–6446.
162. Местные известия // Горно-заводский листок. – 1903. – № 3. – С. 5967–5968.
163. Местные известия // Горно-заводский листок. – 1905. – № 28. – С. 7922.
164. Металлический завод Н. Ф. фон Дитмара // Южный край. – 1907. – № 9158. – 12 авг. – С. 9.
165. Мобилизация промышленности // Торгово-промышленная газета. – 1916. – № 178. – 17 окт. – С. 3.
166. О необходимости организации при Харьковском отделении Императорского Русского технического общества счетоводного отдела. Его задачи и цели (извлечение из доклада Председателя Харьковского отделения Н. Ф. фон Дитмара в общем собрании членов отделения 3 декабря 1911 года // Счетоводство и хозяйство. – 1912. – № 1. – С. 5–9.
167. О торгово-промышленной группе Государственного Совета // Речь. – 1916. – № 171. – 24 июн. – С. 2.
168. Об участии горнопромышленников в общих присутствиях казенных палат // Южный край. – 1902. – № 7273. – 30 янв. – С. 4.
169. Об участии Совета съезда на общеимперских Съездах представителей промышленности и торговли // Горно-заводский листок. – 1906. – № 40–41. – С. 8760.
170. Объявления // Горно-заводский листок. – 1896. – № 8. – С. 2540–2542.
171. Объявления // Горно-заводский листок. – 1896. – № 9. – С. 2551–2552.
172. Отчет о состоянии Горного Института за 1885 год // Горный журнал. – 1887. – Т. 1. – С. 1–8.
173. Павлов М. А. Воспоминания металлурга / М. А. Павлов. – Киров: Кировс. обл. типогр. управл. печати и информ., 1992. – 319 с.

174. Памяти А. Ф. Мевууса // Горно-заводский листок. – 1898. – № 20. – С. 3515–3517.
175. Первый Всероссийский съезд деятелей по практической геологии и разведочному делу // Горно-заводский листок. – 1903. – № 2. – С. 5942–5943.
176. Письмо в редакцию Н. Ф. фон Дитмара // Южный край. – 1908. – № 9470. – 26 авг. – С. 4.
177. Письмо в редакцию Н. Ф. фон Дитмара // Южный край. – 1906. – № 8671. – 14 янв. – С. 4.
178. Покровский Н. Последний в Мариинском дворце: Воспоминания министра иностранных дел / Сост., вступ. статья С. В. Куликова, подг. текста Д. Н. Шилова. – М.: Новое литературное обозрение, 2015. — 488 с.
179. Попов А. Предмет счетоводства / А. Попов // Счетоводство. – 1895. – № 13–14. – С. 187.
180. Посещение Председателем Государственной Думы А. И. Гучковым Совета Съезда горнопромышленников юга России // Горно-заводское дело. – 1910. – № 16. – С. 557.
181. Представительство горнопромышленников в учетно-ссудных комитетах Государственного Банка // Горно-заводский листок. – 1909. – № 82. – С. 11737–11738.
182. Приветствие Н. Ф. фон Дитмару // Южный край. – 1912. – № 11068. – 31 окт. – С. 5.
183. Приезд Н. Ф. фон Дитмара из Новочеркасска // Южный край. – 1909. – № 9766. – 19 апр. – С. 3.
184. Промышленность и рабочий класс Харьковщины (1917 – июнь 1941): сб. документов и материалов / Сост. Л. А. Адаменко. – Харьков: Прапор, 1986. – 224 с.
185. Протоколы заседаний Совета съездов горнопромышленников юга России. – Харьков: Мирный труд, 1909. – 238 с.
186. Рагозин Е. И. О выплавке чугуна в 1898 г. / Е. И. Рагозин // Известия Общества горных инженеров. – 1899. – № 2. – С. 16–18.

187. Разные известия // Горно-заводский листок. – 1896. – № 19. – С. 2690–2692.
188. Разные известия // Горно-заводский листок. – 1899. – № 19. – С. 3982–3985.
189. Разрешение открытия высших коммерческих курсов в Харькове // Южный край. – 1912. – № 10790. – 29 май. – С. 5.
190. Редакционный комитет «Горно-заводского листка» // Горно-заводский листок. – 1902. – № 1. – С. 5412.
191. Савич Н. В. Воспоминания / Н. В. Савич. – СПб.: Logos, 1993. – 496 с.
192. Сборник статистических сведений о горной промышленности Южной и Восточной горных областей России за 1899 г. / под ред. Н. Ф. фон Дитмара. – Харьков: Типогр. «Печатное дело», 1901. – 85 с.
193. Совет съезда горнопромышленников юга России // Горно-заводский листок. – 1900. – № 2. – С. 4117–4119.
194. Совет съезда горнопромышленников юга России // Южный край. – 1902. – № 7405. – 16 июн. – С. 1.
195. Совещание об угольном голоде, происходившее при Совете съезда горнопромышленников юга России под председательством министра торговли и промышленности кн. В. Н. Шаховского // Южный край. – 1915. – №12600. – С.1.
196. Созыв экстренного съезда горнопромышленников юга России // Южный край. – 1900. – № 6576. – 14 фев. – С. 3.
197. Сорокалетний юбилей Николая Степановича Авдакова // Промышленность и торговля. – 1913. – № 12. – С. 541–542.
198. Спиридович А. И. Великая война и Февральская революция 1914–1917 гг. / А. И. Спиридович. – М.: Директ-Медиа, 2015. – 1293 с.
199. Список горных и горнозаводских фирм с указанием адресов и справочных сведений / под ред. гор. инж. Н. Ф. фон Дитмара. – Харьков: Тип. Зильберберг и С-вья, 1901. – 85 с.
200. Список лиц, окончивших курс в Горном Институте с 1773 по 1923 год // Горный журнал. – 1923. – № 11. – С. 747–763.

201. Справочная книга для горнопромышленников Юга России: в 2-х чч. – Ч. 1. – Харьков: Тип. «Мирный Труд», 1916. – 476 с.
202. Статистика акционерного дела в России / под ред. горн. инж. Н. Ф. фон Дитмара. – Харьков: Типо-литогр. И. А. Цедербаум, 1907. – 81 с.
203. Статистика железорудной промышленности Криворожского и Керченского районов в 1900 г. / под ред. горн. инж. Н. Ф. фон Дитмара. – Харьков: Типо-литогр. И. А. Цедербаум, 1901. – 75 с.
204. Статистика несчастных случаев с рабочими горной и горнозаводской промышленности Южной России за 1904–1908 гг. / под ред. Н. Ф. фон Дитмара. – Харьков: Типогр. Б. Бенгис, 1910. – 61 с.
205. Статистическое бюро Совета съезда горнопромышленников юга России // Горно-заводский листок. – 1900. – № 7. – С. 4215–4217.
206. Стенографические отчеты Совещаний представителей горных и горнозаводских предприятий Юга России, при Совете Съезда горнопромышленников Юга России (9 и 10 августа 1914 г.) под председательством предс. Совета Съезда Н. Ф. фон Дитмара. – Харьков: Тип. «Мирный Труд», 1914. – 117 с.
207. Съезды чинов фабричного, горного и судоходного надзора // Горно-заводское дело. – 1912. – № 41. – С. 5999–6003.
208. Телеграмма Н. Ф. фон Дитмара // Южный край. – 1912. – № 11070. – 1 нояб. – С. 5.
209. Телеграмма Н. Ф. фон Дитмару // Южный край. – 1912. – № 11061. – 27 окт. – С. 5.
210. Телеграммы из Петербурга // Горно-заводский листок. – 1908. – № 95. – С. 10605.
211. Терпигорев А. М. Воспоминания горного инженера / А. М. Терпигорев. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 272 с.
212. Тиме И. Очерк современного состояния горно-заводского дела в Донецком бассейне // Горный журнал. – 1889. – Т. 1. – С. 1–217.

213. Торгово-промышленный мир России. Год войны: литературно-экономический, финансовый, торгово-промышленный и статистический обзор. Иллюстрированный ежегодник / Под ред. Е. В. Михальского. – Петроград: Сириус, 1916. – Ч. 1. – 82 с.
214. Торгово-промышленный мир России. Год войны: литературно-экономический, финансовый, торгово-промышленный и статистический обзор. Иллюстрированный ежегодник / Под ред. Е. В. Михальского. – Петроград: Сириус, 1916. – Ч. 2. – 74 с.
215. Торгово-промышленный мир России: художеств. иллюстр. издание. – Петроград: Типогр. «Т-во худож. печати», 1915. – 380 с.
216. Труды XVIII съезда горнопромышленников Юга России (1 – 14 декабря 1893 г.). – Т. 1. – Харьков: Типогр. Зильберберга, 1894. – [разд. паг.].
217. Труды XXV съезда горнопромышленников Юга России. – Т. 1. – Харьков: Паровая типогр. и литогр. Зильберберг и С-вья, 1901. – [разд. паг.].
218. Труды XXV съезда горнопромышленников Юга России. – Т. 2. – Харьков: Паровая типогр. и литогр. Зильберберг и С-вья, 1901. – [разд. паг.].
219. Труды XXV съезда горнопромышленников Юга России. – Т. 3. – Харьков: Паровая типогр. и литогр. Зильберберг и С-вья, 1901. – [разд. паг.].
220. Труды XXVI съезда горнопромышленников Юга России. – Т. 1. – Харьков: Паровая типогр. и литогр. Зильберберг и С-вья, 1902. – [разд. паг.].
221. Труды XXVI съезда горнопромышленников Юга России. – Т. 2. – Харьков: Паровая типогр. и литогр. Зильберберг и С-вья, 1902. – [разд. паг.].
222. Труды XXVII съезда горнопромышленников Юга России. – Т. 2. – Харьков: Типо-литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1903. – [разд. паг.].
223. Труды XXVIII съезда горнопромышленников Юга России. – Т. 2. – Харьков: Паровая типогр. и литогр. Зильберберг и С-вья, 1904. – [разд. паг.].
224. Труды XXX съезда горнопромышленников Юга России. – Т. 2. – Харьков: Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1906. – [разд. паг.].
225. Труды XXXI съезда горнопромышленников юга России. – Т. 1. – Харьков: Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1907. – [разд. паг.].

226. Труды XXXIV съезда горнопромышленников Юга России. – Т. 2. – Харьков: Тип. Б. Бенгис, 1909. – [разд. паг.].
227. Труды Первого Всероссийского съезда деятелей по практической геологии и разведочному делу, состоявшегося с 8-го по 16-е февраля 1903 г. в Санкт-Петербурге. – СПб.: Типо-литогр. К. Биркенфельда, 1908. – [разд. паг.].
228. Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию) сост. под руков. редакц. комитета Совета съездов представителей промышленности и торговли: справоч. / ред. Ф. А. Шобер. – СПб.: Электро-тип. Н. Я. Стойковой, 1914. – 1612 с.
229. Фабрично-заводские предприятия Российской империи под наблюдением редакц. комитета Совета съездов представителей промышленности и торговли: справоч. / сост. Л. К. Езиоранский. – СПб.: Справочник, 1909. – 1600 с.
230. Фенин А. И. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.) / А. И. Фенин. – Прага, 1938. – 197 с.
231. Фенин А. И. Николай Федорович фон Дитмар (некролог) / А. И. Фенин // Новая Россия. – 1919. – № 41. – С. 2.
232. Финансовое положение предприятий горной и горнозаводской промышленности Юга России, обязан. публичн. отчетностью (затраты, капиталы, доходность за 1895–1909 гг.) / Сост. под ред. предс. Совета Съезда Н. Ф. фон Дитмара. – Харьков: Типо-литогр. Б. Бенгис, 1910. – 26 с.
233. Харьковский календарь на 1902 год. – Харьков: Типогр. Варшавчика, Гессена, Молчадского, 1902. – 504 с.
234. Харьковский календарь на 1903 г. – Харьков: Типогр. Варшавчика, Гессена, Молчадского, 1903. – 564 с.
235. Харьковский календарь на 1904 г. – Харьков: Типогр. Харьковс. губернс. правления, 1903. – 464 с.
236. Харьковский календарь на 1906 г. – Харьков: Типогр. Харьковс. губернс. правления, 1905. – 464 с.

237. Харьковский металлический завод Н. Ф. фон Дитмара // Горно-заводское дело. – № 36. – С. 177.
238. Христюк П. Замітки і матеріали до української революції 1917–1920 рр. – Т. 4. – Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969. – 192 с.
239. Хроника «Горно-заводского листка» // Горно-заводский листок. – 1906. – № 11. – С. 8423–8424.
240. Хроника акционерного дела // Горно-заводский листок. – 1905. – № 27. – С. 7904–7905.
241. Хроника Совета Съезда горнопромышленников юга России // Горно-заводское дело. – 1914. – № 52. – С. 10180–10182.
242. Хроника Счетоводного отдела // Счетоводство и хозяйство. – 1913. – № 2. – С. 88–100.
243. XXII съезд горнопромышленников юга России // Горно-заводский листок. – 1897. – № 22. – С. 3126–3129.
244. XXIII съезд горнопромышленников юга России // Горно-заводский листок. – 1898. – № 21. – С. 3537–3540.
245. XXIII съезд горнопромышленников юга России // Горно-заводский листок. – 1898. – № 22. – С. 3558–3566.
246. XXIV съезд горнопромышленников юга России // Горно-заводский листок. – 1899. – № 21. – С. 4012–4013.
247. XXIV съезд горнопромышленников юга России // Горно-заводский листок. – 1899. – № 22. – С. 4031–4036.
248. XXIV съезд горнопромышленников юга России // Горно-заводский листок. – 1899. – № 24. – С. 4072–4074.
249. XXV съезд горнопромышленников юга России // Горно-заводский листок. – 1900. – № 24. – С. 4662–4665.
250. XXVI съезд горнопромышленников юга России // Горно-заводский листок. – 1901. – № 24. – С. 5351–5354.
251. XXVI съезд горнопромышленников юга России // Горно-заводский листок. – 1902. – № 2. – С. 5412–5414.

252. XXX съезд горнопромышленников юга России // Южный край. – 1906. – № 8758. – 14 апр. – С. 3.
253. XXXV съезд горнопромышленников юга России // Южный край. – 1910. – № 10161. – 7 дек. – С. 3.
254. Чествование Дитмара в техническом обществе // Южный край. – 1912. – № 11102. – 18 нояб. – С. 7.
255. Чествование Н. Ф. фон Дитмара и А. И. Фенина // Харьковские губернские ведомости. – 1914. – № 1739. – 3 дек. – С. 3.
256. Чествование почетного члена Совета Съезда горнопромышленников юга России, Председателя Совета Съезда, Члена Государственного Совета Николая Федоровича фон Дитмара по поводу 25-летия его деятельности // Горно-заводское дело. – 1915. – № 40. – С. 12028–12034.
257. Член Государственного Совета, председатель Совета Съезда горнопромышленников юга России Н. Ф. фон Дитмар (По поводу 25-летия на горнопромышленном юге России) // Южный край. – 1914. – № 12437. – 14 дек. – С. 4.
258. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: документы и материалы. – Ч. 2. Март-октябрь 1917 г. / ред. кол. А. М. Анфимов и др. – Москва: Изд-во АН СССР, 1957. – 654 с.
259. Экстренный съезд горнопромышленников юга России // Горно-заводский листок. – 1899. – № 18. – С. 3958.

II. ЛІТЕРАТУРА

260. Аврех А. Я. П. А. Столыпин и III Дума / А. Я. Аврех – М.: Наука, 1968. – 520 с.
261. Арутюнов Г. А. Рабочее движение в России в период нового революционного подъема (1910–1914 гг.) / Г. А. Арутюнов. – М.: Наука, 1975. – 406 с.
262. Афонін Ю. В. Монополістична буржуазія Донбасу в 1917 р. / Ю. В. Афонін // УІЖ. – 1990. – № 9. – С. 45–54.

263. Ашмарина С. В. Дискуссии о страховании рабочих в России в конце XIX – начале XX вв. [Электронный ресурс] / С. В. Ашмарина// Экономическая история. Обозрение / Под ред. Л.И.Бородкина. – 2001. – Вып. 6. – С. 50–64. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/Ecohist/OB6/ashmarna.htm>
264. Багале́й Д. И. История Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) / Д. И. Багале́й, Д. П. Миллер.– Харьков: Типогр. и литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1912. – Т. 2. – 982 с.
265. Барышников М. Н. Деловой мир России: историко-биографический справочник / М. Н. Барышников. – СПб.: Logos, 1998. – 448 с.
266. Барышников М. Н. Деловой мир Петербурга: исторический справочник / М. Н. Барышников. – СПб.: Logos, 2000. – 582 с.
267. Беликов Ю. А. Дитмар (Ditmar) Николай Федорович, фон // Экономическая история России с древнейших времен до 1917 г.: Энциклопедия. – Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. – Том 1: А–М. – С. 692–693.
268. Беликов Ю. А. Организация и деятельность Харьковской общей (купеческой) биржи (60-е гг. XIX – 1917 г.) / Ю. А. Беликов // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2002. – № 566. – Вип. 34. – С. 242–252.
269. Берсенева И. В. Российское инженерное предпринимательство конца XIX – начала XX вв. (к истории проблемы) / И. В. Берсенева // Международный исторический журнал. – 1999. – № 1. – С. 34–41.
270. Бессолицын А. А. История российского предпринимательства / А. А. Бессолицын. – М.: Маркет ДС, 2010. – 280 с.
271. Бігун Г. С. Історія підприємництва в Україні: 1861–1917 рр. / Г. С. Бігун, В. Г. Ляшенко, Д. П. Шапран. – Донецьк: ДонДУЕТ, 2007. – 187 с.
272. Бондаренко Е. Л. Представительские организации крупного капитала в России / Е. Л. Бондаренко // Научные доклады высшей школы. Экономические науки. – 1961. – № 4. – С.92–98.
273. Бондаренко Е. Л. Съезды горнопромышленников Юга России – крупнейшая представительная организация монополистического капитала России /

- Е. Л. Бондаренко // Вестник Московского университета. – Серия 8. – 1961. – № 1. – С. 52–59.
274. Боханов А. Н. Деловая элита России 1914 г. / А. Н. Боханов. – М.: Ин-т российской истории РАН, 1994. – 275 с.
275. Боханов А. Н. Крупная буржуазия в России (конец XIX – 1914) / А. Н. Боханов. – М.: Наука, 1992. – 264 с.
276. Бусыгин И. А. Эрнест Егорович Лейст / И. А. Бусыгин. – М.: Наука, 1969. – 70 с.
277. Верстюк В. Ф. Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 р.) / В. Ф. Верстюк // УІЖ. – 2003. – № 3. – С. 76–77.
278. Винниченко І. Німці в Україні: Біобібліографіч. довідник Інституту досліджень діаспори / І. Винниченко. – К.: ТОВ «Геопринт», 2011. – 352 с.
279. Водотика Т. Підприємці в соціальній структурі міського населення Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст. / Т. Водотика // Український історичний збірник-2015. – 2015. – Вип. 18. – С.118–128.
280. Водотика Т. Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині XIX ст. / Т. С. Водотика // Сторінки історії. – 2014. – Вип. 37. – С.19–31.
281. Волобуев П. В. Монополистическая буржуазия и временное правительство / П. В. Волобуев // Монополии и иностранный капитал в России. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 240–273.
282. Воронкова С. В. Материалы Особого совещания по обороне государства. Источниковедческое исследование / С. В. Воронкова. – М.: Изд-во МГУ, 1975. – 188 с.
283. Высшие и центральные государственные учреждения России (1801–1917) / Отв. ред. Н. П. Ерошкин. – М.: Наука, 1998. – Т. 1. – 301 с.
284. Гай-Нижник П. П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918) / П. П. Гай-Нижник. – К., 2004. – 430 с.

285. Гай-Нижник П. П. Теоретичні засади фінансової системи Української держави у 1917–1919 рр. / П. П. Гай-Нижник // УІЖ. – 1998. – № 4. – С. 10–11.
286. Ганелин Р. Ш. Предпринимательские организации в Петрограде в 1917 г. К истории буржуазной контрреволюции / Р. Ш. Ганелин, Л. Е. Шепелев // Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде: сб. науч. статей. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1957. – С. 259–317.
287. Гиндин И. Ф. Русская буржуазия в период капитализма, ее развитие и особенности / И. Ф. Гиндин // История СССР. – 1963. – № 3. – С. 37–60.
288. Гнедич А. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии. Количественное и качественное развитие производств; Перечень заведений Харьковской губ. / А. Гнедич, С. Аксенов. – Харьков: Тип. А. Дарре, 1899. – Вып. 1. – 198 с.
289. Горная энциклопедия / под ред. Е. А. Козловского. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 575 с.
290. Государственный совет Российской империи (1906–1917): энцикл. / ред. кол. В. В. Шелохаев (отв. ред.) и др. – М.: РОССПЭН, 2008. – 339 с.
291. Гринчак М. О. Інженери-підприємці Півдня України в пореформений період / М. О. Гринчак // Гуманітарний журнал. – 2005. – №3. – С.80–87.
292. Гринчак М. О. Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX – на початку XX ст.: дис... на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 / Гринчак Маргарита Олексіївна. – Д., 2008. – 248 с.
293. Гриценко А. П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. – початок 1919 р.) / А. П. Гриценко. – К.: Інститут історії України, 1993. – 102 с.
294. Дарков С. К. Кадетский биографический справочник (1701–1918 гг.) / С. К. Дарков. – М.: Инф.-из. центр «ДС», 2007. – 539 с.
295. Двадцатипятилетие Харьковской общественной библиотеки (1886–1911). – Харьков: Типогр. «Печатник», 1913. – 46 с.
296. Демин В. А. Верхняя палата Российской империи (1906–1917) / В. А. Демин. – М.: РОССПЭН, 2006. – 376 с.

297. Дмитрієнко М. Ф. Національна валюта України (1918–1919 рр.) / М. Ф. Дмитрієнко, О. Ю. Лисенко // УІЖ. – 1994. – № 6. – С.26–41.
298. Довжук І. В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.) / І. В. Довжук. – Луганськ: Вид-во СНУ імені В. Даля, 2003. – 311 с.
299. Донік О. М. Підприємницькі об'єднання в Україні останньої третини XIX – початку XX ст.: від інституціоналізації інтересів до надрегіональних форм інтеграції / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип. XVII. – С.52–69.
300. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства в Україні (1861–1900 рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип. XII. – С. 103–118.
301. Донік О. М. Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії / О. М. Донік // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 92 – 93.
302. Дьомін О. Б. Представники української еліти в Державній раді Російської імперії (загальна характеристика) / О. Б. Дьомін, О. В. Зінченко // Інтелігенція і влада. – 2010. – Вип. 19. – С. 17–24.
303. Дякин В. С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911–1914 гг. / В. С. Дякин. – Л.: Наука, 1988. – 230 с.
304. Дякин В. С. Русская буржуазия и царизм в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.) / В. С. Дякин. – Л.: Наука, 1967. – 372 с.
305. Дятчин Н. И. История развития инженерной деятельности и технического образования в процессе развития науки и техники / Н. И. Дятчин // Известия Алтайского государственного университета. – 2010. – №. 4. – С. 68–72.
306. Ерманский А. Крупная буржуазия в 1905–1907 гг. / А. Ерманский // Общественное движение в России в начале XX века / Под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресо́ва. – СПб.: Типогр. т-ва «Общественная польза», 1910. – Т. 2. – С. 30–100.
307. Ерошкин Н. П. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – М.: Учпедгиз, 1960. – 396 с.

308. Жуйков Д. А. Основные методологические проблемы биографического исследования в современной историографии / Д. А. Жуйков // Вестник Челябинского государственного университета. – 2012. – № 25 (279). – С. 133–136.
309. Заблоцкий Е. М. Деятели горной службы дореволюционной России. Краткий биографический справочник / Е. М. Заблоцкий. – СПб: Гуманистика, 2004. – 250 с.
310. Заблоцкий Е. М. Дитмары / Е. М. Заблоцкий // Немцы России: энцикл. / ред. кол. В. Карев (пред.) и др. – М.: ЭРН, 1999. – Т. 1. – С. 718–719.
311. Заблоцкий Е. Российские Дитмары: род эзельских Дитмаров из колена Иоганна Людвига [Электронный ресурс] / Е. Заблоцкий. – Режим доступа: http://www.genealogia.ru/gene/bpg/publication_view.asp?iabspos=61
312. Закірова С. Г. Внесок підприємницьких верств Донбасу у соціально-економічний розвиток регіону: автореф. дис. канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / С. Г. Закірова. – Луганськ, 2006. – 22 с.
313. Зашкільняк Л. О. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. О. Зашкільняк. – Львів: ЛДУ, 1999. – 226 с.
314. Земцов А. А. Финансисты России: учебный биобиблиографический словарь / А. А. Земцов. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 2007. – 573 с.
315. Зінченко О. В. Представники Харківщини в Державній Раді Російської імперії 1906–1917 рр. / О. В. Зінченко // Гілея. – 2011. – № 48 (6). – С. 107–113.
316. Зінченко О. Представники України в Державній раді Російської імперії (1906–1917 рр.) / О. Зінченко. – Харків: НТМТ, 2013. – 250 с.
317. Историческая биография: Современные подходы и методы изучения: сб. обзоров / Отв. ред. Ю. В. Дунаева. – М.: ИНИОН РАН, 2011. – 174 с.
318. История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Харьковская область / ред. кол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. – К.: Гл. ред. Укр. сов. энцикл. АН УССР, 1976. – 722 с.

319. Исторический очерк образования и развития Первого Московского кадетского корпуса, что ныне Первая Московская военная гимназия (1778–1878) / ред. М. С. Лалаев. – СПб.: Тип. М. Стасюкевича, 1878. – 208 с.
320. История предпринимательства в России. Вторая половина XIX – начало XX века. – М.: РОССПЭН, 1999. – Кн. 2. – 575 с.
321. История Украинской ССР: в 10 тт. / Гл. ред. кол. Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др. / Ред. кол. тома: Н. И. Супруненко (отв. ред.) и др. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 6. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (1917–1920). – 656 с.
322. Качалян А. С. Горнопромышленники Юга России в конце XIX – начале XX вв.: предпринимательский менталитет.: дисс. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. 07.00.02 / Качалян Андрей Сергеевич. – Ростов-на-Дону, 2003. – 225 с.
323. Кирьянов И. К. Российские парламентарии начала XX в.: новые политики в новом политическом пространстве / И. К. Кирьянов. – Пермь, 2006. – 368 с.
324. Коваль Т. В. Громадські організації у забезпеченні потреб фронту в роки Першої світової війни (на прикладі військово-промислових комітетів) / Т. В. Коваль // Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): тези доповідей Всеукр. наук. конф. / Ред. кол. В. А. Смолій та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 119–122.
325. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1987. – 440 с.
326. Корзун В. П. Антирабочая политика крупной горнопромышленной буржуазии в годы первой русской революции / В. П. Корзун // Известия Северо-Кавказского научного центра Высшей школы. – 1978. – № 3. – С. 51–63.
327. Корзун В. П. Южнороссийская горнопромышленная буржуазия и рабочее законодательство (1905–1907 гг.) / В. П. Корзун // Из истории буржуазии в России: сб. науч. тр. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1982. – С. 79–94.
328. Краткий очерк развития сети Общества Московско-Казанской железной дороги. – М., 1913. – 65 с.

329. Крутиков В. В. Возникновение и становление горнопромышленных съездов Донбасса / В. В. Крутиков // Политические партии и движения Украины XIX – XX вв.: сб. науч. тр. – Д.: Изд-во ДГУ, 1993. – С. 18–26.
330. Крутиков В. В. Дитмар Николай Федорович фон / В. В. Крутиков // Немцы России: энцикл. / ред. кол. В. Карев (предс.) и др. – М.: ЭРН, 1999. – Т. 1. – С. 717.
331. Крутиков В. В. Основные этапы формирования горнопромышленной буржуазии Юга России / В. В. Крутиков // Из истории буржуазии в России: сб. науч. тр. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1982. – С. 47–63.
332. Крутиков В. В. Съезды южных горнопромышленников / В. В. Крутиков // История СССР. – 1981. – № 4. – С. 126–135.
333. Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В. В. Крутіков. – Д.: Вид-во ДДУ, 1992. – 172 с.
334. Куприянова Л. В. Российские предприниматели и проблемы социального страхования (1880–1905 годы) / Л. В. Куприянова // Отечественная история. – 1996. – № 5. – С. 29–40.
335. Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння 1870 – 1990-і рр. / Гіроакі Куромія. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 512 с.
336. Кушлакова Н. М. Журнал «Счетоводство и хозяйство» – створення, діяльність, значення в економічному житті Півдня Російської імперії / Н. М. Кушлакова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія і філософія науки і техніки / Ред.: В. О. Панфілов (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2011. – Вип. 19. – С. 101–108.
337. Лаверычев В. Я. Крупная буржуазия в пореформенной России (1861–1900 гг.) / В. Я. Лаверычев. – М.: Мысль, 1974. – 252 с.
338. Лавров Ю. П. Питання освіти робітників на з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії / Ю. П. Лавров // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1990. – Вип. 16. – С. 70–77.

339. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). / Т. І. Лазанська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 282 с.
340. Левенсон М. Л. Государственный совет (портреты и биографии) / М. Л. Левенсон. – Петроград: Типогр. Петрогр. тюрьмы, 1915. – 110 с.
341. Легенчук С. Ф. Бухгалтерське теоретичне знання: від теорії до метатеорії / С. Ф. Легенчук. – Житомир: ЖДТУ, 2012. – 336 с.
342. Леонова С. Л. Военно-промышленные комитеты в годы Первой мировой войны / С. Л. Леонова // Отечественная история. – 1997. – № 4. – С. 1–13.
343. Лившин Я. И. Монополии в экономике России: экономические организации и политика монополистического капитала / Я. И. Лившин. – М.: Изд-во сов.-экон. л-ры, 1961. – 445 с.
344. Лившин Я. И. Представительные организации крупной буржуазии в России в конце XIX – начале XX вв. / Я. И. Лившин // История СССР. – 1959. – № 2. – С. 95–118.
345. Лортикян Э. Л. Украинские экономисты первой трети XX ст.: очерки истории экономической науки и экономического образования / Э. Л. Лортикян. – Харьков: Изд-во «Харьков», 1996. – 193 с.
346. Лортікян Е. Л. Розвиток економічної та комерційної освіти в Україні на початку XX ст. / Е. Л. Лортікян // Вісник Тернопільського державного технічного університету. – 1996. – № 1. – С. 35–45.
347. Лубский А. В. История южнороссийской буржуазии в дореволюционной и советской литературе / А. В. Лубский, В. П. Корзун // Вопросы историографии культуры и общественных движений: сб. науч. тр. – Ростов-на-Дону, 1979. – С. 12–23.
348. Любовець О. М. Аграрна програма урядових партій Гетьманату П. Скоропадського / О. М. Любовець // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 15–19.
349. Манжосов В. А. Представницькі організації гірничопромисловців Півдня Росії в 1917–1919 рр. / В. А. Манжосов // УІЖ. – 1991. – № 10. – С. 77–86.

350. Махлай М. Ф. Деловая элита России второй половины XIX – начала XX вв. / М. Ф. Махлай // Вестник Удмуртского университета. Серия «История». – 2007. – № 7. – С. 85–97.
351. Машкін О. М. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії / О. М. Машкін // Енциклопедія історії України / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3: Е–Й. – С. 363–364.
352. Медяник В. Ю. Внесок підприємця М. Ф. фон Дітмара у розвиток гірничозаводської статистики України (кінець XIX – початок XX ст.) // Грані. – 2013. – Вип. 6 (98). – С. 42–47.
353. Медяник В. Ю. М. Ф. фон Дітмар: маловідомі сторінки життя та діяльності / В. Ю. Медяник // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія» / Ред.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2011. – Вип. 19. – С. 59–64.
354. Медяник В. Ю. М. Ф. фон Дітмар та розваги харків'ян на початку XX ст. / В. Ю. Медяник // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 64-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 22 квітня 2011 р.). – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 235–236.
355. Медяник В. Ю. М. Ф. фон Дітмар – яскравий представник гірничопромислової буржуазії Півдня України (остання чверть XIX – початок XX ст.) // Гуманітарний журнал. – 2012. – Вип. 2–3. – С. 215–223.
356. Медяник В. Ю. М. Ф. фон Дітмар як приклад формування нового типу ділової людини – інженера-підприємця (кінець XIX – початок XX ст.) / В. Ю. Медяник // Науковий діалог «Схід-Захід»: Матер. Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю (Камянець-Подільський, 10 липня 2013 р.): у 4-х ч. – Д.: ТОВ «Інновація», 2013. – Ч. 3. – С. 49–52.
357. Медяник В. Ю. Підприємець М. Ф. фон Дітмар та мобілізація російської промисловості у роки Першої світової війни / В. Ю. Медяник // Сьомі Богданівські читання: Матеріали Всеукр. наук. конф.: зб. наук. пр. – Черкаси: Вид-во Ю. А. Чабаненко, 2013. – С. 401–404.

358. Медяник В. Ю. Повсякденне життя студентів Санкт-Петербурзького гірничого інституту другої половини 80-х рр. XIX ст. у біографії М. Ф. фон Дітмара / В. Ю. Медяник // Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні: Матер. Третьої Всеукр. наук. конф. з міжнар. Участю: у 4-х ч. – Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2013. – Ч. 3. – С. 119–121.
359. Медяник В. Ю. Приватне підприємництво М. Ф. фон Дітмара як приклад інженерного бізнесу України (кінець XIX – початок XX ст.) // Грані. – 2016. – Вип. 7 (98). – С. 131–140.
360. Медяник В. Ю. Санкт-Петербурзький гірничий інститут у дзеркалі біографічної репрезентації підприємця М. Ф. фон Дітмара // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. пр. – 2013. – Вип. 70 (№ 3). – К.: ВІР УАН, 2013. – С. 281–286.
361. Медяник В.Ю. Формування світогляду та родинне коло підприємця, науковця і сусп. діяча М. Ф. фон Дітмара (1865–1919) / В. Ю. Медяник // Історичні етюди: зб. наук. пр. / під ред. д-ра іст. наук, проф. С. І. Світленка. – Д.: Вид-во «Літограф», 2011. – Вип. 3. – С. 86–89.
362. Михайлин І. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії (1812–1917) / І. Л. Михайлин. – Харків: Колорит, 2007. – 366 с.
363. Мошковська О. А. Еволюційний розвиток бухгалтерського управлінського обліку: історичний аспект / О. А. Мошковська // Збірник наук. праць Черкаського державного технологічного університету / Ред.: Ю. Г. Лега (гол. ред.) та ін. – 2009. – Вип. 22. – С. 73–78.
364. Ніколаєва Т. М. Благодійність та меценатство у становленні вищої школи в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / Т. М. Ніколаєва / Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. статей. – 2004. – Вип. 27. – С. 342–363.
365. Опацкий А. Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих / А. Н. Опацкий. – Харьков: Типогр. А. Дарре, 1912. – 141 с.
366. Остапенко Є. О. М. Ф. фон Дітмар – підприємець та громадський діяч / Є. О. Остапенко // Збірник наукових праць Харківського національного

- педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». – 2009. – Вип. 35. – С. 68–73.
367. Пасько Т. О. Історія бухгалтерського обліку: навч.-метод. посібн. для самост. вивч. дисц. / Т. О. Пасько. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2009. – 141 с.
368. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні: у 2-х тт. / упоряд. С. М. Королівський, М. А. Рубач, М. І. Супруненко. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 2. – 462 с.
369. Перетокин А. Г. Н. фон Дитмар: попытка персонографии / А. Г. Перетокин, Ю. Н. Чекушина // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / Ред. кол.: С. И. Бобылева (предс.) и др. – 2006. – Вып. 32. – С. 56–65.
370. Перетокін А. Г. Економічна криза в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. та політика царського уряду з її подолання (на матеріалах галузевої преси) / А. Г. Перетокін // Проблеми політичної історії України / ред. кол.: О. Б. Шляхов та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2015. – Вип. 10. – С. 56–63.
371. Перетокін А. Г. Промисловий розвиток Донецько-Придніпровського регіону наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: дис...на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 / А. Г. Перетокін. – Д.: ДНУ, 2011. – 249 с.
372. Перетокін А. Г. Протекціоністська політика царського уряду, спрямована на розвиток Донецько-Придніпровського регіону наприкінці ХІХ ст. / А. Г. Перетокін // Проблеми політичної історії України / ред. кол.: О. Б. Шляхов та ін. – Д.: ЛІРА, 2014. – Вип. 9. – С. 57–67.
373. Пешехонова О. В. Вклад О. Е. Лейста в исследование магнитной аномалии в Курской губернии: конец ХІХ – начало ХХ вв. / О. В. Пешехонова // Известия Алтайского госуниверситета. – 2007. – № 3–4 (56). – С. 145–147.
374. Пешкин И. С. Русский металл: природные ресурсы, техника, люди / И. С. Пешкин. – Москва: Советская Россия, 1961. – 242 с.
375. Пиріг Р. Я. Російська еміграція в Українській Державі 1918 р. / Р. Я. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років: зб. наук. статей / гол. ред. В. Ф. Верстюк. – 2012. – Вип. 7. – С. 14–37.

376. Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р. Я. Пиріг. – К.: Інститут історії України, 2011. – 335 с.
377. Постернак О. О. «Земська програма» південноросійської буржуазії під час революції 1905–1907 рр. / О. О. Постернак // Часопис української історії / За ред. доктора істор. наук, проф. А. П. Коцура. – 2011. – Вип. 20. – С. 67–72.
378. Предпринимательство и предприниматели в России от истоков до начала XX века / Ред. кол. В. И. Бовыкин, В. В. Журавлев, Ю. А. Петров, А. К. Сорокин. – М.: РОССПЭН, 1997. – 344 с.
379. Рада з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: енциклопед. довідник. – К.: Головна редакція УРЕ, 1987. – С. 460–461.
380. Реєнт О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / О. Реєнт, О. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. пр. / ред. кол.: О. П. Реєнт (гол. ред.) та ін. – К., 2004. – Вип. 7. – С. 5–47.
381. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 334 с.
382. Рейхардт В. В. Русская буржуазия в борьбе за сохранение экономического господства (февраль–октябрь 1917 г.) / В. В. Рейхардт // Красная летопись. – 1930. – № 1. – С. 5–46.
383. Репина Л. П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания / Л. П. Репина // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. – 1999. – Вып. 2. – С. 76–100.
384. Репина Л. П. От «истории одной жизни» к «персональной истории» / Л. П. Репина // История через личность: историческая биография сегодня / под ред. Л. П. Репиной. – М.: Квадрига, 2010. – С. 55–74.
385. Родина Л. Н. Этапы развития бухгалтерского учета / Л. Н. Родина, Л. В. Пархоменко. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007. – 100 с.

386. Родословная книга дворянства Московской губернии / под ред. Л. М. Савелова. – М.: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1914. – Т. 1. Дворянство жалованное и выслуженное: А–И. – 686 с.
387. Рубин В. Н. Рабочий вопрос на съездах горнопромышленников Юга России / В. Н. Рубин // Некоторые проблемы классовой борьбы в период капитализма. – М., 1966. – С. 3–33.
388. Савчук В. С. Первые инженерные собрания и общества в Российской империи / В. С. Савчук // Вопросы истории естествознания и техники. – 1992. – № 1. – С. 105–111.
389. Селезнев Ф. А. В. В. Жуковский, кадеты и создание Центрального военно-промышленного комитета / Ф. А. Жуковский // Доклады Академии военных наук. Военная история. – 2006. – № 5 (23). – С. 232–235.
390. Сергеева С. Л. Военно-промышленные комитеты в годы Первой мировой войны / С. Л. Сергеева. – М.: МГАДИ, 1996. – 141 с.
391. Сердюк О. В. Гірничопромисловці Донбасу й Придніпров'я після повалення династії Романових (березень–грудень 1917 р.) / О. В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. пр. / ред. кол.: О. П. Рєєнт (гол. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 2. – С. 42–81.
392. Сидоров А. Л. Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции / А. Л. Сидоров. – М.: Наука, 1970. – 221 с.
393. Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы Первой мировой войны / А. Л. Сидоров. – М.: Наука, 1973. – 655 с.
394. Соколов В. Я. История бухгалтерского учета / В. Я. Соколов. – М.: Финансы и статистика, 2006. – 288 с.
395. Соколов В. Я. Профессиональное движение бухгалтеров [Электронный ресурс] / В. Я. Соколов // Известия СПбГУЭФ. – 2002. – С. 82–96. – Режим доступа: http://elibrary.finec.ru/materials_files/izv/IzvSPbUEF2002
396. Тарновский К. Н. Формирование государственно-монополистического капитализма в России в годы Первой мировой войны (на примере

- металлургической промышленности) / К. Н. Тарновский. – М.: Изд-во МГУ, 1958. – 262 с.
397. Тканко Т. В. Харківський обласний військово-промисловий комітет: організація, структура, основні напрями діяльності / Т. В. Тканко // Матеріали III міжнарод. науч.-практ. конф. «Умения и нововведения». – София, 2007. – Том 8. – С. 28–31.
398. Турченко Г. Ф. Південна Україна в контексті формування модерної української нації (XIX – початок 20-х рр. XX ст.): автореф. дис...доктора істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / Г. Ф. Турченко. – Д., 2006. – 39 с.
399. Турченко Г. Ф. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.) / Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – 324 с.
400. Турченко Г. Ф. Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (XIX – перша чверть XX ст.): навч. посіб. / Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – 342 с.
401. Турченко Г. Проект «Новоросія»: 1764–2014. Ювілей на крові / Г. Турченко, Ф. Турченко. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – 158 с.
402. Турченко Ф. Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К.: Генеза, 2003. – 304 с.
403. Турченко Ф. Г. Імперський проект «Новоросія»: спроба реалізації царською владою та Тимчасовим урядом / Ф. Г. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 88–96.
404. Турченко Ф. Г. Південь України напередодні Першої світової війни / Ф. Г. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2004. – Вип. XVII. – С. 127–162.
405. Україна: політична історія (XX – початок XXI ст.) / редакц. рада: В. М. Литвин (гол.) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1027 с.
406. Українська РСР в період громадянської війни. 1917 – 1920 рр.: у 3-х тт. – К.: Політвидав України, 1967 – 1970. – Т. 1. – 473 с.

407. Флагман горного машиностроения: очерк истории Харьк. ордена Ленина машиностроительного завода «Свет шахтера» (бывш. Н. Ф. фон Дитмара) / под ред. Г. М. Складнева и В. М. Бузницкой. – Харьков: Прапор, 1979. – 146 с.
408. Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России / П. И. Фомин. – Харьков: Тип. Б. Бенгис, 1922. – Т. 2. – 204 с.
409. Фомин П. И. Краткий очерк истории съезда горнопромышленников Юга России / П. И. Фомин. – Харьков: Типо-литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1908. – 173 с.
410. Цыганков К. Ю. Теория и методология бухгалтерского учета капитала: автореф. дисс...доктора экономических наук: 08.00.12 «Бухгалтерский учет, статистика» / К. Ю. Цыганков. – Новосибирск, 2009. – 23 с.
411. Чекушина Ю. М. Промисловий розвиток та інженерне підприємство Донецько-Придніпровського регіону (1880–1917 рр.) / Ю. М. Чекушина, А. Г. Перетокін. – Д.: НГУ, 2013. – 119 с.
412. Чекушина Ю. Н. Тема регионального инженерного предпринимательства в интерпретации профессора В. В. Крутикова и других исследователей / Ю. Н. Чекушина // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія» / Ред.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Вип. 20. – Д.: Вид-во ДНУ, 2012. – С. 152–157.
413. Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в революции 1905–1907 гг. / Е. Д. Черменский. – М.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1939. – 374 с.
414. Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / В. С. Чишко. – К.: БМТ, 1996. – 239 с.
415. Чорний Д. М. Досвід культурного підприємництва: Микола Федорович фон Дітмар / Д. М. Чорний // Харків початку ХХ століття: історія міста, долі людей / Д. М. Чорний. – Харків, 1995. – С. 27–46.
416. Чорний Д. М. Микола фон Дітмар: практика формування регіонів України та усвідомлення їх інтересів / Д. М. Чорний // Регіон. – 1998. – № 2–3. – С. 3–7.
417. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Д. М. Чорний. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.

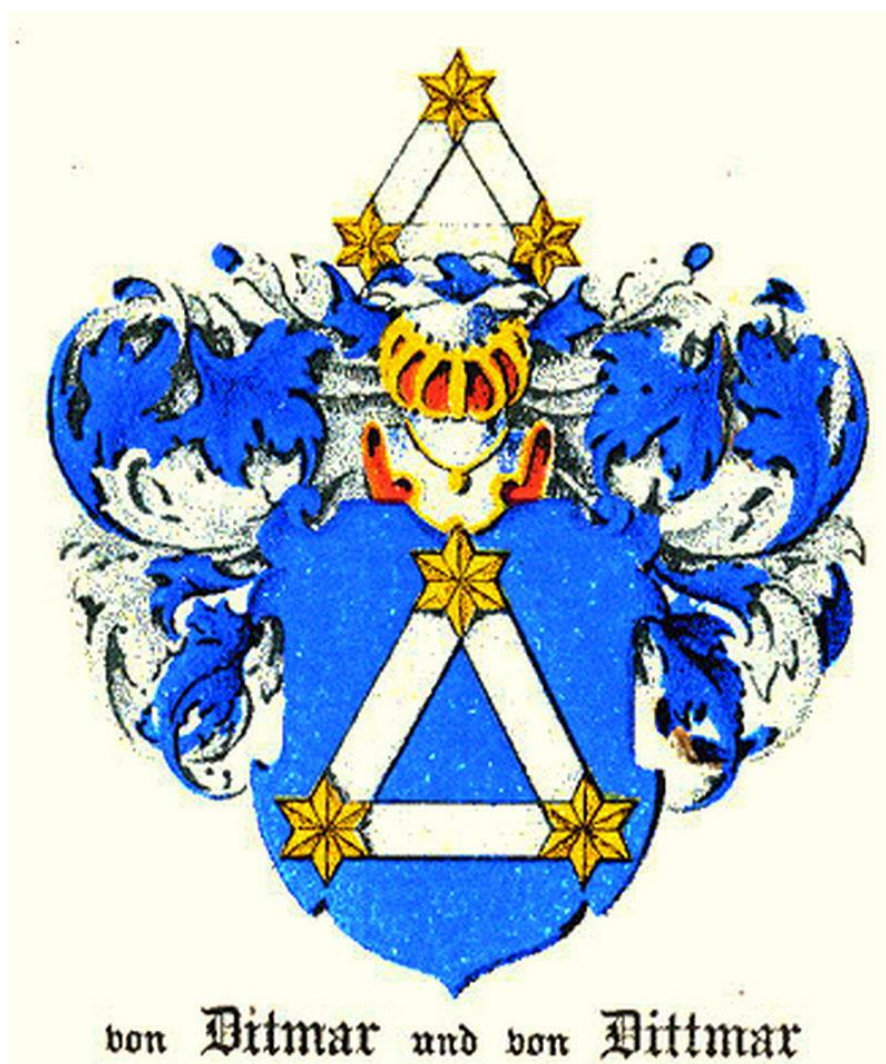
418. Чорний Д. М. Промисловість Харкова на початку XX ст. // Вісник Харківського національного ун-ту імені В. Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – 2004. – Вип. 7 (№ 641). – С. 80–86.
419. Чорнобай П. О. Лисичанська штейгерська школа та її внесок у розвиток середньої технічної освіти на Катеринославщині / П. О. Чорнобай // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2008. – Вип. 6. – С. 247–254.
420. Чорнобай П. О. Формування технічної інтелігенції на Катеринославщині наприкінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / П. О. Чорнобай. – Д., 2010. – 23 с.
421. Шандра І. О. Біржові комітети як представницькі установи підприємців пореформеного періоду / І. О. Шандра // Наукові записки. Серія «Історичні науки». – 2012. – Вип. 19. – С. 112–126.
422. Шандра І. О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність / І. О. Шандра. – Луганськ: Вид-во ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2011. – 300 с.
423. Шандра І. О. Харківська кам'яновугільна і залізоторгова біржа (1902–1917 рр.) / І. О. Шандра // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». – 2012. – Вип. 43. – С. 157–161.
424. Шапкин И. Н. Из истории лоббизма в России. Представительные организации российского капитала во второй половине XIX – начале XX веков / И. Н. Шапкин. – М.: МАЭП, 1999. – 200 с.
425. Шапкин И. Н. Представительные организации российских предпринимателей. 1861–1914 гг. / И. Н. Шапкин // Экономическая история России: проблемы, поиски, решения: ежегодник. – 1999. – Вып. 1. – С. 165–175.
426. Шацилло М. К. Предпринимательство на Украине в период Гетманата (апрель – декабрь 1918 г.) / М. К. Шацилло // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия «История. Политология». – 2014. – Вып. 15 (186). – Том 31. – С. 128–135.

427. Шаццлло М. К. Российская буржуазия в период Гражданской войны и первые годы эмиграции (1917 – начало 1920-х годов) / М. К. Шаццлло. – М.: ИРИ РАН, 2008. – 341 с.
428. Шепелев Л. Е. Акционерная статистика в дореволюционной России / Л. Е. Шепелев // Монополии и иностранный капитал в России / ред. М. П. Вяткин, Р. Ш. Ганелин, А. А. Фурсенко. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 165–207.
429. Шепелев Л. Е. Акционерное учредительство в России (историко-статистический очерк) / Л. Е. Шепелев // Из истории империализма в России. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 134–182.
430. Шепелев Л. Е. Экономическая программа крупной промышленной буржуазии в 1917 г. / Л. Е. Шепелев // Рабочий класс России, его союзники и политические противники в 1917 г: сб. науч. тр. / ред. О. Н. Знаменский и др. – Л.: Наука, 1989. – С. 311–319.
431. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия в 1904–1914 гг.: Проблемы торгово-промышленной политики / Л. Е. Шепелев. – Л.: Наука, 1987. – 272 с.
432. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX в.: Проблемы торгово-промышленной политики / Л. Е. Шепелев. – Л.: Наука, 1981. – 276 с.
433. Шляхов О. Б. Буржуазія України в суспільно-політичних процесах кінця XIX – початку XX ст. / О. Б. Шляхов // Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. / ред. кол.: О. Б. Шляхов та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2008. – Вип. 3. – С. 59–68.
434. Шляхов О. Б. До питання про ступінь громадсько-політичної активності підприємців України наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. Б. Шляхов // Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. / ред. кол.: О. Б. Шляхов та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2012. – Вип. 7. – С. 23–36.
435. Шляхов О. Б. «Ми менше за все бажали б, щоб нам дорікали у крайовому шовінізмі» (До історії створення та діяльності Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії) / О. Б. Шляхов // УІЖ. – 2014. – № 6. – С. 39–57.

436. Шляхов О. Б. Підприємці України та їх партійно-політичні уподобання на початку ХХ ст. / О. Б. Шляхов // Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. / ред. кол.: О. Б. Шляхов та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2013. – Вип. 8. – С. 47–58.
437. Шляхов О. Б. Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Б. Шляхов. – Д.: ЛІРА, 2016. – 400 с.
438. Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Б. Шляхов. – Д.: Вид-во ДНУ, 2010. – 244 с.
439. Шполянський Д. И. Монополии угольно-металлургической промышленности юга России в начале ХХ века (к вопросу о соотношении монополии и конкуренции) / Д. И. Шполянський. – М.: АН СССР, 1953. – 148 с.
440. Щербініна О. В. Регіональна представницька організація – з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії / О. В. Щербініна // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2003. – Вип. 6. – С. 85–91.
441. Яковенко Н. М. Вступ до історії / Н. М. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 368 с.
442. Якунін В. К. Методология истории: поиск новых основ / В. К. Якунін, А. Г. Болебрух // Грани. – 2000. – № 2. – С. 3–10.
443. Якунін В. К. Про періодизацію радянської історичної науки / В. К. Якунін // Осягнення історії. – Острог-Нью-Йорк. – 1999. – С.541–548.
444. Friedgut Theodore H. Iuzovka and Revolution. 2 vols. / Theodore H. Friedgut. – Volume 2. Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869–1924. – Princeton: Princeton University Press, 1994. – 544 p.
445. McCaffray Susan P. The politics of industrialization in Tsarist Russia. The Assosiation of Southern Coal and Steel producers, 1874–1914 / Susan P. McCaffray. – DeKalb, Ill.: Northern Illinois University Press, 1996. – 321 p.

ДОДАТКИ

Додаток А
Герб дворянського роду фон Дітмарів

Джерело: Дитмары [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%>

Додаток Б**Портрети Миколи Федоровича фон Дітмара****Рисунок Б.1**

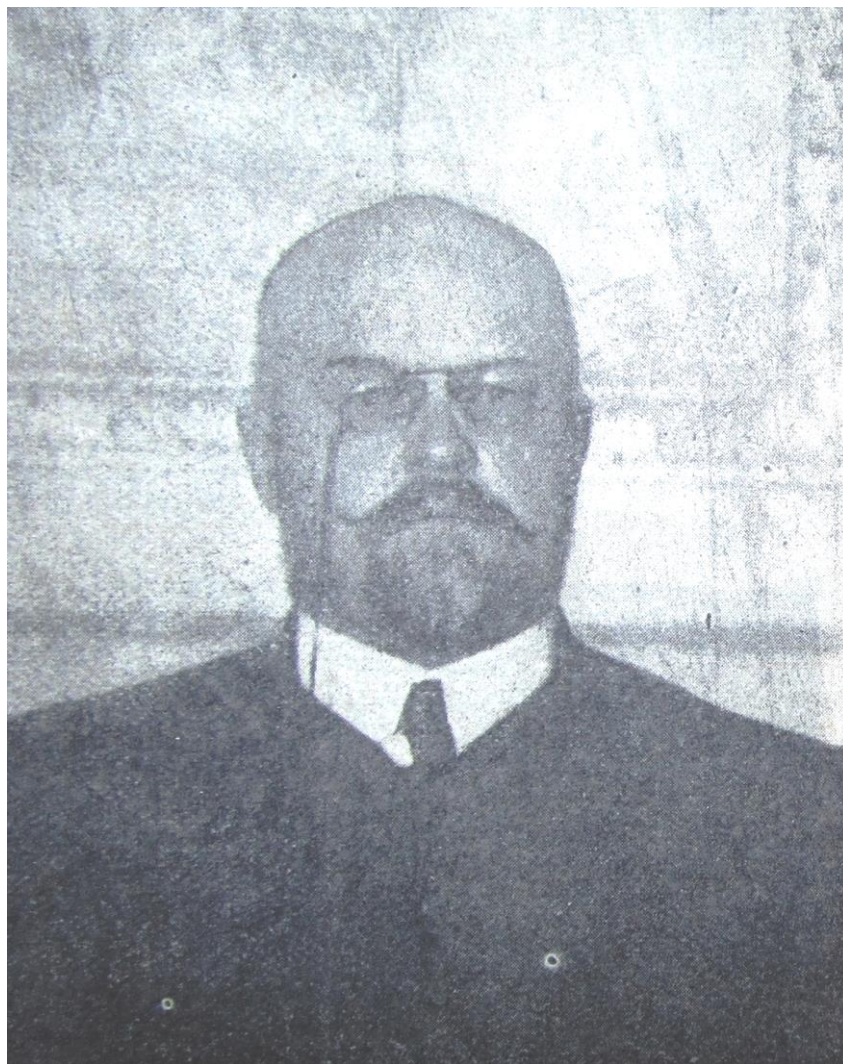
Микола Федорович фон Дітмар – випускник Першої Московської воєнної гімназії. 1883 р.

Джерело: ЦГИА СПб. – Ф. 963. – Оп. 1. – Спр. 9974. – Арк. 1а.

Рисунок Б.2

Портрет голови Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії М. Ф. фон Дітмара, опублікований з нагоди святкування 25-річчя його діяльності в гірничозаводській промисловості в грудні 1914 р.

Джерело: Член Государственного Совета, председатель Совета Съезда горнопромышленников юга России Н. Ф. фон Дитмар (По поводу 25-летия на горнопромышленном юге России) // Южный край. – 1914. – № 12437. – 14 дек. – С. 4.

Рисунок Б.3

Фото члена Державної ради від промисловців М. Ф. фон Дітмара 1915 р.

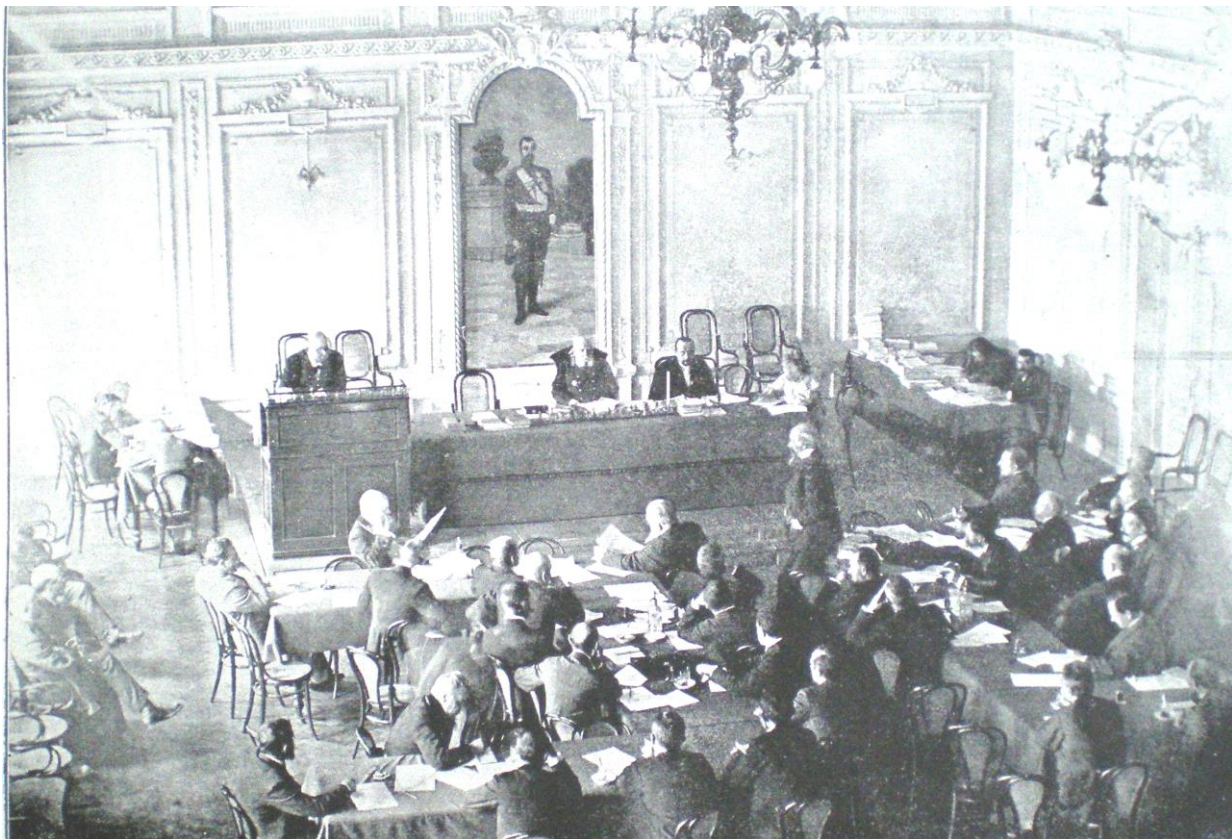
Джерело: Левенсон М. Л. Государственный совет (портреты и биографии) / М. Л. Левенсон. – Петроград: Типогр. Петрогр. тюрьмы, 1915. – С. 82.

Додаток В
Участь М. Ф. фон Дітмара в різних з'їздах, нарадах
і святкових урочистостях

Рисунок В.1

М. Ф. фон Дітмар на екстреному з'їзді південних гірничопромисловців.

Травень 1907 р.

Джерело: Фомин П. И. Краткий очерк истории съезда горнопромышленников Юга России / П. И. Фомин. – Харьков: Типо-литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1908. – С. 3.

Рисунок В.2

Зустріч М. Ф. фон Дітмара та членів Ради з'їздів південних гірничопромисловців з головою Державної думи Російської імперії О. І. Гучковим.
Квітень 1910 р.

Джерело: Посещение Председателем Государственной Думы А. И. Гучковым Совета Съезда горнопромышленников юга России // Горно-заводское дело. – 1910. – № 16. – С. 557.

Рисунок В.3

М. Ф. фон Дітмар на урочистому засіданні Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі у Петербурзі, присвяченому 40-річному ювілею практичної діяльності М. С. Авдакова.

1913 р.

Джерело: Центральный государственный архив кино-фото-фонодокументов Санкт-Петербурга. – 1913. – № 12600. – С. 1.

Рисунок В.4

Голова Ради з'їздів південних гірничопромисловців М. Ф. фон Дітмар і міністр торгівлі та промисловості В. М. Шаховський разом із учасниками наради з питань «вугільного голоду» в Харкові.

1915 р.

Джерело: Совещание об угольном голоде, происходившее при Совете съезда горнопромышленников юга России под председательством министра торговли и промышленности кн. В. Н. Шаховского // Южный край. – 1915. – №12600. – С.1.

Додаток Г
Портрети родини М. Ф. фон Дітмара
Рисунок Г.1

Молодший брат М. Ф. фон Дітмара – Сергій Федорович фон Дітмар.

Фото 1890-х рр.

Джерело: Особистий архів О. М. Лук'янової.

Рисунок Г.2

Старша донька М. Ф. фон Дітмара – Іраїда Миколаївна Ружицька-Орловська
(фон Дітмар). Фото 1940-х рр.

Джерело: Особистий архів О. М. Лук'янової.

Рисунок Г.3

Середня донька М. Ф. фон Дітмара – Ольга Миколаївна Лук'янова з синами
Олегом та Романом. Фото 1940-х рр.

Перед від'їздом в Америку,

Джерело: Особистий архів О. М. Лук'янової.

Рисунок Г.4

Молодший син М. Ф. фон Дітмара – Микола Миколайович фон Дітмар.

Фото 1920-х рр.

Джерело: Особистий архів О. М. Лук'янової.

Додаток Д
Особисті праці М. Ф. фон Дітмара

Рисунок Д.1

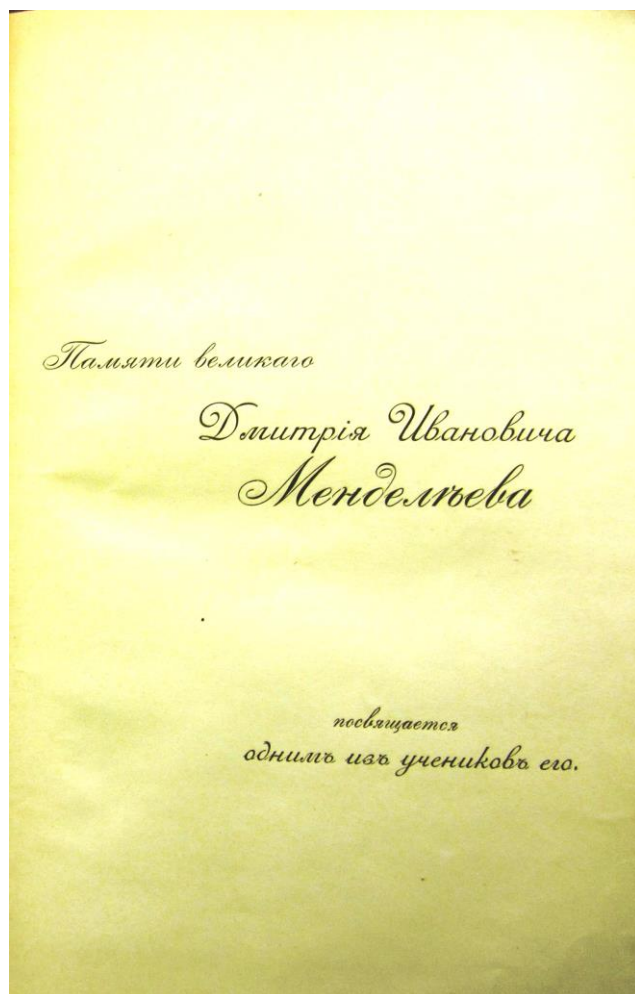
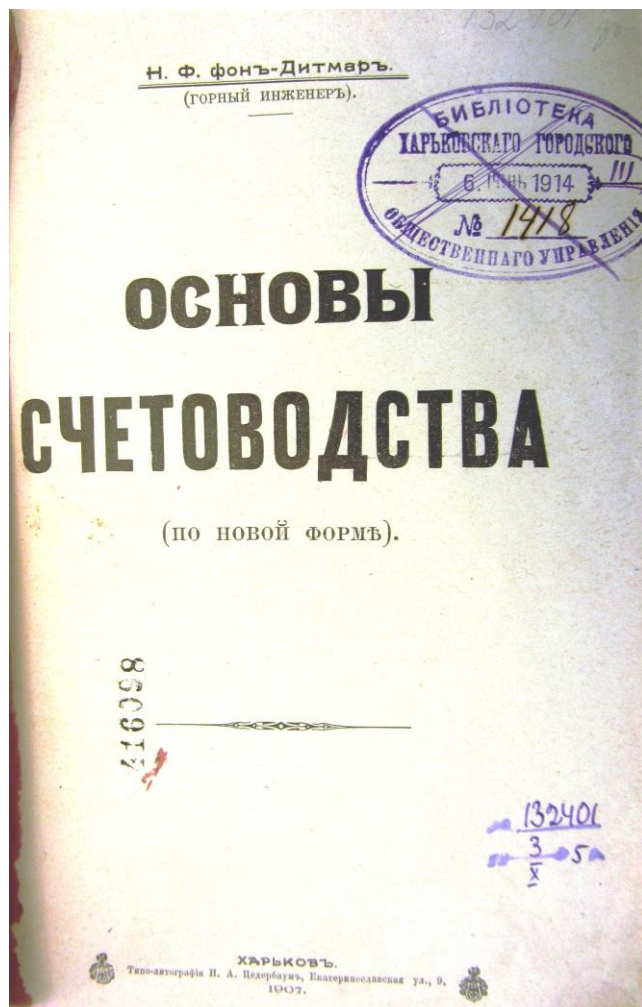
Дослідження М. Ф. фон Дітмара в галузі геології

Джерело: Дитмар Н. Ф. фон. Определение простирания и падения пластов и поверхностей залежей горных пород / Н. Ф. фон Дитмар. – Харьков: Типо-литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1906. – С. 2.

Рисунок Д.2

Праці М. Ф. фон Дітмара в галузі рахівництва

Джерело: Дитмар Н. Ф. фон. Основы счетоводства (по новой форме) / Н. Ф. фон Дитмар. – Харьков: Типогр. Н. А. Цедербаум, 1907. – С. 2–3.

Додаток Е

Особисті документи Миколи фон Дітмара

Рисунок Е.1

Диплом гірничого інженера, виданий М. Ф. фон Дітмару у 1889 р. після закінчення Санкт-Петербурзького гірничого інституту

Джерело: РГИА. – Ф. 37. – Оп. 48. – Спр. 1331. – Арк. 200.

Рисунок Є.2

Реклама металічного заводу М. Ф. фон Дітмара на сторінках «Горно-заводского дела» 1912 р.

№ 36-й
Горно-Заводское Дело
177

ИНЖЕНЕРЪ
В. А. ГЕЛЬЦЕРЪ
МОСКВА, Мясницкая 27.

Постройка фабричныхъ трубъ и печей изъ пустотѣлыхъ и обыкновенныхъ кирпичей; **РЕМОНТЪ** дымовыхъ трубъ безъ перерыва производства трубы; **ОБМУРОВКА** паровыхъ котловъ и экономейзеровъ.

МАШИНЫЕ МОДУМЕНТЫ, ЖЕЛѢЗО-БЕТОННЫЯ И БЕТОННЫЯ РАБОТЫ.

Смѣты и проекты высылаются по первому требованію.

Основано 1892 г. Адресъ для телегр. „Bachauer“

A. Auerbach, Hamburg 11.
А. Ауербахъ, Гамбургъ 11.

СПЕЦІАЛЬНОСТИ

Металлы, химическіе продукты, руды.
Антимоній, алюминій, мѣдь, олово.
Сырой антимоній въ кускахъ и въ порошокъ для спичечныхъ фабрикъ.
Окись антимонія, бѣлила цинковыя для эмалевыхъ работъ.
Мѣдный купоросъ, цинковая пудра, хлористый каій.
Покупка: рудъ, металлическихъ отбросовъ и остатковъ всякаго рода.

ТОВАРИЩЕСТВО
ДЛЯ ЭКСПЛУАТАЦІИ ЭЛЕКТРИЧЕСТВА
М. М. Подобѣдовъ и К^о.

Правленіе и Техническая Контора
С.-Петербургъ, Фонтанка, д. № 65, зданіе
Малаго Театра.

♦♦♦

Сооруженіе и установка электрическаго освѣщенія и передача силы на фабрикахъ и заводахъ, въ казенныхъ и частныхъ домахъ. Устройство телефонныхъ сообщеній.

Кабельный заводъ и отдѣленіе: Москва, Бол. Алексѣевская ул., № 17. Электрическіе кабели, провода, шнуры и металлическіе канаты всѣхъ конструкций.

Магазинъ и складъ издѣлій Т-ва: С.-Петербургъ, Фонтанка 65, зданіе Малаго театра. Продажа машинъ, двигателей, приборовъ, аппаратовъ и принадлежностей для всѣхъ цѣлей примѣненія электричества, а равно всевозможная арматура.

(№ 1298)

Харьковскій Металлическій Заводъ
Н. Ф. фонъ-ДИТМАРЪ, Тюремная, 10.
(Чугунно-мѣдно-литейный-котельный и механическій).

БУРОВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ. НАСОСЫ. ТРУБЫ желѣзн. и чугуна. БЛОКИ. ДОМКРАТЫ. ЛЕБЕДКИ. ВАГОНЕТКИ рудничн. и заводскія. БОЧКИ желѣзн., клепанныя и безъ швовъ. ШКИВЫ. МАХОВИКИ. ШЕСТЕРНИ. ПОДШИПНИКИ. ОСИ. СТАНКИ для выдѣлки цементно-песчаныхъ камней и черепицы.

Отливки чугуныя и мѣдныя.

Джерело: Харьковский металлический завод Н. Ф. фон Дитмара // Горно-заводское дело. – № 36. – С. 177.

Рисунок Є.3

Реклама Харківського машинобудівного заводу М. Ф. фон Дітмара на сторінках видання «Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию)» 1914 р.

МАШИНОСТРОИТЕЛЬНЫЙ ЗАВОДЪ
Горного Инженера Н. Ф. ФОНЪ-ДИТМАРЪ
 Харьковъ, Газовая, 4.

Буровые инструменты, принадлежности. Буровые станки и вышки. Трубы: буровыя, газовыя, клепанныя, чугуныя и др. и части къ нимъ. Насосы: глубоководные, артезианскіе колодезные и шахтные. Насосы строительные: Летестоводные, „Диафрагма“. Вагонетки: рудничныя и заводскія и телѣжки. Бочки и баки: для жидкостей клепанные и цѣльно-сварные. Лебедки подъемныя. Блоки. Домкраты. Машины для строительнаго дѣла: камнедробилки, бетономѣшалки, известкомѣшалки, элеваторы для построекъ, сортировки. Камнедробилки. Машины для надобностей огнестойкаго строительства. Станки для выдѣлки цементно-песочной черепицы со всѣми принадлежностями. Чугунное, Мѣдное и Стальное литье: шестерни, шкивы, маховики, трансмисси, плиты, колосники. Транспортёры. Сортировки и Мойки для антрацита. Паровые котлы и ремонтъ ихъ. Автогеновая сварка и рѣзка металловъ.

75
св. 596 Б

ТРАНСМИССИОННЫЙ ЗАВОДЪ
 76
св. 296 Б
„МОТОРЪ“
 Р И Г А.

Адресъ для писемъ: Рига, почт. ящикъ № 398.
 „ „ телеграммъ: Рига-Моторъ.

ТРАНСМИССИИ новейшихъ конструкций.
 Подшипники съ самосмазкой и на шарикахъ, натяжные ролики для электрическихъ передачъ, муфты тренія, направляющіе ролики и проч.

КАТАЛОГИ и СМѢТЫ ВЫСЫЛАЮТСЯ ПО ТРЕБОВАНИЮ.

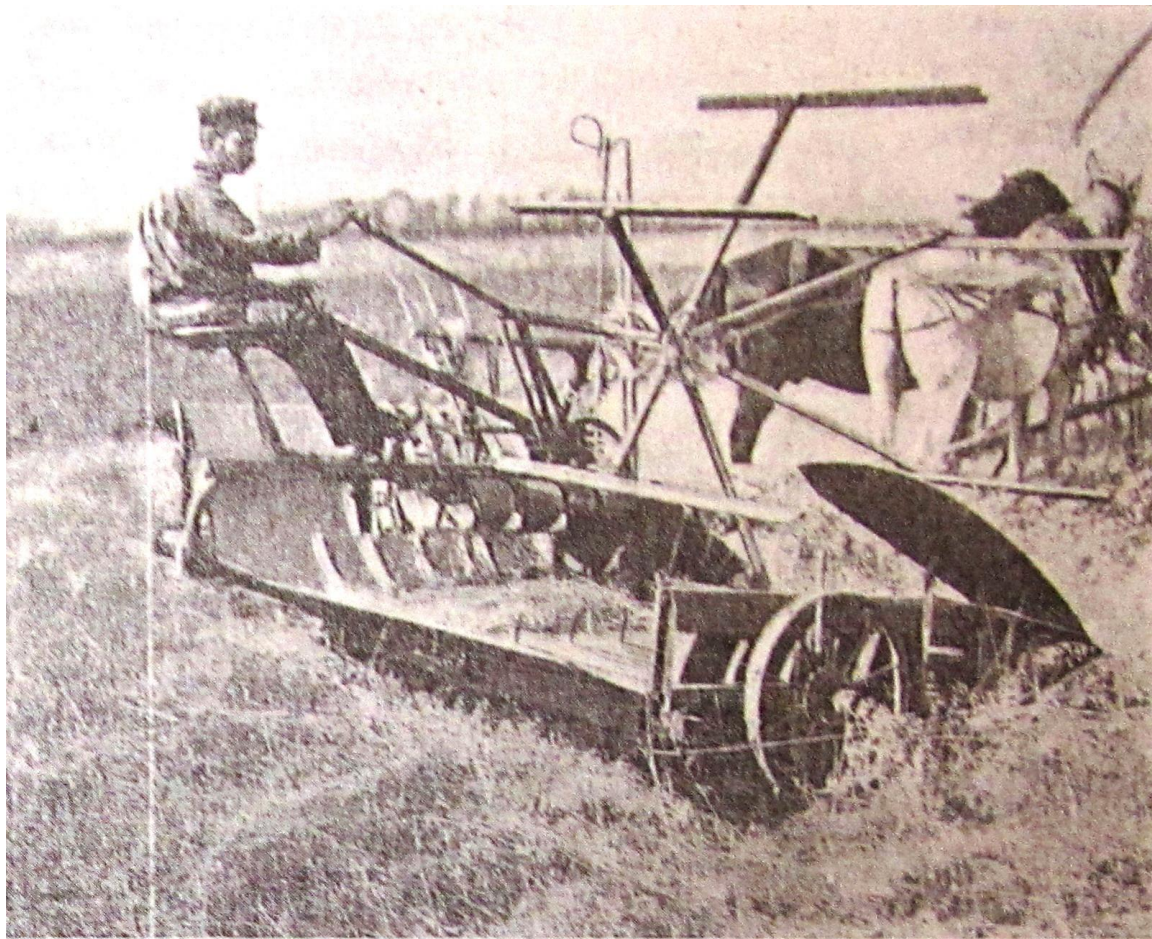
Джерело: Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию) сост. под руков. редакц. комитета Совета съездов представителей промышленности и торговли: справоч. / ред. Ф. А. Шобер. – СПб.: Электро-тип. Н. Я. Стойковой, 1914. – 1612 с.

Додаток Ж

Продукція промислових підприємств М. Ф. фон Дітмара

Рисунок Ж.1

Жатки-снопов'язалки системи М. П. Джунковського, що вироблялись на заводі М. Ф. фон Дітмара

Джерело: Дитмар Н. Ф. фон. Об изготавливаемых Харьковским металлическим заводом Н. Ф. фон Дитмара жатках-сноповязалках системы Н. П. Джунковского / Н. Ф. фон Дитмар. – Харьков: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1906. – С. 3.